

ЗБОРНИК КРУШЕВАЧКЕ ФИЛОЗОФСКЕ-КЊИЖЕВНЕ ШКОЛЕ

Редакција

Љубомир Петровић, Љубиша Ђидић,
Милан Вучићевић, Милош Петровић

Уредник

Милош Петровић

Скупштина општине Крушевац
Крушевачка филозофско-књижевна школа

ЗБОРНИК
КРУШЕВАЧКЕ
ФИЛОЗОФСКО-КЊИЖЕВНЕ ШКОЛЕ

КРУШЕВАЦ
2004

**ДВА ВЕКА НАШЕ ПОЛИТИЧКЕ
И КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ
1804-2004**

Јун 2003.

СВЕТОЗАР СТОЈАНОВИЋ,
председник Савета
Крушевачке филозофско-књижевне школе

ПИТАЊА

На отварању заседања КФКШ 2003. председник Савета није држао беседу него је уместо ње у вези са основном темом „ДВА ВЕКА НАШЕ ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ 1804-2004” само поставио следећа питања за размишљање и расправу, наравно не сматрајући ту листу затвореном.

Националноослободилачки устанак и/или демократска револуција 1804.

Два века у светлу наше књижевности

Шта као народ можемо научити из та два века

Фундаментални национални избори и/или детерминисаност историјским околностима

Рачунање на реалне могућности или на „срећу” у националној и државној политици

Принципијелизам и/или прагматизам на судбоносним националним раскрсницама

Земаљска и/или „небеска” Србија

Мала земља наспрам великих сила и између њих

Национално-државни приоритети

Морализам и аморализам у политици

Квалитет наших елита и вођа

Либерално и антилиберално схватање и практиковање националног идентитета

Ексклузивизам или инклузивизам у дефинисању националног корпуса

Национално конвертитство

Схватање и практиковање нације, религије и државе, као и њихових међусобних односа

Национална и/или грађанска држава

Основне противречности у нашем националном менталитету

Родољупци и родомрсци

Улога културе у дефинисању и очувању националног идентитета

Сто година националне новине „Политика”

Између српства југословенства

Између српства и црногорства

Грађански сукоби и ратови на простору бивше СФРЈ

Од СФРЈ преко СРЈ до ДЗ Србије и Црне Горе

Истина о чему и одговорност чија и каква

Матица и дијаспора

Национални центар и национална периферија

Српство, европејство и глобализам данас

Ко је и како правио и усвајао наше уставе

Национална већина и националне мањине

„Транзиција” или системско-историјска трансформација

Реформизам и/или легализам

ЉУБОДРАГ ДИМИЋ

ДВА ВЕКА СРПСКЕ ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ИСТОРИЈЕ

У будућности се може завирити преиспитивањем и разумевањем прошлости. Отуда ништа није сврсисходније од рационалног промишљања прошлости разгртањем низова историјских чињеница, отварања нових тема, постављања суштинских питања, указивања на нове скупове односа у прошлости, уочавања процеса који догађајима дају смисао, неговања културе критичког дијалога, досезања до знања - до поука прошлости, налажења тачака ослонца за будућност.

О политичкој и културној историји Срба у XIX и XX веку некада се упорно ћутало а онда, опет, наступали су периоди у којима се о тој теми „прегласно” говорило уз изрицање мноштва стереотипа, вредносних судова, „лаких” и „олакх” одговора, квалификација, тврдњи а тако мало знања које, наравно, никада није коначно. Несумњиво да је у питању тема око које се срећу или сударају лаичка и стручна свест - што је последица времена у коме све подрхтава и све се преиспитује (идеје, покрети, жртве, догађаји, процеси...). Заборав националног у времену комунизма утицао је на данашњу раширеност политичких погледа из XIX века, свакако анахроних па и штетних. Да ли потискивањем, брисањем, некритичким поступцима према деценијама друге половине XX века и „јучерашњој стварности” можемо очекивати да нам, већ сутра, „историја” поново експлодира у лице.

О протеклој историји, коренима историјских процеса, последицама догађаја који се збивају пред очима савременика, судове изричу сви - политичари, писци, новинари, интелектуалци, обични грађани, људи који се у преиспитивању прошлости ослањају на сећање, површно и непроверено знање, интуицију, лично искуство, код којих постоји привид „видљивости” узрока и последица. Људима струке је јасно да је у питању велика и значајна историографска

тема, велика непознаница испуњена бројним контроверзама, широко истраживачко поље на коме се срећу истраживачи који целом проблему прилазе теоријски, са жељом да сагледају целину појаве и они који имају аналитички приступ и испитују посебне садржаје теме са акцентом на историјском времену и историјско-географском простору.

Српско питање није маргинално питање европске историје. Његово решавање, у дугом периоду од почетка XIX века до „нашег” времена, увек је превазилазило унутрашње границе Србије и Српства, тицало се суседних балканских држава и великих сила, добијало европске размере. Тако је било у временима „српске револуције” 1804-1835, периоду обележеном српско-турским ратовима, Великом источном кризом и Берлинским конгресом 1876-1878, деценији ратова за ослобођење и уједињење 1912-1918, годинама Другог светског рата 1941-1945, последњој деценији XX века. Реч је о сложеном феномену динамичног садржаја у коме су присутни унутрашњи и спољни фактор, повезани међународни поредак, држава и нација, испреплетани и сливени у недељиву целину политика (са бројним идеолошким дискурсима), друштво (са својим структурама), привреда (са бројним облицима производње), култура (са културном политиком али и мноштвом облика кроз које се исказује нација, од начина живота до особености у стваралаштву). У питању је историјска појава са својим државно-правним, међународним, унутрашњеполитичким аспектом али и са економском, етничком, етичком, верском, територијалном, културном, језичком, идеолошком и многим другом димензијом.

Тема о којој говоримо обухвата два века српске историје, о размерама тих векова говори.

- дванаест ратова - који производе демографски умор, провоцирају егзистенцијални минимум, подстичу биолошку и духовну равнодушност, укидају будућност;
- више геноцида - наговештених већ султановим ферманима и фетвама реис-улема (1804), што се понављало и у свим наредним ратовима, посебно оним који су обележили XX век;
- мноштво буна и устанака против неправде, страних завојевача, фашистичке опасности;
- више грађанских ратова;

- неколико окупација,
- више ослободилачких епопеја,
- четири економске блокаде (1906-1908, 1948-1955, 1992-1995, 1998-2000) које су му само у XX веку ускратиле убрзани развој, спутале модернизацију, појеле 20 година (1/5 века);
- петнаестак великих дипломатских криза које су провирале све видове унутрашњих напетости;
- утрошак великих генерацијских енергија на подизање и очување државе (српски народ пет пута ствара и исто толико пута губи државу);
- више револуција и диктатура у којима, само у XX веку проводи 2/3 његовог трајања;
- мноштво сеоба и тањења националног ткива;
- бројни егзодуси и „сабијања у матицу”.

Говоримо о два века српске политичке и културне историје (1804-2004) значи приповедати о теми о којој историографија, али и друге друштвене науке, немају много ваљаних одговора нити поуздане и сасвим рационалне слике епохе која је „измакла”. О трајању и опстајању дугом два века, постоје бројни сугестивни, стереотипни, емоционални погледи (на себе и друге) проистекли из самосвести српске и осталих балканских нација и потребе за наметањем сопственог самовиђења, самопредстављања и вредносног система. У питању је тема о којој су погледи обликовани под притиском савремености, насталих последица, осећања, личних и идеолошких убеђења, без уважавања оновремених околности, односа снага, историјских прилика.

Имајући све то у виду разумећете и опростити што ћу о њој говорити више отварајући питања него нудећи поуздане одговоре. Говорио бих о „оптерећењу простора” на коме српски народ живи као полицентричан, разуђен, измешан са осталим балканским народима до степена када их је немогуће делити. Говорио бих о српском друштву и његовим структурама, о друштву које се успорено развијало и модернизовало да би, опет, у појединим тренуцима, напосто, „искочило из својих зглобова”. Говорио бих о политици која српски народ у континуитету више дели и свађа него што повезује. Говорио бих о економији која никада није добила прилику да српски народ интегрише.

Простор

Простор на коме је током XIX и XX века разуђен живео српски народ био је географски, геополитички, геостратешки, историјски, економски, културно веома сложен. Окупљао је мноштво пејзажа (планински масиви, речне долине, панонска равана, морска обала), представљао природну везу северне, средње и западне Европе са Азијом, наговештавао додир Медитерана и Блиског истока, био раскрсница важних путева, исказивао се кроз нагомилане векове, сусрет цивилизација, сударе старог и новог у свакодневном животу, био средиште културних размена и нагомиланих нетрпељивости. Такво је било и друштво (друштва) које је на њему егзистирало. То је одређивало стварност живота српског народа у XIX и XX веку, коју је време веома споро мењало и обликовало. Основне карактеристике простора биле су неравномерност, неуједначеност, раздробљеност, хиљаде разлика у исти мах.

Током XIX и XX века територија државе српског народа динамично и драматично је варијала. Београдски пашалук имао је 1804. године 24.440 км². Држава Првог српског устанка увећана 1833. године за шест нахија износила је 37.740 км² (увећана је за 15.300 км²). Кнежевина и каснија Краљевина Србија, увећана после Берлинског конгреса за 4 округа (Врањски, Нишки, Пиротски, Топлички), имала је територију величине 48.300 км² (увећана је за 10.300 км²). После балканских ратова из 1912-1913, и „враћања” на просторе свога средњовековља, Србија је обухватала 87.800 км² (увећана је за 39.500 км²). Југословенска држава, формирана након Првог светског рата, имала је површину од 248.666 км² (готово 1/2 територије Балканског полуострва) и представљала велику европску државу. Захватила је централни и западни део Балканског полуострва и залазила у централну Европу. Једним делом избијала је на јадранску обалу и била средоземна земља. На северу је контролисала средишњи део тока Дунава. Својим југоисточним границама у њу су залазили венци Алпа. На југу су њене границе досезале готово до Егејског мора. У питању је била балканска али и панонска, средњоевропска, подунавска, медитеранска, алпска земља. У тој и толикој држави српски народ је проживео свој XX век. На његовом крају, у

ратовима чији смо савременици били, држава српског народа умногоне је умањена (готово 2,5 пута).

Простор на коме је српски народ живео у XIX и XX веку није био једна географска целина већ спој више географских области. Истраживачи су уочавали отвореност његових северних граница према Панонском басену, констатовали да његове велике граничне реке имају изворе у центру Европе, писали да његове воде теку у три мора, да изненађујуће дугачке долине, кланци, усеци, трансверзалне долине омогућавају везе јадранске обале са унутрашњошћу, да рељеф континенталног блока пресудно утиче на кретања, распрострањеност култура и цивилизација. Око 30% територије на којој су живели Срби чинило је низијско земљиште, 53% средњевисинско, остатак (17%) планинско. На северозападу су доминирали огранци Алпа, а на њих су се наслањале Динарске планине које су се ка југоистоку пружале паралелно са јадранском обалом. На њиховим висовима заустављало се продирање медитеранске климе, вегетације и културе и отпочињале тешко проходне области континенталног блока. На истоку земље налазиле су се Родопске планине, прошаране пространим долинама и масивним планинама. Од својих средишњих и највиших делова ка северу и Динарске и Родопске планине спуштају се лагано чинећи јужни и југозападни обод Панонског басена. Панонска раван имала је своје особене географске карактеристике и културне особености. Планине су биле „чувари прошлости” - чувари старих обичаја, ношње, алата, традиције, митова, празноверја, преживелих менталитета који су тешко уступали пред савременошћу. Истовремено планине су, током читавог XX века, биле „кошнице које се непрестано развејавају”, било услед ратова, револуција, узбурканости или гладних година и пренасељености која је изазивала миграције и покретања становништва. Напуштања изворне средине боравка изазвала су значајне друштвене промене - промене друштвених односа, друштвених група, идентитета, норми понашања, критеријума вредности.

Са променом територијалног оквира државе у којој је живео српски народ мењале су се и њене границе. Београдски пашалук био је уклопљен у огромну државу отоманског суверенитета. Готово десет пута већа југословенска држава била је земља са најдужим границама у Европи после Немачке (границе дуге око 3.000 км). Географске особености Балкана истичу у први план његову „посредничку функцију”. Границе балканских држава увек су исцртаване у ратовима,

најчешће вољом великих сила које су подстицале и мириле балканске народе. Отуда се од суседа више стрепело него очекивало. Суседи, нарочито они велики и моћни, склони да се мешају у унутрашње односе, перманентно су изазивали страх (Турска, Аустро-Угарска, Немачка, Италија) а понекад подстицали увек незасите апетите балканских политичких, економских и културних елита. Ако за пример узмемо Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, можемо видети да она своје границе није нити брзо нити лако омеђила. Непосредно по формирању државе један део њених државних међа био је међународно признат и неспоран (према Грчкој и северозападна граница према Румунији), други међународно признат али споран (према Албанији и Бугарској), трећи је имао карактер привремених демаркционих линија (део према Румунији у Банату, Мађарској, Италији, Аустрији). До дефинитивног разграничења са Румунијом дошло је априла 1919, Бугарском новембра 1919, Мађарском јуна 1920, Аустријом октобра 1920, Италијом новембра 1920, Албанијом априла 1925. На границама Краљевине СХС налазиле су се државе губитнице у Првом светском рату, непријатељски, реваншистички и ревизионистички расположене (Мађарска, Бугарска, Аустрија). Италија је била „зла коб” југословенске државе, велика сила која се није мирила са њеним настанком на источној обали Јадрана, сусед увек спреман да подстакне унутрашње политичке и економске напетости, подржи сепаратизме, финансира екстремне и терористичке организације, организује побуне. Албанија се јављала као непријатељски расположен сусед који се не одриче идеје о запоседању територија некадашњих Косовског, Битољског и Скадарског вилајета, а антисрпски и антијугословенски расположено шиптарско становништво Краљевине увек спремно на сепаратизам. Ситуацију је додатно компликовала чињеница да је Краљевина са Италијом делила стратешки осетљиве воде Јадранског мора, са Албанијом Охридско и Преспанско језеро, са Грчком Дојранско језеро, са Румунијом Дунав у ђердапском казану. Отуда су границе током година биле непропустљиве и полупропустљиве, више бедеми и зоне које спречавају „ерозију” и отуђење периферних делова државе, шанчеви које одељују, плаше, удаљују, око којих избијају међународни територијални и дипломатски спорови, сукоби, непријатељства, на моменте се воде и прави мали ратови, где је историја оставила снажан печат, „сиви простори” у којима гину војници, граничари, цивилно становништво, више међе које се тешко прекорачују, него линије

које повезују суседне државе. Та чињеница имала је посебну тежину у читавом XIX и XX веку, када простор Балкана губи своју „посредничку функцију”. Сукобе су подстицали политички и економски интереси ванбалканских фактора моћи али и супротности и анимозитети балканских народа формирано вековима, непостојање јасних етничких граница међу измешаним балканским народима, нерешени национални проблеми, претензије на просторе суседа с позивом на „историјска права”, историјски реваншизми балканских националних држава, настојања да се „исправе историјске неправде”, недостатак демократских традиција. Пријатељске међудржавне односе Краљевина је одржавала са Румунијом и Грчком. Са изузетком граница према Италији, све границе Југославије које су успостављене после Првог светског рата остале су, са незнатним изменама, на снази и у периоду 1945-1991.

Преко простора на коме је у XIX и XX веку живео српски народ (српска а нарочито југословенска држава) природним комуникацијама прелазиле су линије које спајају исток и југ Европе, север са Средоземљем, Средњу Европу са Југоистоком. Пuteви који воде са севера рачвају се у три основна правца - ка Трсту, Солуну и Цариграду. Дунавски пут везује Средњу Европу и Црно море. Стара трансверзална комуникација повезује јадранску обалу са Солуном. Геостратешки значај исказује и веза Посавине и Панонске равни са стратешким комуникацијама које иду дуж моравско-вардарске и моравско-маричке долине, као и поморски пут који око целог балканског копна повезује Јадранско, Егејско и Црно море. Апсорбујући унутар својих граница део Панонске низије и Подунавља, геостратешки близак „турским мореузима” (Босфор и Дарданел), егејским острвима, Отранским вратима, захватајући и делом контролишући значајне стратегијске правце - Ломбардијско-панонски, Јадранско-панонски, Албанско-бугарски наведени простор је константно у XIX и XX веку био занимљив великим силама и ванбалканским земљама, било као комуникациони правац, сировинско подручје, додатни привредни простор, заштита Европе.

Историјски и геополитички гледано, простор на коме је формирана српска и касније југословенска држава представљао је вековима гранично подручје великих царстава (Источно и Западно римско царство; Византија и Франачка држава, касније Немачко царство; Угарска држава и Млетачка република; Османлијска империја и Аустроугарска монархија). Вековима у саставу туђих, ван-

балканских монархија, тај простор је 1918. године, по други пут у својој историји, био окупљен у границама једне државе - Краљевине СХС. У његовим источним деловима у средњем веку постојале су независне државе чија је традиција опстојавала до модерних времена и формирања независних кнежевина, док су у западним просторима увек владале ванбалканске државе. Истраживачи уочавају обликовање својеврсног „геополитичког чвора” образованог политичким, војним, верским, културним утицајима Византије и Бугарске са југоистока, Угарске са севера, Франачке државе и Аустрије са северозапада, Млетачке републике и Свете Столице са југозапада. Стварност историје утицала је да и на простору на коме је живео српски народ маркантно буде присутна подела на Исток и Запад. Учињена још пре његовог досељавања на Балкан, 395. године формирањем Источног и Западног римског царства, та подела је додатно појачана 1054. године „великом шизмом” која је исписала линију нетрпељивости делећи ортодоксно православље од западног, римокатоличког хришћанства. Са турским освајањима ширио се ислам по државним територијама Османлијског царства. Поделе су пратили оштри сукоби, миграције, истребљења. У модерним временима религија је постала вододелница нација. Вечити „лимес” био је испуњен сталним ратовима, борбама, напетостима војне и политичке природе.

Простор на коме је изникла српска и касније југословенска држава током XIX и XX века пречесто је служио у међународним односима за нагодбу великих сила. Те територијалне нагодбе додатно су повећавале напетости, појачавале пропаганду, умножавале ратна дејства, обрачуна чинили суровијим а сукобе непомирљивим. Велика источна криза (1878) решавана је тако да првенствену буду задовољени интереси великих ванбалканских држава. Дипломатске нагодбе великих умногоне су обезвредиле успехе у ратовима 1912/1913. Током Првог светског рата силе Тројног савеза и Тројног споразума су биле спремне да територијалним уступцима надоместе лојалност балканских држава. Поред мноштва планова о уступцима, од четири значајна тајна уговора склопљена током Првог светског рата, три су се тикала југословенског и српског етничког простора - Лондонски уговор (24. 4. 1915), Софијски уговор (6. 9. 1915), Букурештански уговор (17. 8. 1916). У међуратним годинама то је подручје на коме доминира француски утицај, али се после 1935. осећа заинтересованост Британије и све агресивније и утицајније присуство Немачке. „Словенска солидарност” према страдалој Русији никад

није престајала. Дебелацијом Југославије била је плаћена лојалност Хитлерових савезника 1941. године. Део територије је припојен Трећем рајху, део Мађарској, део укључен у немачку војну управу, простор Македоније припојен Бугарској, политичко и територијално уобличавање дела Босне и Херцеговине и Црне Горе препуштено Италији, део Косова и Метохије припојен Великој Албанији, формирана Независна Држава Хрватска. На крају Другог светског рата, у настојању да обезбеде што повољнији стратешки положај у Европи, и савезници су посегли за поделом интересних сфера и политичког утицаја на Балкану по којој је простор Југославије политички подељен на сфере совјетског и западног утицаја 50:50%. До 1948. Југославија је била у зони совјетског политичког, идеолошког и војног утицаја. У годинама хладног рата југословенска држава је представљала границу два идеолошки различита света. Брозова „политичка маневрисања” између истока и Запада завршила су се удаљавањем од Европе (покрет несврстаности). Данас, то је простор у коме се сусрећу и сударају интереси: Немачке која је обновила свој утицај у Словенији и Хрватској и досегла до јадранских лука; Америке која, војно присутна, одатле има могућност дестабилизације Европе (тзв. „меки стомак Европе”), контроле Немачке и „подунавског пута”, притиска и потискивања Русије, доминације на Јадрану и Балкану; Русије која се на Балкану увек доказивала као велика сила а на коме је данас једва има; Турске која је обновила своје империјалне амбиције; Италије која настоји да на почетку новог века постане господарица Јадрана.

Простор на коме српски народ живи у XIX и XX веку можемо замислити као неједнообразан, по каквоћи и саставу различит, „сеоски океан” (преко 80 % становништва живи на селу и од пољопривреде) на коме, попут неједнако распоређених острва, егзистирају вароши и ретки градови. У питању је економски дезорганизован и запуштен простор, испреградиван „економским преградама” које су жилаво опстајале током времена, политичко јединство чиниле илузорним, подгревале локалне сепаратизме и уске економске и политичке интересе, ускраћивале интеграцију и заједничку будућност српског али и осталих југословенских народа. Померањем граница српске и југословенске државе (посебно на север и запад после 1918) велики број градова изгубио је своју економску и друштвену функцију и запао у деценијску регресију. Ван граница југословенске државе нашли су се велики урбани центри (наспрам

Битоља - Солун, Пирота - Софија, Вршца - Темишвар, Суботице - Сегедин, Белог Манастира - Печуј, Марибора - Грац, Постојне - Трст, Подгорице - Скадар) ка којима су деценијама ишли путеви, робни токови, кретали се људи, идеје, капитал. Чињеница да су дезинтеграционе и центрипеталне економске силе биле много јаче и присутније од оних интегративних и усмерених ка економском повезивању југословенског тржишта изискивала је сложено и мукотрно економско прекомпоновање простора.

Привредни успон српске државе био је уочљив током XIX века. Ратови, опет, уназађивали су привреду и сатирали подједнако људе колико и добра створена њиховим рукама. Више пута током тих деценија привреда Србије је знала да „запусти” и да се, опет, развија ниизчега. После 1918. године у границама југословенске државе нашло се више привредно разноврсних области. Једне је оптерећивало вишевековно привредно битисање у оквиру Отоманске империје и велика привредна заосталост која је одатле проистицала. Друге је обликовало искуство привређивања у малим националним, аутархичним државама. Треће су биле економски развијеније за југословенске прилике али су, у суштини, представљале занемарену и привредно запуштену периферију бивше Двојне монархије. Између себе привредно неједнаке те области су, у односу на Европу, исказивале знатну привредну заосталост која се, у читавом XX веку, није могла превазићи. Није постојала традиција тржишта, нити националног а још мање опште југословенског. Аутархично друштво производило је за сопствене потребе и на тржишту се није појављивало ни као купац ни као продавач. Није било ваљаних комуникација које би омогућиле брз и сигуран превоз људи и роба, чвршће повезале дуго времена удаљене историјске области, подстакле економске, културне, националне интегративне процесе, допринеле брзом организовању тржишта и укључивању југословенске привреде у светске привредне токове што је све, објективно, јачало свест о народном јединству и целини државе али и српску националну свест. Градови су се јављали као раскрснице лоших путева. Сливови великих река представљали су природна комуникациона подручја. Србија је имала неразвијену, у рату додатно оштећену и запуштену путну и железничку мрежу. На простору бивше Аустроугарске монархије сви путеви и железнички правци ишли су ка Бечу и Будимпешти. Готово сви путеви у Босни и Херцеговини имали су искључиво војностратешки и незнатни економски значај. Требало је

изградити mostove који премошћују балканске реке Дрину, Саву и Дунав и комуникационо повезати српски и југословенски етнички простор. Окренуто себи село није било заинтересовано за изградњу и одржавање путева. Код државних власти споро је пробијала свест о пресудној улози саобраћаја у подизању привреде. Није било делотворних мера државне политике. Није постојао саобраћајни систем, што је пресудно утицало да простор остане саобраћајно повезан. То је оставило трага на развој градова чији је положај и просперитет био одређен саобраћајним функцијама.

Историчари су одраније уочили да је простор на коме живи српски народ био саткан из више културних појасева, међусобно преплетених (турски, византијско-цинцарски, италијански, патријархални, средњоевропски), који су остављали свој отисак у архитектури, фолклору, менталитету, навикама, начину живота становништва. Култура Европе стизала је преко Панонске низије и долинама река потискујући остале културне појасеве и постајући, у XX веку, доминантна. Мимо политичких подела наведени простор био је рубно подручје три велике цивилизације, три главна начина мишљења, веровања, начина живота, начина исхране, памћења и опстајања. Постојане у својим средишњим деловима, али склоне да варирају у својим периферним и додирним зонама, цивилизације су се на Балкану много чешће исказивале као ратови, „презири”, „мржње”, страдања него као сусрети култура, многострука размена, зрачење и преплитање различитих традиција.

У питању је простор са хипотеком, на коме доминира стереотип о Балкану и балканским народима увек жељним кавге. У трци и сукобима различитих идеолошких система (либерализам, фашизам, комунизам) и политичких узора који су одређивали прошлост, садашњост и будућност он је често био својеврсна „експериментална парцела” за преиспитивање односа међу народима који нису способни да „уреду” своје унутрашње међусобне односе. Ту се, отуда, у регионалним оквирима, одиграла светска историја. Ако се то знало онда је, ради будућности, нужно било увек препознавати „глобалне процесе” и уклопити се у њих, јер је то био један од начина опстајања. Свака друга политика укидала је будућност, изазивала несагледиве последице, провоцирала фрагментацију простора и његову провинцијализацију. То својство простора на коме живи српски народ као да нису знале и разумеле политичке елите Србије и Југославије на крају XX века.

Неравномерност, неуједначеност, раздробљеност, хетерогеност, хиљаде разлика у исти мах, биле су основне карактеристике Балкана. Историја нагомилана у слојевима била је тло на којем је живео српски народ и темељ на којем је изидана српска и југословенска државна зграда. Немирно тло које подрхтава 1804-1838, 1876-1878, 1912-1918, 1939-1945, 1989-2000, данас.

Друштво

Демографска структура Србије доживела је у XIX и XX веку значајне промене. Према доступним подацима у Београдском пашалуку живело је 1804. године око 400.000 становника. Пред слом устаничке Србије, 1813. године, у оквирима њених граница живело је око 700.000 житеља. О размерама демографског сатирања српског народа и Србије у годинама које су уследиле после пропасти устанка упечатљиво говоре подаци да је ниво насељености из 1813. сустигнут тек 1833. припајањем 6 нахија у којима је према сачуваним подацима, живело 218.733 становника (они чине 44,56% од укупног броја становника Србије). Наредне године (1834) у Србији живи 698.623 становника, 1859. тај број износи 1.078.281 а пред српско-турске ратове, 1874. године пење се на 1.353.890. У питању су биле деценије убрзаног демографског раста. После Берлинског конгреса и припајања четири округа (Врањски, Нишки, Пиротски и Топлички) становништво Србије увећано је за 303.097 нових житеља (23,1%). Према доступним подацима у Србији је 1884. године живело 1.901.736 а према попису из 1910. године 2.922.058 становника. Територијално проширење остварено у Првом балканском рату придодало је Србији још 681.104 становника Косова и Метохије и 793.456 житеља Македоније. Новоприспело становништво (1.474.569) чинило је 35,7% од укупног броја житеља Србије. У тренутку када је настала југословенска држава њено становништво (око 12.000) било је на различитим ступњевима националне свести. Делила га је традиција, обичаји, степен просвећености и културне развијености, језик, писмо, начин производње, разни облици својине, типови насеља у којима живи, религија, начин живота и мишљења. Део тих подела карактерисао је и српски ентитет, деценијама формиран полицентрично око више језгара и културних, економских, духовних и политичких центара. Свест о припадности једној заједници, колек-

тивно митско сећање на постојање и славу сопствене државе у прошлости, осећање заједничког порекла, међусобне повезаности и блискости језика и обичаја, солидарности, посебности према другима премостио је и повезао релативно територијално удаљене и раздробљене делове српства у једно.

Демократску структуру Србије и Југославије обликовали су бројни фактори: пре свега ратови и страдања али и промене економске и социјалне структуре, степен просторне, социјалне и професионалне покретљивости, пораст образовног нивоа становништва, промене у породичној структури домаћинства, еманципација српске жене која има посао, каријеру, економску и правну сигурност и више није спремна да „перманентно” буде у другом стању, промена старосне структуре супружника (касно склапање бракова).

Српска револуција укинула је национално и верско шаренило Србије и простор оивичен њеним границама учинила, за цео наредни век национално и верски хомогеним (у првим деценијама XIX века у Србији живе 24.000 Турака, 20.000 Румуна, 12.000 Цигана, 2.000 јевреја). Према попису из 1910. у Србији је живело 98,6% православног становништва, 0,5% муслимана (14.335), 0,28% римокатолика (8.435), 0,20% мојсијеваца (5.997) и 0,0025% протестаната (799). Први балкански рат претстављао је у животу Србије сасвим ново искуство. Од 1.474.560 новопридошлих становника преко 47% било је друге вере и језика а од осталих највећи део без српске националне свести и осећаја. По националном саставу становништво југословенске државе било је измешано до степена када га је било немогуће делити. У том конгломерату народа и етничких група Срби су 1921. године чинили 44,57% становништва, 1948 41,51% а 1981. године 36,30% (8.140.452 становника). Подаци убедљиво показују драматично опадање Срба у укупној популацији становништва Југославије. Разлоге томе треба тражити у израженом демографском тањењу српског ентитета, али и у чињеници да је у југословенској држави изостала економска и културна интеграција српског народа. Самосвест припадника дела српског народа убрзано је слабила под утицајем нових политичких и националних идеологија, њихов национални идентитет бивао је све мање постојан, везе које су их спајале са српством нестајале су, однорођивање је добијало драматичне размере. Томе је доприносила политика и идеологија, посебно у другој половини века. Слабећи везе националне периферије са српским националним бићем, подстичући националну свест „младих

нација” у формирању, проглашавајући нове нације чији идентитет налажен у државној традицији или верској посебности, српство је дробљено и тањено.

У годинама између Првог и Другог светског рата Краљевина Југославија је имала веома висок наталитет за европске прилике и он се, просечно, кретао од 35 до 42%. У првој половини педесетих година (1950-1954) наталитет српског становништва незнатно опада и износи око 27%. Крајем осамдесетих година (1988) наталитет исказује знатно опадање и креће се између 12-13%. Евидентно је да је опадање драматично, а наталитет на крају века готово три пута мањи него на почетку. У истом временском периоду морталитет је смањен два пута, са 18,5%, у 1930. на 9,1% у 1988. години. Људски век је продужен, а српски народ постао здравији. Природни прираштај српског народа износио је у Краљевини око 14,5%, да би се у последњим годинама XX века готово приближио нултом подеоку.

Ратови су прескупо коштали српски народ у XIX и XX веку. Први и други српски устанак био је плаћен са готово 150.000 жртава (21,4% становништва). Од тог демографског „удара” становништво Србије се није могло опоравити током читавог XIX века. У Балканским ратовима страдало је око 220.000 Срба. „Демографски колапс” у Првом светском рату исказан бројкама значио је 1.200.000 погинулих, 500.000 инвалида са трајно смањеним радним способностима, демографски губитак (погинули, нерођени и радно онеспособљени) око 35% целокупне српске популације. Вишегодишње ратовање (1912-1918), како примећују истраживачи, истрошило је и последње резерве енергије, „исцедило” српски народ, породило „ратни умор”, „онемоћалост”, „стагнацију”, проузроковало низове политичких грешака почињених у наредне две деценије. Губитак читавих генерација подстакао је негативну селекцију и створио могућност да у све сфере друштвеног живота уђу мање способни. Српски народ је дао печат југословенском уједињењу али је његово присуство у политичком, економском, друштвеном и културном животу новонастале државе било у нескладу са његовом државном традицијом, политичким искуством, бројем, културном снагом. Већ су грађански интелектуалци а касније и истраживачи луцидно примећивали да се он „изгубио у једном делу југословенског времена”. Геноцид и страдање у Другом светском рату однели су најмање 1.000.000 српских живота док су логоровања и рањавања, заједно са погибијама, чинили да демографски губици износе преко 20% популације.

Рат је подстакао бројне анимозитете, сукобио српски народ са другим југословенским народима и суседима, поделио га унутар себе на присталице и противнике фашизма, на симпатизере партизанског или четничког покрета, заговорнике обнављања југословенске државе или њене непомирљиве противнике. Осакаћен геноцидом, подељен идеологијом, оптерећен искуством грађанског рата, српски народ је био кажњен забраном повратка на етничке просторе са којих је потиснут (Косово и Метохија), оптерећен хипотеком четничке издаје и великосрпског хегемонизма, приморан на ћутање о геноциду и заборав злочина у име „братства и јединства” и државе помирења каква је Југославија настојала да буде. „Губитак памћења” и осуда на ћутање били су, како примећују британски дипломати, најтежа казна. Сасвим ирационално, током XIX и XX века, величина победа и пораза одређивана је величином поднетих жртава. У томе не само да се претеривало већ готово и да се уживало.

Током XIX и XX века српски народ је доживео у почетку лагано а затим драматично старење. Подаци показују да је просечна старосна структура српског друштва износила 1921. године 27,5 година, 1981. 33 године, данас вероватно око 36. година. У истом временском периоду проценат учешћа омладине у целокупној популацији опао је код српског народа са 45,3% у 1921. на око 30% данас. Истраживачи указују и на појаву смањивања породице као и раст броја домаћинстава са једним или два члана. Распад сеоске задруге, чији се завршни процеси одвијају на српском селу двадесетих година XX века, узрокује увећање броја пољопривредног газдинства (20%). Породице су и даље многочлане. Према попису становништва из 1931. године у Врбаској бановини, претежно насељеној Србима, домаћинство је просечно имало 6 чланова, у Вардарској бановини 5,79, Зетској 5,73, Дринској 5,65, Моравској 5,49 и друго. Насупрот становништву Дунавске бановине где је, већ у то време, почела да преовлађује мала породица (60% становништва живи у породици са 4 члана), у Врбаској, Вардарској, Дринској, Зетској бановини готово 1/3 становништва живела је у породицама са 7 и више чланова. Под утицајем колективизације, индустријализације и урбанизације мала породица усталила се послератних година на селу које је стицало извесне особине модерности. Процес старења и смањивања породица учинили су да је данас Србија земља старачких домаћинстава и земља јединаца.

У непосредној вези са демографском структуром српског друштва је и феномен просторне мобилности који је, на моменте, добијао облике драматичног пражњења етничког простора, резултирао појавом друштвене дезоријентације и губитком националног идентитета. Истраживања показују да је становништво села било тешко покретно и да се у две деценије дугом животу Краљевине Југославије ка градовима покренуло око 1.000.000 становника. Преко две стотине хиљада становника српске националности напустило је југословенски простор у првим деценијама XX и населило се у прекоморским земљама и развијеним државама Европе. Разлози емиграција били су различити, најчешће економске и политичке природе. Подаци пописа становништва из 1931. године говоре да је 76,4% целокупног становништва настављало да живи у истој општини у којој се родило, 83,4% у истом срезу, 92,4% у истој бановини. Организованој акцијом државе насељено је на Косову и Метохији и Војводини неколико десетина хиљада Срба, али те колонизације нису битно промениле демографску слику тих области. Значи, само је 7,6% становништва Краљевине било у прилици да интегрише простор, да путује, сазнаје, упознаје сународнике и остале народе. Све је то подстицало полицентричност српског народа, сужавало његове културне видике, онемогућавало међусобно упознавање, прожимање, културну и националну интеграцију, затварало село за утицаје са стране.

Социјална мобилност српског друштва била је веома успорена током XIX века. Према доступним подацима на селу је 1834. године живело 93% становништва. Неколико деценија касније, 1884. године, тај проценат је био незнатно промењен и износио је 87,6%. Према попису из 1910. на сељаштво је чинило 86,54% целокупног становништва Србије. Попис из 1921. говори о 78,7% а онај из 1981. о 19,9%. Социјална и просторна мобилност условљавале су једна другу.

Насупрот „трости“ која је карактерисала конзервативно и аутархично друштво Краљевине у првим деценијама живота у социјалистичкој Југославији село је напустило и ка градовима се покренуло 9,2 милиона људи. У питању је појава коју истраживачи са правом називају „демографски слом села“. Само је просторна покретљивост међу Србима у Србији износила 3,92 милиона оних који су се покренули са својих огњишта, од чега је један милион становника стигао у Србију из других република (26% свих миграција у републици). Подаци из 1981. године показују да је миграцијска и прос-

торна покретљивост између република захватала 44,2% укупног становништва Југославије. Националност је у миграцијама имала пресудну улогу па се тако из Босне и Херцеговине, првих послератних година, Срби исељавају као колонисти (процес је праћен отпором дела српског становништва). Процес исељавања и етничког пражњења Босне и Херцеговине, када је српски ентитет у питању, настављен је и наредних деценија. Просечно се у седамдесетим годинама (1971-1981) из Босне и Херцеговине исељавало пет пута више Срба него што се у њу усељавало. Демографски подаци показују да је током XX века константно присутан процес српског напуштања територије Косова и Метохије (према проценама 200.000 у току Другог светског рата и 200.000 у наредним деценијама). У седамдесетим годинама (1971-1981) са Косова и Метохије се исељавало 13 пута више Срба и 9 пута више Црногораца него што се тамо насељавало. Срби су у континуитету напуштали простор Хрватске да би у деведесетим годинама доживели дефинитивни егзодус (процењује се да је Хрватску напустило преко 400.000 Срба). Србија се у читавом периду живота југословенске државе јављала као најизразитије миграционо подручје. Разлози миграција били су егзистенцијалне, политичке, социјалне и економске природе. У годинама 1941-1945. прихватила је око 400.000 избеглица (највећи део је пристигао са територије Независне Државе Хрватске), у периоду 1991-1995. преко 500.000 прогнаних, у временима мира у њој је било места за транспорте колониста, политике изгнанике, економске мигранте, интелигенцију коју је привукао професионални изазов. Грађански рат (1941-1945) и идеолошки искључива политика комунистичког покрета удаљили су трајно од матице и бића српског народа део његове интелектуалне елите другачијих идеолошких погледа. У послератним деценијама део српске популације напустио је отаџбину у потрази за послом, у почетку привремено а затим трајно се насељавајући у развијеним државама Европе. Последњих година, услед ратних узбурканости и економске кризе, земљу је, под утиском да у изворној средини не могу да задовоље своје потребе, напустило више десетина хиљада образованих младих људи и врхунских стручњака и интелектуалаца (тзв. „одлив мозгова”). „Развејавање” елите и радних слојева становништва (више стотина хиљада људи) равно је демографским губицима у рату.

Миграције и емиграције изазивале су значајне друштвене промене у срединама из којих су потекле, у областима које су осво-

јиле, код људи које су захватиле. Било да су биле спољне или унутрашње, трајне или привремене, организоване или неорганизоване, добровољне или присилне, економске, социјалне, политичке, мотивисане професионалним разлозима или подстакнуте ратовима и револуцијама миграције су значиле тањење националног ткива. Пратили су их конфликти и компромиси које појединац и колектив успостављају са новом средином, дискриминације и отпори, социјална дезорганизација (ксенофобија, национализам, културни шок), перманентно отуђење. Процеси акомодације (минимално прилагођавање новој средини и њеној култури), адаптације (настојања да се сачува део своје етничке културе и у исто време прихвате неки елементи културе и вредности нове средине), асимилације (потпуно преузимање вредности и културе нове средине, њеног начина мишљења и понашања) мењали су идентитет становништва и однародовали га.

Турски феудални систем (тимарски систем) „нагризен” и „подривен” процесом читлучења (прелажење „миријске земље” у приватно власништво) био је један од узрочника Првог српског устанка. Глад за земљом напосто је опседала све друштвене групе у Србији Првог и Другог устанка. Са њом је неминовно ишао отпор према феудалним господарима. Сретењска скупштина из 1935. претворила је све државне дажбине српског сељака према спахијама у порез а Четврти хатишериф (тзв. „Турски устав” из 1938) учинио је српског сељака, по први пут у историји, баштиником земље коју је вековима обрађивао. То је и Србију XIX века учинило допадљивом земљом а њене становнике оданим држављанима.

У XX веку српско друштво се нашло на размеђу између традиционалног и модерног света. Разноликост њеног социјалног састава деценије XX века нису могле да уједначе. Наставила је да живи установа грађанства са којом су Срби пречанских крајева два века упознати али и племенска структура Црне Горе, полуфеудалне установе Косова и Метохије, Босне и Херцеговине и Македоније. Аграрно друштво, својом доминантношћу, стварало је привид уједначености. Почетком двадесетих година 67% свих пољопривредних газдинстава у Краљевини СХС било је мање од 5 ha (на њима живи око 70% становништва). Та газдинства, према економским критеријумима који су тада важили у Европи, нису била способна за живот. Она нису давала тржишне вишкове, везивала су бројну радну снагу у нерационалном раду, трошила властити натурални продукт,

имала nedovoljnu akumulaciju za pokretanje procesa modernizacije (intenzivna obrada zemlje, nove poljoprivredne kulture, moderna poljoprivredna oruđa), njihovi vlasnici se na tržištu nisu pojavljivali niti kao proizvođači niti kao kupci. Posedi veći od 10 ha, a to je svega 12,1% svih poseda, imali su akumulaciju dovoljnu da kvalitativno promeni život njihovih vlasnika. Posedi od oko 20 ha (to je samo oko 3% poseda) mogli su da obezbede dohodak kakav je imao industrijski radnik. U isto vreme uočljiva je izražena agrarna prenaseljenost i stalna glad za zemljom. Dok je, prosečno, u Kraljevini Jugoslaviji na 100 ha obradive zemlje dolazilo 114 stanovnika, u Voјvodini je taj broj iznosio 81, Srbiji - 165, Crnoj Gori i Hercegovini - 302. Ispošћena zemlja u brdsko-planinskim odnosima koju je naseljavalo srpsko stanovništvo, na kojoj je ista količina rada davala 7-8 puta мањи dohodak, хранила je 3-4 puta više gladnih уста. Живот je у плодним низијама био и по десетак пута лакши, угоднији, бољи, богатији од оног који je вођен у планинским областима земље.

Стални страх од глади пресудно је утицао да се на малом поседу, током читавог XIX и XX века, превасходно гаје житарице. У XIX веку је доминирао кукуруз. Почетком XX века примат односи пшеница. У двадесетим и тридесетим годинама житарице се узгајају на преко 80% обрадивих површина. Осамдесетих година XX века житарице су сејане на 60% обрадивих површина. На средњевисинском подручју Краљевине (53% територије) није преовладала култура гајења кромпира (у производњи и потрошњи учествује са 3,11%) што се исказивало кроз перманентну глад готово 120 срезова у којима је живело око 4,5 милиона људи, по националности претежно Срба. Друга половина века готово да више није знала за глад. Ручну сетву заменила је машинска (уштеда семена износи 40%), плуг је потиснуо ралицу и мотику али је дрвена алатка и даље опстала у пасивним крајевима, вучна снага замењена је механичком (трактори су некада учествовали у производњи са 2% а осамдесетих година са преко 70%), у употребу је ушло вештачко ђубриво (употреба се увећала преко 100 пута), у већој мери почело се употребљавати квалитетно семе, нове пољопривредне културе и ртове пасмине стоке. Резултат је био удвостручена производња и појава вишка хране. У исто време обим индустријске производње увећан је више од 14 пута, производња електричне енергије 34 пута, угља 5 пута и друго.

Друштво ситних сопственика, у коме доминира српски сељачки свет, није имало будућност. Мали посед и његов власник, кога држава из крајње прагматичних разлога штити (у гладним годинама ослобађа пореза или укида његове дугове), једна је од основних препрека модернизације српског друштва и бржих структуралних промена. Мали посед обезбеђује социјални мир али, истовремено, током читавог XX века генерира заостајање српског села. Покушаји аграрне реформе и колонизације (можемо их регистровати у обе југословенске државе), који су се ограничавали на доделу малих парцела земље (глад за земљом које никада нема довољно или идеолошки страх од богатих сељака), стварали су зависног сељака који живи на граници егзистенције, привређује нерентабилно, задужује се. Простор на коме су живели Срби тако је, у исто време, посматрачима са стране изгледао као идилични „рај за сиромашног сељака”, а онима који су у њему преживљавали као простор без перспективе и будућности коју треба потражити негде другде (исељења, миграције).

Модернизација друштва као неминовност епохе, било да је била добровољна или изнуђена, свесна или несвесна, планирана или стихијска, исказивала се као вишедимензионалан процес препун квантитативних и квалитативних промена и њихове међусобне повезаности. Део тих на први поглед лаганих али по својој природи и последицама које су изазивали у животу појединца драматичних промена захватио је милионе оних који су са села закорачили ка граду. У питању је била промена која је из корена мењала начин живота становника села вековима одређен начином на који сељак стиче корицу хлеба. Промена која није само значила прекорачење „просторног обзора” у којем је човек рођен и ментално савлађивање простора који је предуго био оивичен хоризонтима до којих је досезао поглед, већ, пре свега, промена у начину производње, пословања, становања, исхране. Гладне године, немогућност да ситни посед прехране велику сеоску породицу, потрага за додатним послом и изворима прихода, ређе настојања да се измакне обавезности обичаја и контроли колектива, авантуризам, потреба за напуштањем устаљеног начина живота и освајањем слобода, заводљивост прича о животу у граду - покрећу становнике села ка граду. Тај први корак је увек праћен осећањем привременог одсуствовања са села, страхом који исконски постоји од града и непознатог у њему, несналажењем, презиром који грађанин има према сељаку.

Он је значио дефинитивно раскидање са обичајима (искуством стечене навике) који су вековима одређивали норму понашања, наметали се са законском снагом, урезивали у свест, газили све личне укусе и сентименталности, регулисали целокупан живот. Напуштање овичаја дезоријентисало је патријархалног човека али га је у исти мах и ослобађало. Са обичајима одбацивана је и ношња која је украсима, кројем, бојама непогрешиво говорила о припадности локалној заједници, одређеној религији, етничкој групи. У првим деценијама века доминантна у облачењу (значи и мишљењу) више од 60% популације Краљевине она је у другој половини века драматично ишчезла.

Живот у граду развијао је индивидуалност и омогућавао анонимност. Интензивност спољних и унутрашњих утисака била је вишеструко увећана, темпо живота неупоредиво бржи од оног на селу, рационалност развијенија, емоционалност потиснутија (родбинске везе се замењују суседским односима и пословним-познанствима), степен слободе, посебно оне која измиче контроли других, већи, тачност и прецизност израженија, језик модернији а речник богатији. Покретање српског становништва ка градовима уочљива је већ у 1815. години када читаве четврти Београда постају доминантно српске. Ипак, тај процес добија на динамичности тек од краја шездесетих година XIX века а посебно од 1878. и стицања независности. Упоредно са тим формира се и грађанство. Економски напредак, који је у Краљевини Југославији омогућавало око 5% становника села (трговци, занатлије, печалбари, радници који свакодневно путују у град, исељеници-повратници, ђаци и студенти), наговестио је урбанизацију српског села - под чим се подразумева експанзија градског начина живота. У првој половини XX века лагане те промене су, посебно код Срба, постале интензивне у другој половини века када је под ударом индустријализације, урбанизације и интензивног просвећивања (економска и културна политика) село почело да губи свој привредни менталитет и културни идентитет. Убрзано, на моменте планско али у суштини стихијно покретање вишемилионских маса ка градовима изазвало је праву „експлозију” сеоског социјалног, привредног и културног система, произвело „културни шок” у којем је село почело да губи основне елементе своје идентификације, подстакло разграђивање њихове економске матрице засноване на конзервативности и традиционализму, проузроковало разливање и од стране града прихватање сеоског мен-

талитета и руралности (начин мишљења, понашања, исхране, веровања и друго). У већој мери је село преправило град него што је град успео да култивише своје нове становнике и наметне им урбане културне обрасце. И град и село постали су својеврсни „културни хибриди”.

Револуција изведена 1945. године представљала је радикалан раскид са претходним стањем. Појединац - грађанин, симбол епохе у којој је почео да се формира у деценијама друге половине XIX века, ишчезао је заједно са светом који је представљао, утопио се у мору полу-сељака-полуварошана. Амбијент у коме је живело село мењан је и преобликован мерама индустријализације привреде, деаграризације сеоског становништва, колективизације сељачког земљопоседа, урбанизацијом села, миграцијама становништва, описмењавањем и бројним другим мерама. Социјалистички преображај села подразумевао је у првим послератним годинама укидање сељака власника земље (сматран је класним непријатељем) и формирање пролетаријата. Економским мерама сељак је добрим делом био удаљен од свога земљопоседа а самим тим и од привредног менталитета који га је вековима одликовао (карактерише га вредносни став да је земља светиња, да је треба чувати, да је битно имати земљу али не и то како се она обрађује, да се треба ослонити на искуство претходних генерација и ретко се упуштати у иновације). Нови становник града био је погонско гориво процеса обнове и индустријализације земље и својеврсна трансмисија путем које су у наредним деценијама између села и града измењивани урбани, квазиурбани и рурални садржаји. Радикално одбацивање обичаја, до којег је дошло после 1945. године, довело је до дезоријентисаности. Бројне друштвене конзумације, „осамостаљивање ван прописа”, запостављање друштвених обавеза, оглушивање и непоштовање закона и норми понашања, апсциненције (плаћање пореских обавеза, комуналних рачуна, такси, казни, бежање од школских обавеза, узимање лажних боловања и друго) сведочиле су о свести карактеристичној за једно неинтегрисано друштво.

Начин привређивања најдиректније је утицао на живот становништва. Највећи део становника остајао је на селу радећи нерационално на малом комаду земље, чиме је успоравана свака социјална мобилност. Процент активног становништва запосленог у индустрији и занатству (1921. године 8,65%, 1931. године 10, 73%), трговини, кредитима и саобраћају (1921. године 3,44%, 1931. године

4,07%), јавним службама, слободним занимањима и војсци (1921. године 4,08%, 1931. године 4,58%) био је недовољан да значајније покрене процесе друштвене модернизације југословенског и српског друштва. То је посебно важило за области насељене српским становништвом - Дринску бановину (пољопривредом се бави 82,31% становништва), Дунавску бановину(74,71%), Моравску бановину (85,82%), Вардарску бановину (78,03%), Врбаску бановину (88,16%), Зетску бановину (81,96%). Насупрот периоду када није било изражене социјалне мобилности (1918-1941) и када је српска популација у преко 80% случајева живела на селу и од пољопривреде, у деценијама после Другог светског рата на селу је остала да живи једва једна трећина становништва. Тај проценат је 1980. године износио 28% у Југославији и око 40% у Србији. Српски домаћин, власник малог поседа, тешко је отуђивао земљу и у мањем проценту напуштао огњиште од својих суседа. У исто време опстајање на малом поседу ускраћивало му је будућност и пресудно утицало на процесе заостајања српског села. У осамдесетим годинама XX века радништво је чинило преко 34% популације у Србији, а категорија стручњака и администрације нарасла на преко 20%. Предност коју је српском друштву давао велики број образованих никада није искоришћена.

Везаност за религију сматрана је темељом опстанка српског народа у XIX али не и у XX веку. Свако укидање традиција на коме су инсистирали страни освајачи доживљавана је као најдиректније оспоравање будућности. Страх за опстанак утицао је да код Срба, као и код других балканских народа, верске традиције урастају у биће народа, исказују се као понос наслеђем и преосетљивост у побожности. Искуство живљења у претходним вековима говорило је да је „пут отуђења” био означен преласком у ислам или римокатолицизам. Отуда се током целог XIX века српски народ, најпросто, „згушњавао” око своје цркве и националног бића у коме је религиозна припадност била од пресудне важности. У држави Првог српског устанка православи су чинили 98,6% укупног становништва. Религиозна компактност, посебно на целу, очувана је кроз читав XIX век. После Првог балканског рата у границама српске државе нашло се око 700.000 муслимана другог језика (албанско становништво), што је чинило 18% целокупног становништва. Религија се у југословенској држави јављала као вододелница нација, што је посебно погађало српско национално биће и однародивало

његове некада саставне делове. Српско православље је, по инерцији, поистовећивало своје интересе и „гледања” на свет са државом на чије су настајање Срби пресудно утицали. Римокатоличка црква је од првог тренутка одбацивала државу засновану на филозофији рационализма, у којој је прокламована верска толеранција а вера сматрана „приватном ствари” сваког појединца, где је црква била одвојена од школе, била ускраћена могућности злоупотребе вере и верских објеката у политичке сврхе, у којој је постојала спремност за кажњавањем сваке верске искључивости и обуздавањем погубног клерикализма. Југословенска држава је суштински изневерила наде римокатоличке цркве да ће у њој католици „заорати православну њиву”, приближити се „величанственим порталима истока” на коме је издахнула православна Москва, постићи да у верском смислу постоји само „један пастир и једно стадо”. Страх од православне династије и православне већине у држави такође треба имати у виду. Исламска верска заједница и њени верници живели су у мимикрији. Загледани до Ататуркових реформи у Стамбол а након тога у Каиро, били су убеђени да је власт пролазна и недуговечна и да ће држава отоманског суверенитета опет закорачити на Балкан. Према попису становништва из 1921. православних је било 46,47%, римокатолика 39,29%, муслимана 11,22%. Десет година касније ситуација је незнатно измењена па је проценат православних повећан на 48,70%, римокатолика незнатно опао на 37,45%, а муслимана исказивао константу - 11,20%. Изражена религиозна затвореност, конфесионална подвојеност и супротстављеност, милитантност карактеристична за рубне делове у којима се додирују велике цивилизације пресудно је утицала на лагано ишчезнуће Срба католика и отварање процеса однорођивања и нестајања Срба муслимана.

Подршка државном удару од 27. марта 1941. и одлучан став да приступање Тројном пакту „вређа част, славу и традицију нашег народа, и то онда када је народ готов да иде до краја” значили су почетак страдања које је Српску православну цркву задесило у XX веку. „Заслугом” окупатора и њихових помагача (Немци, Италијани, Бугари, Мађари, Арбанаси, Хрвати - усташе, Римокатоличка црква) целина СПЦ је разбијена на осам делова, од којих је сваки доживео особено али темељно страдање. Велике размере имао је и терор партизанског покрета, посебно у пооследњим годинама грађанског рата. У ратним годинама 1941-1945. са огњишта је протерано око 600.000 Срба, убијено зато што је православне вере најмање 500.000,

прекрштено преко 250.000, из парохија протерано преко 600 а убијено 650 свештеника и монаха, опљачкано, запаљено и срушено преко 1.000 цркава и манастира. Материјална и културно-историјска штета је непроцењива. Српско православље је готово сатрто. Сатирање свештеника, пастве и црквених објеката настављено је и после Другог светског рата. О притиску који је Српска православна црква трпела у петнаест година дугом периоду после рата (1945-1960) сведочи и податак о годишњем кажњавању, по разним основама око 25% свештеника. У том периоду вброј православних епископа је смањен за 33%, свештеника за 50% (има их свега 1.800), богословија за 60%, број ђака који похађају православна училишта за 75%, црквени земљишни посед је износио 12% некадашњег. Процес атеизације захватио је и верски традиционално оријентисано село. Подаци партијских комисија откривају да се на православном селу 5-10% новорођене деце крстило, 10% умрлих сахрањивало по православним обичајима, 25% славило славу и Божић, и то, већина без религиозних садржаја. Смањивање и свођење на минимум духовног и моралног утицаја Српске православне цркве значило је за српски народ вишедеценијски губитак битне духовне оријентације.

Велика просветна револуција XIX и XX века само је једним делом дотакла Србе. У устаничкој Србији постојала је готово апсолутна неписменост становништва. Од неписмености је највише патило село, али, будући да је било затворено, аутархично, окренуто самом себи и довољно само себи, ван комуникација, његови становници нису осећали потребу за описмењавањем. Према статистичким подацима у Краљевини СХС било је, 1921. године, 51,5% неписмених, а деценију касније 44,6%. Неписменост српске популације била је знатно већа. Почетком двадесетих година у јужним областима било је 83,86% неписменог становништва, Босни и Херцеговини 80,55%, Црној Гори 67,02%, Србији 65,43% Хрватској 32,15%, Војводини 23,31%. Срби су у мањој мери били писмени у односу на Хрвате и Словенце. Велику неравномерност исказује и проценат писмености у индустријским и аграрним реонима (у Београду 1921. године било је само 8% неписмених). Видна је разлика и између мушког и женског становништва. Подаци из тридесетих година показују да је у Моравској бановини мушка популација била готово четири пута писменија од женске (61,2% мушкараца и само 16,3% жена), у Вардарској бановини три пута (44,3% мушкарци и 14,5% жене), Врбаској бановини три пута (40,1% мушкарци и 14,2% жене),

Зетској бановини три пута (51,2% мушкарци и 17,1% жене), Дунавској бановини само 30% (82,5% мушкарци и 60,5% жене). у Врбаској и Вардарској бановини тек је свака седма жена знала вештину читања и писања слова. По проценама стручњака писменост и просвећеност жене је од пресудне важности у процесу развоја и модернизације друштва, промене и унапређења начина живота, васпитања, хигијене, исхране, здравља. У првим годинама после Другог светског рата власт је веровала да великим кампањама на писмењавању и потпуним обухватом за школу приспеле деце школом, у тачно испланираним роковима, може да ликвидира аналфабетизам. Показало се да је у првих неколико година писмењено 800.000 људи, али и да је темпо писмењавања био раван приливу нових неписмених. Село није осећало потребу да комуницира књигом и писаном речи. Ту прилику ће добити појавом „демографског слома” и покретањем ка градовима 9,2 милиона људи (прве деценије после Другог светског рата). Ако је веровати статистикама, данас у Србији живи и ради око 5% неписмених и 25% оних који слова знају али их не употребљавају да би се усаврили и мењали. Овладавање „компјутерском писменошћу” исказује забрињавајуће кашњење за Европом. Одсуство свести за улагањем у просвету и науку на особен начин ускраћује будућност српском народу.

Начин производње и просвећеност сеоске жене директно су утицали на исхрану и здравље становништва. Исхрана је била условљена географијом тла, постојањем ситног сеоског поседа, начином привређивања, доминацијом културе хлебног жита, привредним карактером области (да ли је пољопривредни или сточарски реон), традицијом која је проистицала из верских обичаја и устаљених навика. Исхрана се заснивала на народном искуству које је годинама стицано. Њена еволуција је текла упоредо са економском и културном трансформацијом села. Културни ниво становништва пресудније је утицао на квалитет исхране него материјално стање. Сељак је на исхрану гледао као на област у којој се могло уштедети. Хлеб је у читавом XIX и XX веку најважнији артикул у исхрани (становник села је „хлебождер” и он просечно једе 322 кг хлебног жита годишње). Лошег квалитета, примитивно мешен и лоше печен, из њега се црпла сва потребна енергија за рад. Одмах после хлеба, по свом значају, у исхрани села налазили су се поврће и варива, пре свих пасуљ. Поред великог броја постова српски сељак је нерадо јео посна јела (јела без запршке). Потрошња масти била је

већа у граду него на селу. У целокупној исхрани месо се највише ценило али најређе јело. У XIX веку кукуруз је доминирао и у производњи и у исхрани. Две трећине беланчевина које је становник Краљевине Југославије уносио у свој организам било је биљног порекла. Млеко и млечни производи више су се трошили на селу него у граду. Од тридесетих година XX века исхрана села и града почела се више разликовати. У исхрани вароши почеле су да преовлађују намирнице животињског порекла, док је храна биљног порекла и даље доминирала у исхрани села. У исхрани становника града усталила се незнатна разлика између зимске и летње исхране - летњи и зимски су два прелазна типа - пролећним (који је физиолошки најоскуднији) и јесењим (који је физиолошки најстабилнији и најквалитетнији). Ма како изгледало да се сељак преко зиме добро хранио (велики празници, славе, свадбе, светковине), анализа исхране указује на недостатак беланчевина високе биолошке вредности и, посебно, на недовољност витамина. Начин исхране у току зиме и пролећа директно је утицао на раст и развој деце и пораст обољења. У питању је свет који гладује, који тешко живи, свикнут на опстајање и, отуда, склон социјалном бунту и заводљивим егалитаристичким идеологијама.

Српска сељачка породица је живела скромно, без комфора и луксуза. Скромност се покатакд изједначава са општом некултуром живљења. У мери у којој је био уједначен начин привређивања био је уједначен и свакодневни живот. На селу се, на први поглед, све споро мењало, начин производње, начин живота, миље у коме се живело (кућа, намештај). Прерастањем села у вароши и паланке, прилике становања нису се поправљале, напротив, чак су се и погоршавале. Дворишта су смањивана уметањем нових кућа, нагомилавале су се занатске радионице и радње, градиле су се неукусне и нефункционалне куће које су подлегале моди времена и утицају вароши, а нису биле прилагођене начину живота на селу, стварала се читава армија полутана (полуварошана-полусељака) и полудоучених људи, ни сељака ни занатлија, који су заборављали и одбацивали норме понашања на селу а од урбане културе били спремни да прихвате само лоше навике града. Па ипак, мора се констатовати да су се између Првог и Другог рата услови становања мењали набоље. Породични живот се све више усредсређивао у кући, која је постала преваходно животно а не привредно средиште. Једноделну кућу (кућа са једном просторијом) потискују нови облици кућа изграђени

од здрављих и квалитетнијих материјала. На село стижу и први регулациони и нивелациони планови, што је сигуран знак урбанизације. Мењало се унутрашње уређење дома. Из сеоских кућа полако се потискује пећ од лима коју замењује зидана пећ и нови и савремени типови пећи, кревет добија примат над другим типовима лежишта („револуција војничких кревета”), прозори на кућама постају већи и добијају стакла, куће се чешће ветре и осунчавају, граде се добри темељи оптимално укопани и довољно издигнути изнад земље, земљани подови уступају место дрвеним, просторије се крече, таванице се подижу, шпорет постаје доминантан над огњиштем. Друга половина XX века донела је убрзану урбанизацију. Становник села настанио се у градовима, свикнут на кућу и окућницу био је приморан да живи у стамбеним зградама на које се ментално тешко навикавао, рођен поред огњишта морао се прилагодити централном грејању, повезан са земљом и тлом одједном се нашао на вишим спратовима солитера, сасвим неприлагођен и дезоријентисан. Све те брзе промене десиле су се у животу само једне генерације остављајући нерегулисане последице.

Велика распрострањеност социјалних болести (акутне заразне болести, туберкулоза, венеричне болести, маларија, алкохолизам, хроничне и дегеративне болести) на својеврстан начин сведочила је о начину становања, исхрани, хигијени, и ниском нивоу здравствене просвећености и опште културе. Туберкулоза се јављала као изразита, хронична заразна болест. Према доступним подацима од ње је у Краљевини Југославији умрло најмање 500.000 људи а боловало више милиона. Тифусно-паратифусна обољења однела су преко 100.000 живота, дифтерија исто толико, од маларије је боловало преко 1,2 милиона становника, постојала су изражена жаришта ендемског сифилиса, болести зуба су показивеле велику запуштеност (50% популације). Промене у начину живота и исхрани које су се догодиле у другој половини века пресудно су утицале да српско друштво постане здравије.

Српско друштво, како примећују поједини истраживачи, као да је у XX веку „искочило из својих зглобова”. Демографски истањено, геноцидом и ратним страдањима доведено до егзистенцијалног минимума, захваћено унутрашњим и спољним миграцијама, суочено са учесталим губљењем идентитета, пола века без значајног духовног и моралног оријентира какав је СПЦ, цивилизацијски застало између традиционалног и модерног, делом урбанизовано а

делом посељачено, идеолошки фанатизовано, подељено и међусобно супротстављено, комуникационо неповезано, без грађанства, у ситуацији да мукотрпно формира али се иако одриче своје елите, „ослобођено” стега обичаја и неспремно да се повинује одредбама закона, само делом еманциповано великом просветном револуцијом XX века, свикнуто на глад и оскудицу, нагризено болестима српско друштво је током читавог века каснило за савременошћу, исказивало велику запуштеност, фаталну раздробљеност, фрапантну неповезаност, недозвољену неинтегрисаност. Распрострто на неравномерном тлу Југославије као да је умногоме само себи ускраћивало будућност.

Политика

Историјско тло на коме је настала и друштво (друштва) окупљено у њеним границама одредили су, својом каквоћом и својим ритмовима, стварност живота у српској и југословенској држави. У политички и државни живот унели су „инерцију историје”, бројна ограничења, на моменте и пресудно утицали на споро и мукотрпно „разбијање” географских детерминизама (повезивање), прекорачивање граница продуктивности (промена начина производње), одбацивање духовних стега (обичаји). У животу појединаца преодређеност условима које су наметали тло и друштво изједначавала се и поистовећивала са судбинским.

Историчари су одраније указали да су Срби у епоху XIX века закорачили са својим оживелим традицијама. Историјско памћење везивало их је за славу династије Немањића и косовски мит. Богато историјско искуство их је учило да је свака туђинска сила и господарство пролазно. Обнова државе у будућности изгледала је извесна. Срби су успели да опстану у времену „безнадежности” у коме су им „изостављали име”, брисали сећање, наметали туђу веру, потискивали и гушили традиције, расељавали читаве области и крајеве у којима је постојало само „нестајање”, сатирали остатке племства, високог свештенства и друштвених елита. Чинило им се да су у положају раје, обавезне да обрађује земљу, плаћа намете, издржава турске феудалце, трпи терор, безвлашће и зулуме, предуго опстали. Велика европска револуција XVIII века и доба рационализма несумњиво да је утицала на буђење малобројне српске економске и прос-

ветне елите. Историчари напомињу да је српски народ у „духовној сређености” одржавала оданост православној вери, везаност за историјско предање, устављена правила моралног живота и друштвеног понашања.

У XIX век Срби су закорачили као поданици двају моћних царстава - аустријског и турског и једне републике - Венеције. То је суштински значило не само да су били под терором различитих господара већ да су живели и развијали се у различитим условима. Ратови су подстицали „бекства” преко граница и миграције а оне, опет, иницирале својеврсна „демографска врења” која су, у крајњој инстанци значила „уједначавање искустава”. За све просторе на којима су Срби живели друга половина XVII века значила је општи успон. Он је у себи садржао сазнање о „изгубљеној величини” и некадашњој „славној историји”, сазревање свести о обнови државе, убеђење да је обрачун са Турском неминован а успех могућ са или без помоћи са стране. У тим деценијама почела се формирати економска и културна елита. Криза у којој се Турска налазила после рата који је водила са Аустријом и Русијом представљала је и за Србе значајну историјску прекретницу. Праћена немирима, бунама, анархијом, криза је исказивала своју државну, финансијску и друштвену димензију и постављала на дневни ред „егзистенцијална питања” за све балканске народе: - Да ли је могуће ослободити се вековне туђинске власти? На који начин то треба учинити? Срби су кроз устанке покушали да досегну до ослобођења и државе. Њихова револуција, која је отпочела 1804. а завршила се 1835, истовремено је била: борба за опстанак, национално-ослободилачки устанак и ослобођење земље, социјална револуција, освајање независности, изградња државе, својеврсна демократска револуција, почетак потискивања Турске са Балкана, рађање идеја уједињења српских земаља и српског народа. У тим временима зачињу се размишљања о улози Србије међу Јужним Словенима и уочава се да је Србија одређена својим географским положајем да постане „језгро словенских народа”.

У деценијама револуционарних врења, подстакнутих Француском револуцијом и годинама „Свете алијансе” које су значиле „раздобље реакције и рестаурације” Срби су стекли многа нова сазнања. Оплеменио их је рационализам. Научили су шта је „велика европска политика”, шта увек свети интереси „великих сила”, шта потреба да се прилагоде „светским политичким

променама”, шта „реал политика” уз стално уклапање у интересе великих и употребу „звечеће дипломатије”. Европа им није дала шансу 1815. Нову су морали да чекају 63 године (1878). У том дугом периоду историје уочљиво је више маркантних етапа. Прву од њих омеђују године 1788-1804-1833, а карактерише „борба за државу”. Другу етапу испуњава живот у „вазалној држави” (1833-1878). У тим деценијама Срби су уживали аутономију под руским покровитељством (1833-1856), изнедрили програм који је у себи сажимао ослобођење и уједињење, стекли искуство живота у аутономији под европским покровитељством (1856-1875). У трећој етапи ангажовали су се војно у великој источној кризи (1875-1878) и извојевали независну и међународно признату државу. Четврта етапа обележена је животом у независној српској држави - у почетку кнежевини а касније краљевини. У тим деценијама (1878-1914) српска политичка и интелектуална елита покушала је да сагледа и разуме природу „балканског питања” као скупа „ситних и крупних искључивости и лако запаљивих сукоба”. Схваћено је да будућност може бити остварена само уз прилагођавање интересима великих. Постало је јасно да се унутрашње и спољно изграђивање државе мора вршити у више етапа у којима морају учествовати читаве генерације. Дошло се до сазнања да је нужно школом, књигом, речју повезати Српство и спремити га за будућност, за изазове новог времена. Увидело се да борба пером и књигом мора да замени ратна јунаштва и највише учини на успостављању јединства и целокупности српског народа (Стојан Новаковић је препоручивао „бестелесним силама у духовни народ српски, народ будућности”). Српске елите су се приближиле националном програму коме, суштински нити XIX а још мање кратки и крвави XX век, нису дали шансу.

Српски политичари су на крају XIX века знали да државне и националне послове треба водити тако да никада не буду у сукобу са постојећим знањем и науком. Осећали су да се треба клонити мегаломанија које задиру у просторе других балканских народа и да стога треба тачно и прецизно дефинисати практичне циљеве, могуће границе, политику са реалним изгледима на успех. Били су убеђени да друштво са лошом школом нема будућност јер је школа својеврсни „барометар” за све промене и сва заостајања у друштву, јер се на њој види сва небрига, све незнање, све шарлатанство, јер је школа пут напретка Србије, међусобног повезивања делова српског народа на ослобођеним и неослобођеним територијама, стварања

јединствене државне и националне заједнице. Српски политичари и интелектуални радници помно су пратили све што се догађа са великим силама. Регистровали су сваки немир, буну, идеју, заокрет у политици, реакцију, интерес, нову личност и на основу тога градили политику која ће увек имати више алтернатива. Били су свесни да држање великих одређује и обавезује мале народе и државе. Знали су да Србија није у стању да учини више од дипломатског притиска и добије више од скромних уступака. За више је било потребно материјалне снаге, дипломатских иницијатива, војне модернизације (војска као јаки аргумент политике), привредног и културног уздицања. Њихово искуство је говорило да уз сва разочарења бављење политиком учи да треба смиривати догађаје који користе другима, утишавати процесе чије је распламсавање у супротности са властитим интересима, суптилно дефинисати властите интересе и уклапати их у глобалне концепције, отпочињати ратове само онда када је унапред обезбеђена (дипломатијом) заштита резултата који ће бити остварени.

Политички покрети Срба, било да су конзервативни либерални или социјалистички, настојали су да „мисија сабирања Срба” буде довршена. У ту сврху током XIX века улагани су културни напори, исказивана политичка воља, подизане буне, вођени ратови, трошене енергије генерација. Судбина простора ипак је решавала „велика европска политика”, велике силе које су мимо устанка и ратова, па ма какве размере и резултате имали, давале коначан суд у складу са својим сопственим интересима. Ту лекцију (то сазнање) савладала је српска политичка елита током XIX века.

У припреми за XX век постало је јасно да уједињење „етнички јединственог” а „политички подељеног” народа (Н. Пашић) није само : жеља раздробљеног Српства и потчињеног Словенства; тежња раздробљеног грађанства да обезбеди тржиште и опстане; настојање српске политичке елите да њихова држава прекорачи границе „затвореног балканског котла”; сан југословенски оријентисаних интелектуалаца, идеалиста, маштара који су тежили „духовном јединству”. У питању је била егзистенцијална нужност. Процењивано је: да мале државе не могу да издрже борбу за одржање у „утакмици” економској, политичкој, културној; да ток догађаја са железницама и индустријском производњом „гњави мале државе и мале народности”; да претња пропашћу малих може бити избегнута једино „груписањем а нарочито сабирањем сродних пле-

мена у једну јаку државу”; да будућност имају само велике и јаке државе. Борба за слободну, уставну и парламентарну државу била је, истовремено, и напор да Србија постане „Пијемонт” целог Српства.

Израђивање самосвести о посебности српске државе упоредо је негована са развијањем осећаја о потреби живота у широј заједници. Та два осећаја, која су несумњиво била резултат укупне националне еманципације и плод модерног доба - дуго нису искључивали један другог. Рат је наметао потребу да се дуго стицани државни идентитет одбрани, а независност очува. Истовремено, отварао је могућност да историјска шанса уједињења буде претворена у реалност. Уједињење је, суштински, доживљавано као питање опстанка у будућности. Те две саставнице - одбрана државне независности и тежња за формирањем шире заједнице чинили су суштину идеологије српске државе ратне 1914. Ради очувања сопственог државног идентитета усвојен је један развијен „систем гледишта” (својеврсна доктрина) који је требало да оправда ратно прегнуће, објасни исцрпљивање до крајњих граница, осмисле велике жртве становништва. У питању је била национална идеологија која се темељила на одбрани отаџбине, државној независности, ослободилачкој мисији међу Србима, Хрватима и Словенцима, дугорочном отклањању германске опасности, стварању велике и снажне државе на Балкану у којој је Србија центар окупљања. Из назначеног корпуса убеђења, сходно развоју историјских догађаја, стању на фронтима, пропагандној потреби, доминантним интересима, расположењу савезника, знању и способностима водећих друштвених снага уобличена је визија будуће државе и место Србије у њој.

У сазревању државног програму Србије било је више фаза. У првој од њих величана је „српска идеја”. У другој је јасно препознат „југословенски оквир” будуће државе. У трећој је осмишљен програм „унутрашњег уређења”. На крају 1914. дошло се до програма који повезује и изједначава по важности „ослобођење огњишта” и „уједињење са неослобођеном браћом”. Рат је тако дефинитивно престао да буде само борба за опстанак и независност. У ратним околностима српска политичка елита је идеју о „три племена једног народа” уградила у темеље своје политичке филозофије и будуће државности са циљем да, путем ње, превлада бројне политичке, верске, економске, културне, историјске, националне, менталитетске разлике. Та „политичка филозофија” сажимала је настојање да

Србија од мале прерасте у велику државу и да Срби као полицентричан народ буду окупљени у границама јединствене и независне државе. Том циљу, свесно је на крају Првог светског рата, жртвован идентитет српске државе и њена државност.

Простор на којем је живео српски народ обједињава, у XX веку, југословенска идеја. По својој природи изразито интегративна, југословенска идеја била је модерна политичка и државна идеја која неговањем свести о етничкој блискости, заједничком језику, територијама, интересима, посебностима настоји да превазиђе раздробљености, „преграде”, баријере које су оставили претходни векови. Претпоставке за њено успешно интегративно дејство биле су модерно друштво и свесни и просвећени грађанин, а баш тога на југословенском простору није било, или га је било сасвим недовољно. Модерности југословенске идеје супротставила се партикуларистичка свест аграрног друштва и у њој укоренење националне идеје, по својој природи клерикалне, конзервативне, аутархичне. Разноликост историјских искустава изобличавала је суштину идеје. Раздробљени простор и њему слично друштво готово искључиво је интегрисала политика и идеологија, сасвим незнатно економија и култура. Отуда су тоталитарни режими, у читавом XX веку, односили превагу над демократским опцијама. Политика, која је интегрисала у исто време је и делила, што посебно погађа и поларизује српски народ расут широм територије југословенске државе.

Кроз више фаза југословенска идеја је обликовала државу коју су Срби изборили ратним прегнућима 1914-1918. У првој од њих (1918-1928) организација власти је почивала на компромисном етничком јединству. Наднационална категорија југословенства истиснула је националну индивидуализацију. Схватање о „троименом народу” нашло је одраза у имену државе (Краљевина СХС), њеним спољним обележјима (грб, застава), инерција присуства ранијих облика управног, привредног, финансијског, просветног живота. За период тзв. „државног провизоријума”, који је трајао до доношења Видовданског устава (28. 6. 1921), бивше аустријске, угарске и аустроугарске провинције задржале су своје посебне „земаљске владе”, аутономни делокруг рада, целовитост територија омеђену административним границама из времена Двојне монархије. Очување територија, административно обликованих у претходном историјском периоду, била је једна од битних саставница историјског и државног права на које су се, посебном осетљивошћу, позивале

политичке странке Хрвата. Идеја историјског и државног права тврдокорно је одржавана у хрватској политици добијајући облик трајне компоненте историјског наслеђа и државноправне и политичке филозофије. Готово без изузетака, све хрватске политичке партије, ослањајући се на историјско и државно право, заговарале су конфедералистичко или федералистичко државно уређење у којем би Хрватска, као наследница претходне Монархије, фигурирала у њеним историјским границама (Далмација, Хрватска, Славонија, Срем) и имала право да законодавно одлучује без надзора централних власти. Хрватски политичари су истрајавали у захтеву за посебним националним развојем у својој засебној држави или јасно омеђеној и уређеној аутономији. Идеја историјског и државног права била је супротна српском схватању државности. Српски политичари су у њој видели погубни анахронизам. Насупрот њој, владајућу политичку филозофију у држави представљала је идеја о „народном и државном јединству”. Српске политичке партије су, свесне велике измешаности становништва и расутости српског ентитета, одбацивале сваку формулу државног административног уређења које би, у границама постојећих „историјских покрајина”, даље цепало, однародивало и „мајоризовало” српски народ. То је био један од основних разлога који је водеће српске политичке странке чинио заговорницима унитарне државе. Отуда су затечену административну поделу на округе и жупаније сматрали једним од узрока државне нестабилности, „огњиштима” сепаратизма, заостатком аустроугарске политике која је истрајавала на разједињавању, денационализацији и удаљавању. Видовдански устав и Уредба од 26. 4. 1922. године увели су нову административну поделу Краљевине на 33 области заокружене не по националним већ по „природним, социјалним и економским приликама”. Територија Србије, Војводине, Косова и Метохије и Санцака издељена је на 15 области, док су остали делови земље, са малим изменама, остали у оквирима својих ранијих „историјско-административних” делова (Словенија - 2, Хрватска - 4, Далмација - 2, Босна и Херцеговина - 6, Македонија - 3, Црна Гора - 1). Несумњиво да је, уместо да сабира, административна подела из 1922. године даље дробила српски етнички простор, задржавала старе преграде и баријере, уводила нове. У читавој првој деценији живота Краљевине СХС српске политичке партије су искључивале све историјске, племенске, верске, покрајинске разлике као разлог новог административног уређења и територијалног издвајања у ок-

вирима државне целине. Страх да увођење федерације може да угрози заједнички развој у будућности мешао се са убеђењем да је национално територијално разграничење немогуће извести и свешћу да „отварање” било којег националног питања, а посебно српског, значи стављање на дневни ред политички остезљивих националних, мањинских и традиционално државних питања (попут црногорског). Отуда, у име државе коју љубоморно чувају, Срби запостављају сопствене националне интересе, свесно пресецају национални полет, одбацују и помисао о формирању српског политичког покрета, одричу се дела сопстваног идентитета.

Интегрална југословенска идеологија (насилна национална нивелација) одредила је другу етапу у животу југословенске државе (1929-1935). После осам година парламентарног живота, 6. 1. 1929. године, земља је закорачила у монархо-диктатуру. У нераскидивој вези са тим чином, који се заснивао на илузији да се после десет година заједничког живота декретима и законима, у тачно испланираним роковима, може формирати нова југословенска нација, бије је и промена имена државе (Краљевина Југославија) и подела земље на управна подручја (3. 10. 1929). Административна подела на девет бановина била је покушај да се брисањем граница историјских области спрече даљи дезинтеграциони процеси у југословенској држави, заустави инерција историје, дефинитивно разбију и разобличе историјске и националне области које су потхрањивале сепаратизме, створе политички, економски и саобраћајно стабилне и јаке целине способне за живот. Обезбеђујући у већини бановина српску бројчану премоћ диктатура је новом административном мером додатно дробила простор Србије (била је подељена у оквиру пет бановина) и територију настањену Србима (живе у осам бановина). Прокламовано југословенство је у првој години диктатуре доживљавано као „синтеза српства, хрватства и словенства” а Краљевина Југославија као „потпуно синтетичко решење” националног и државног програма. Упоришта диктатуре у војном врху, апарату државне безбедности, делу грађанских политичких снага Србије и Словеније и привредних и финансијских кругова Хрватске, новом законодавству (о подели на управна подручја, Соколу, школским питањима) нису била довољна за стабилну власт. Зато је, коначно средином јула 1930. приступљено оживотворењу идеологије југословенства. Уз акт од 1. 6. 1929. који је окарактерисан као „последња реч” старом систему управе и Закона од 3. 10. 1929. којим

је „етнички и етички смисао историјског и националног развоја” одређен у имену Краљевине и њеној административној подели, Декларација од 4. 7. 1930. значила је наметање идеологије југословенства као „опште народне идеологије”, њено усађивање у свест сваког становника Краљевине, истицање као императивне грађанске дужности, потпуног раскида са прошлошћу и пројектовање „југословенске будућности”. Стварање свести да све почиње са диктатуром, инсистирање на стратегији заборављања, идеологизовање и идеализовање будућности, формирање новог „југословенског” човека, разрачунавање са свима који нису желели да пристану на нови идеолошки курс, репресија – биле су неке од манифестација којима је, у име југословенства, однорођивано и српство. Оно што је режиму 1930. године изгледало као коначна победа југословенства, учвршћивање народног јединства, дефинитивно ликвидирање племенских и покрајинских разлика, „сливање и стапање сва три југословенска племена у једну велику и јединствену југословенску нацију”, у суштини је био највећи пораз југословенске идеје. Југословенство је све мање доживљавано као „синтеза” до које се временом може стићи а све више као „амалгамисање”, „стапање”, „нова религија”, „државна догма”, „бескромпромисна акција” коју треба спровести без одлагања, одмах, административним средствима, насилно.

Средином тридесетих година, слабљењем стега диктатуре и „одласка” њеног главног заговорника, Југословенство је закорачило у нову међуфазу у обликовању државе. Такозвано „реално југословенство” које је заговарала влада Милана Стојадиновића (1935-1938) настојало је да надрасне националне посебности али их није негирало. Милан Стојадиновић и ЈРЗ су остали верни националном јединству и државној целини сматрајући да Југословенство представља својеврсну подлогу на којој је изграђена држава и на којој једино може и мора бити сачувана. Ригидну и компромитовану идеологију Стојадиновић је настојао да замени ефикасном државном интервенцијом у привреди која му је пружала могућност да изменом привредних релација „састави” југословенски простор и изврши преокрет у српско-хрватским односима. У тим годинама државу су захватили снажни дезинтеграциони процеси.

Унутрашње тензије и криза међународног поретка проузроковали су неодложно преуређење југословенске државе септембра 1939. У састав новоформиране Бановине Хрватске ушле су тери-

торије Савске и Приморске бановине, дубровачки срез Зетске бановине, срезови Дервента и Градачац из Врбаске бановине, Травник, Фојница и Брчко из Дринске бановине, Шид и Илок из Дунавске бановине. На том простору живело је 1939. године преко милион Срба којима акт о преуређењу државе није гарантовао никакву стварну заштиту. У надлежности Бановине Хрватске били су послови пољопривреде, трговине и индустрије, шуме и рудника, грађевина, социјалне политике, народног здравља, физичког васпитања, правде, просвете, унутрашња управа. Државна надлежност обухватала је искључиво послове од општег интереса. Бановина је финансијски осамостаљена. Законодавна власт је припадала заједнички краљу и Сабору, док је управну власт формално вршио краљ преко бана, кога је именовао и разрешавао дужности али који је, истовремено, био одговоран и Сабору. Формирањем Бановине Хрватске извршена је ревизија централистичког устава из 1931. године. Тим актом се дефинитивно распала идеологија југословенског национализма. Процес даљег националног преобликовања државе и формирања засебних српске и словеначке административне јединице прекинуо је рат.

Стварање Бановине Хрватске, подела територија, етноцентризам Хрвата, терор над Србима на просторима новоформиране бановине, задовољење ауторитарног режама ХСС и њених милитантних удружења (Хрватска грађанска и сељачка заштита, Хрватски јунак), милитантни клерикализам Римокатоличке цркве који је добијао облике клерофашизма, ексклузивни хрватски национализам обележили су предвечерје рата (1939-1941). Настајање Бановине Хрватске био је знак да је у дугом „рвању” са југословенском идејом хрватски етноцентризам изашао као победник. Угроженост српског националног бића дефинитивно је утицала да српски политичари, после готово две деценије живота у југословенској држави, отворе српско национално питање и суоче се са стањем нације.

Деценијама остављано по страни из страха да се њиме не иницирају и друга горућа питања (национална, политичка, мањинска, традиционално државна) 1939. године српско национално питање је исказивало велику запуштеност. Национална демобилизација је, како су примећивали интелектуалци окупљени око Српског културног клуба, добила забрињавајуће размере, некритички и идеалистички пригрљена идеја националног јединства произвела је однарођивање и националну дезоријентацију Срба, престала је брига

политичких партија за српски народ на југу, западу, северу југословенске државе, није ништа урађено на економској, културној, националној, духовној интеграцији Срба. Српски културни клуб је заговарао националну дисциплину, свакодневни ситан конструктивни рад, план, организацију, усмеравање националних енергија ка старим и новим циљевима и идеалима српског народа. Заговарао је толеранцију, дијалог, развој српске културе видео је у оквирима југословенства, радио на оживљавању српских културних центара и установа. Интелектуалци окупљени око Српског културног клуба беспштедно су критиковали југословенство и његове протагонисте због: покушаја да уз помоћ државе убрзају процес изједначавања Срба и Хрвата, насилног наметања идеологије југословенства, дезоријентисаности српских политичких странака, стварања „лажног југословенског патриотизма”, убацивања идеје југословенства у вртлог политике, изједначавања југословенства са личним режимом и друго. Конструктивним радом претворити југословенство као апстрактну идеологију непријатељску и негирајућу према српству, хрватству и словенству у „органску заједницу свих живих снага које осећају истовремено и своју особеност и своју међузависност био је циљ којем је Српски културни клуб тежио. „Држава пре свега” била је једна од парола које је Српски културни клуб заговарао. При томе је истицано да без државе нема слободе, нема културе, нема напретка, нема живота. Отуда је Југославију сматрао важном а чињеницу да су се Срби у њу почели разочаравати и губити поверење, најболнијом тачком политичког тренутка. Југославију је видео као јаку државу „једнаких дужности и једнаких права” за све њене народе. Српски културни клуб је истицао да је југословенска држава Србима преча од ужих националних осећања. Сматрао је да у Србији треба „културно поради”; иницирати „културно изједначавање” њених делова, радити на споју „Српства и културе”. Војводину је доживљавао као област у којој је српска национална мисао и национално биће угрожено и сматрао да треба истицати српски карактер те историјске области. Босну и Херцеговину је видео као српску земљу, подстицао сарадњу православних Срба и муслимана, супротстављао се хрватској пропаганди, истицао да та област мора целовита ући у будућу српску територијалну јединицу. Босанску Крајину је означавао „предстражом Београда”, „носиоцем државне и националне мисли”, „српским зидом” који треба на сваки начин помоћи. Радио је на издвајању Срема из састава

Бановине Хрватске (срезови Вуковар, Винковци, Даљ) и истицао да Далмација ни историјски, ни географски, ни етнички, ни културно, ни привидно није само хрватска. Потенцирао је српски карактер Јужне Србије, истицао значај Косова и Метохије за свест српског народа. Све те области сматрао је српским земљама. Упозоравао је да у бурним временима која долазе српство треба сачувати. Идеологија српске националне интеграције била је реакција на једнострану настанак хрватске Бановине. Споразум од 26. 9. 1939. Срби нису признавали ни по садржају ни по начину на који је настао.

У годинама Другог светског рата (1941-1945) као да се обистинила стрепња људи окупљених око Српског културног клуба - југословенске државе није било. Војно побеђена и разбијена она је избрисана са политичке карте Европе. У плановима немачког „новог поретка”, како показују истраживања историчара, није било места ни за Србију. Матица српског народа је издељена, води се као окупирана територија, под војном је управом, има уже границе од оних из 1912. године (пре балканских ратова), препуна је српског становништва које је под претњом геноцида избегло са простора НДХ, политички, идеолошко и војно је унутар себе непомирљиво поларизирана.

Српски политички и војни покрети и они у којима су Срби чинили већину (партизански покрет) имали су супротстављене визије о југословенској и српској држави у будућности. Четнички покрет се залагао за Југославију у којој се, после рата, мора омеђити српски простор, обновити монархија, казнити издајници и изазивачи геноцида, вратити претходни политички систем. У оквиру „стратегije чекања” да се велики европски фронтови приближе југословенском простору они су заговарали заштиту биолошке супстанце Срба и бескомпромисно разрачунавање са идеолошким противницима (комунистички покрет). Комунисти су заговарали обнову југословенске државе као заједнице равноправних народа, видели је као федерацију, своју националну политику темељили на југословенству и интернационализму, веровали у истовремену социјалну и националну еманципацију југословенских народа. За остварење својих циљева одабрали су офанзивну стратегију и према окупатору и према класном непријатељу, избацили паролу о „братству и јединству”, одбацили сваки национални реваншизам у будућности, у оквиру рата настојали да изведу социјалистичку револуцију, жртве их нису интересовале. Влада Милана Недића је заговарала национално

сабирање Срба и у складу са тим концепт „Велике Србије”, ослоњене на Трећи Рајх и упућене на младе генерације које „нису заражене вирусом југословенства”. Љотићев покрет се залагао за обнову Србије, нову државу видео уређену на корпоративним основама, исказивао изразити антикомунизам и антијеврејство. Ослободилачки рат био је отуда, у исто време, крвави грађански рат у којем су се борили сви против свих. На крају рата КПЈ је изашла као победник. У ратним годинама, од једне бројно мале, кадровски уређене, од Коминтерне сумњичене партије да је легло „империјалистичких шпијуна”, КПЈ је израсла у снагу која је у својим рукама имала целокупну власт у земљи (војну, управну, судску), стала уз бок СКП(б), постала револуционарни центар за Балкан и главни ан-тиимперијалистички експонент према Западу. Легитимитет своје власти комунисти су нашли у митологизованој представи о НОБ-у која је сугерисала да је успостављени поредак природно израстао из прошлости.

Југословенска држава настала 1945. године обликована је у духу идеја „партизанског југословенства” које је заговарала Комунистичка партија Југославије. Југословенство КПЈ умногоме је било оптерећено догматским и класним погледима на државу и строгошћу према српском народу. Почетком двадесетих година КПЈ је заговарала унитарну државу. Затим се дуже од једне деценије (1923-1935) залагала за разбијање Југославије и формирање независних националних држава на њеном тлу. У годинама успона националсоцијализма и поделе света на свет фашизма и свет антифашизма, југословенски комунисти су, најзад, под утицајем Москве, прихватили југословенску државу и за њу се борили у рату 1941-1945. У читавом међуратном периоду КПЈ је системски подстицала мржњу против српске буржоазије као угњетачке, некритички прихватила тезу о великосрпском хегемонизму, саглашавала се са плановима о настајању националних држава на рачун српске етничке територије, ширила пропаганду о српској војсци као окупаторској, српском чиновништву и држави као експлоататорској, стављала у задатак српским комунистима да раде против српског хегемонизма и сопствене државе. У складу с тим била је и национална политика која је преко партијске институционалне структуре напосто дробила области српског етничког простора. Комунисти су заговарали равноправност народа. За разлику од грађанских политичара веровали су да се нова Југославија може изградити једино као „федерација рав-

нотеже”. У Другом светском рату српство грађанство било је уништено, национални покрет разбијен, интелигенција доживела погром, расцепканост и подељеност се исказале у најпогубнијим облицима, биолошка исцрпљеност нацију свела на егзистенцијални минимум, идеологија комунизма зацарила у свим сферама друштвеног живота.

Од првог дана оружаног устанка, путем разних форми (партијска организација, организација органа власти, војнополитичка структура), развијао се процес настајања нове југословенске федерације. Разлози прагматичне природе (унутрашњи и спољни) пресудно су утицали да се и о деликатним питањима, какво је било питање разграничења настајућих федералних јединица, вођство југословенске револуције није изјашњавало. У ситуацијама када су се појављивала спорна питања (нпр. спор партијских организација Хрватске и Војводине око Срема) партијски врх је настојао да њихово решење одложи за неко друго време, после победе револуције. Примена федералног принципа у уређењу партије и будуће државе требало је да формално обезбеди пуну равноправност југословенских народа (решење националног питања), али да при том не угрози опште југословенско јединство. У федералном систему власти Политбиро КПЈ је имао доминантно место. Њему су биле подређене постојеће националне и покрајинске партијске организације, настајући апарат власти, војна организација, што сведочи да није постојала суштинска федерализација. Одлуком о изградњи Југославије као државне заједнице равноправних народа на демократском и федералном принципу, Друго заседање АВНОЈ-а је потврдило процес федералне институционализације које је трајао од првих дана рата. АВНОЈ се определио за признање пет конститутивних народа (Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци, Македонци) и шест федералних јединица (Босна и Херцеговина је требало да, због сложене националне структуре, добије статус аутономије да би 26/27. 11. 1943. била конституисана као равноправна федерална јединица). АВНОЈ није решио питање унутрашњег уређења федерације и разграничења федералних јединица. Истицано је да за то још није време. Предвиђено решење делило је Србе.

Са конгресне говорнице Оснивачког конгреса КП Србије Јосип Броз је поручивао српском грађанству и политичарима у емиграцији да комунисти нису „расцјепили Србију” већ су стварањем федерације „направили срећне Србе у Босни, исто тако као и Хрвате

и муслимане. Ради са само о административној подели. Ја нећу да у Југославији буду границе које ће раздвајати, већ... хоћу да границе буду оне које ће спајати наше народе". У наредним годинама (1945-1956) територијални оквир федералних јединица био је утврђен по различитим мерилима (историјским, етничким, географским, економским), увелико на српску штету. Спорна питања решавана су у најужем партијском врху, на седницама Политбироа, формирањем партијско-државних комисија, привременим разграничењима која су временом постала коначна, без да их је легално размотрио и потврдио надлежни државни орган и о томе донео правно ваљани акт. У оквирима Србије створене су две аутономије Косово и Метохија и Војводина, које ће временом Србију учинити таоцем покрајинских политичких елита. Свесно инсистирајући на унутрашњем дисконтинуитету нове Југославије у односу на Краљевину Југославију комунисти су, како примећује Б. Петрановић, државу административно изграђивали као „федерацију равнотеже” која је, ћутањем о геноциду, забраном повратка српских колониста у своје домове на Косову и Метохији и Македонији, наметањем хипотеке о „великосрпском хегемонизму”, негирањем наглашавања српског националног индивидуалитета, спречавањем отварања српског питања, апсолутном централизацијом власти, федерализацијом Србије, стварањем утиска о неважности и штетности оивичавања српског националног простора, начином разграничења федералних јединица свесно мењала положај Србије и српског народа.

У политичком животу српског народа, располућеног између југословенске државе и дијаспоре и унутрашњим границама подељеног између Србије и осталих република, мада притајено, наставиле су да тињају бројне поделе и сукоби који се могу идентификовати на више кључних равни: четничко - партизанској, грађанско - комунистичкој, југословенско - српској, српско - хрватској, српско - албанској, клерикално - антиклерикалној, верско - атеистичкој, монархистичко - републиканској, фашистичкој - антифашистичкој, комунистичкој - антикомунистичкој, модернизацијској - конзервативној, српској - србијанској, централистичко - аутономашкој, прозападној - изолационистичкој, интернационалистичкој - антисовјетској, миротворној - ратној, демократској - антидемократској... Време као да је током XX века увећавало политичке раздробљености. Политичка зрелост је изостајала, политичке културе није било, демократија је била и остала непознаница, контрола власти никада није успостављена, устав

су недемократски доношени, избори су некоректно и неравноправно организовани и спровођени, репресија се пречесто надвијала над политичким неистомишљеником, жртве су постајали целати а целати жртве. Од свога чланства и симпатизера КПЈ је тражила идејну борбеност, приврженост НОБ-у и револуцији, спремност да спроводи партијски програм, оданост Југославији као држави. У оквирима политике која се на унутрашњем плану исказивала кроз централизацију привреде (обнова и изградња, први петогодишњи план, колективизација, радне акције), и касније самоуправљање, а на спољном плану кроз пријатељство са СССР-ом, сукоб са Информбиroom, политику несврставања трошиле су се генерације и генерације. Националну политику је изражавао слоган братство-јединство. Држава је била у почетку централизована, касније децентрализована, све време партијска. Сукоб са Информбиroom био је, истовремено, и победа и пораз. Репресивном политиком КПЈ је годинама гушила сваки национализам, шовинизам, верску искључивост. У педесетим годинама суочила се са проблемима политичко-идејне природе које није могла да реши. Децентрализација земље је добијала супротне облике од жељених. Поремећајем равнотеже између центара и делова генериран је национализам у свим деловима земље и свим сферама друштвеног живота (политика, економија, култура). Старе националне идеологије, традиције, потискивано историјско памћење (догађаји, појаве, питања) почели су да израњају подстичући страсти. Вековне анимозитете додатно су јачали економски неспоразуми и афере. Национализам је налазио упориште у републичким друштвеним структурама сукобљеним око расподеле друштвене акумулације и вишка вредности, утицаја на привреду и финансије, подстицања аутономних тежњи, обнављања националних традиција. Некадашњи монолитни друштвени и политички живот уступао је место „самоуправном федерализму”. Јединствана југословенска идеологија више није постојала. Од почетка шездесетих година све се више почело размишљати о Југославији као „транзитној” творевини. После 1962. партијско руководство више није било јединствено у виђењу правца будућег развоја. Републичке и покрајинске елите све су више заступале интересе локалних територија, административне границе (некадашње „жилице у мермеру”) постајале су све више границе самосталних држава. Непостојање веће слободе изражавања, одсуство друштвених слојева који би интегрисали југословенски простор, непостојање заједничког југослов-

енског тржишта и културног простора погађало је посебно Србе, додатно их делећи. Од средине седамдесетих година уставно решење институционализовало је систем који је перманентно био у „парализи”. Послови из надлежности федерације могли су се обављати само уз консензус шест република и две аутономне покрајине. У циљу слабљења Србије отворено је косовско питање. У хаотичном времену криза на површину је избио неморал, корупција, легализована је пљачка, овладао криминал на свим нивоима.

У свом вишедеценијском трајању југословенска држава није остварила економску интеграцију. То није пошло за руком „економском либерализму” (није успео да поруши преграде које су историјске покрајине делиле једне од других), државном интервенционализму (тежио је прерасподели привредно-финансијске моћи простора), етатистичком економском моделу (планска привреда, велика градилишта, електрификација и индустријализација), привредној реформи (неуспели покушај деетатизације и преласка аграрног друштва у индустријско 1962-1965), нити другим привредним концептима које су изнедриле седамдесете, осамдесете, деведесете године XX века (Концепт Модерне Србије из 1971-1972; Дугорочни програм економске стабилизације са почетка осамдесетих; Тржишни програм Анте Марковића; Програм гувернера Аврамовића...). Истраживања показују да је држава увек била „скупа” а привреда недовољно развијена тако да се више трошило него што је могло да се произведе. Економски живот југословенске државе отпочео је далеке 1919. упозорењем да је „политичко јединство илузија као у новој држави једна покрајина буде удаљена од друге преградама ма које врсте...” а завршио се и пре њеног физичког разбијања, институционаловањем концепта „договорне економије”, који је уместо тржишта истрајавао на републичким и покрајинским баријерама, нагодбама, испуњавању услова, симетријама, реципроцитетима. Тај модел, заоденут плаштом „демократије”, чини суштину економских „односа” Србије и Црне Горе данас.

Изазови последње деценије XX века удаљили су Србију од типа друштва и цивилизацијских стандарда у којима је у историји стремила.

МИОДРАГ Б. ПРОТИЋ

УЛОГА СЛИКЕ У МОДЕРНИЗОВАЊУ И ЕВРОПСКОМ ПРОМОВИСАЊУ СРПСКЕ КУЛТУРЕ

У тренутку рађања модерне српске уметности, почетком века, искрсло је неколико проблема који ће се убудуће решавати из деценије у деценију, увек са новом напетости и увек у новим околностима. Али тек данас, почетком новог века и миленијума увиђамо да је улога слике у модернизовању српског друштва била изузетна, печатљива. Подизала је уметничку културу и промовисала и повезивала српску уметност XX века са Европом и светом универзалношћу свог језика, бржим и продорнијим од географски и национално одређеног лингвистичког знака. Значење књиге је углавном изричито а значење слике није експлицитно већ имплицитно: оно што слика представља није и оно што она значи. Излагана на југословенским изложбама 1904. и 1912, па 1911, на међународној изложби у Риму, итд. а после 1950. у Венецији, Паризу, Сао Паолу, и најпознатијим музејима и галеријама, наша тада југословенска, значи и српска уметност, доживљавана је и као преседан слободе у једној социјалистичкој земљи. Мишел Рагон у „Le Monde” је, пример, написао да је она „сигурно тренутно једна од најважнијих у Европи”... Међутим, пошто није запажено да положај и улога различитих медија и жанрова нису били, ни могли бити једнаки, није запажено ни то да је сликарство, у модернизовању српске културе и друштва често имало можда већу улогу (не кажем вредност) него други изричито медији. После 1950, на пример, културно поднебље могуће је представити концентричним круговима, у средишњем, политичком кругу слободе није могло бити - врх је и даље одлучивао о свему, него тек у следећим, све удаљенијим, ширим, апстрактнијим и дифузнијим круговима. Положај слике био је зато медијски бољи. И поред све своје ангажованости, Сартр у есеју „Шта је књижевност” признаје да је само проза „царство знакова” и значења, за разлику од сликарства, музике и поезије. Још немогуће као слободан критички исказ, слика постаје могућа као

метафора, симбол, загонетка, стих, звук, ритам, облик, боја - „недовршен симбол” (Сузана Лангер) или „систем еквиваленција” (Мерло Понти). Ако самом причом проза још није смела да обухвати и све видове реалног, а то значи и инферналног света, сликарство и поезија су смели да обухвате своје биће, свет метафоричних и симболичних слика, дијалектику видљивог и невидљивог, формалног и духовног: да идеолошку схему стварности потисну сопственом феноменологијом и стварношћу. Зато ћу слици и сликарству поклонити ону пажњу коју су други, говорећи о модернизовању српског друштва, поклањали прози - књижевности, филозофији, историји.

Најважнији постулат Модерне је слобода. Подсетимо зато да је пре њеног почетка, импресионизма, током читавог XIX столећа трајао монументални сукоб идеја просветитељства и француске револуције, демократије, индивидуалне слободе са идејама рестаурације и грчко-римског традиционализма. Сукоб ума и ауторитета. Академизам је био надахнут узорима „вечне уметности”, Старе теорије (подражавања) и Велике теорије (лепог); Модерна је узоре тек стварала, и током XX века створила. Српску Модерну обележила је жеља да се индивидуалном слободом досегне и слобода колективна, народна. А тадашњи академизам обележила је жеља да своје основно убеђење *ars est imitatio naturae* усклади са открићима која су у међувремену прихваћена, пленеристичким новинама, на пример. У том процесу, као и у Паризу запажају се различити и испреплетени унутарњи и спољни. Зато, као што је, на пример, импресионизам упоредан са академизмом у Француској (са Бугроом, Кабанелом итд.) упоредан је и у Србији (са Пајом Јовановићем, Урошем Предићем). Пратилац академизма на првој југословенској изложби 1904, Модерна је међутим главни ток на другој: 1912. У таквом контексту на самом почетку Модерне појавили су се проблемиконстанте у развоју не само нашег сликарства већ и наше културе. Без њиховог праћења немогућа је ни модерније схваћена њихова историја, ни егзегеза њихових естетичких и културно-политичких уверења. У проблемској једначини слике и српске културе као најважније запажамо следеће међузависне теме: аутономија, самобитност уметности; однос према академизму, норми, „светом”, традицији; дефиниција националне уметности; положај уметника у кључу *logosa* и *ethosa* уметничког развоја; слика и модернизација

српске културе; промовисање Европе у Србији и Србије у Европи; данашње стање.

Аутономија уметности... Неминовност њеног изоштравања проузроковали су проналасци фотографије (од 1821-1851) и филма 1895 - који су у систему уметности изменили положај сликарства. До тада слика је била обележена двојством практичне и духовне сврхе, тачније превлашћу прве над другом, прво занат без кога се нису могли репродуковати ликови и призори из живота, историје, религије, митологије... а затим уметност - коју као често и нетражени „вишак вредности” слика исијава. То двојство окончано је гашењем њене основне функције документовања, коју неупоредиво као достојније обављају статичне слике фотографија а нарочито динамичне, покретне слике филма. Подсетимо да су се 1804. десила два за наша разматрања важна догађаја: Први српски устанак и Наполеоново крунисање за цара које је насликао Давид као узоран и сугестивно веродостојан опис и докуменат. Докуменат који омогућава разумевање зашто ће проналаском фотографије та практична, документарна улога слике бити постепено гашена и угашена, а са њом умногоне и мимезис као њен филозофски темељ. Наступила је инверзија - први, предметни њен слој потиснут је у други план, други пластички извучен је у први па се њиме, структурним њеним елементима - линијом, бојом, обликом - медиј сликарства после тог проналаска и презентовао. То не значи да се уметник одрекао „старог” илузионистичког простора, нити илузионистичког предмета, већ његове старе примарне улоге. Али чим је сликарство Модерне испољило ту свест о слици као чистом уметничком чину - искрсли су неспоразуми. Још није могла бити прихваћена трезвена истина, коју је формулисао Морис Дени, према којој слика пре него што представи убојног коња, нагу жену итд. представља равну површину покривену односима усклађених боја. Једва да је то могла и Надежда, у њеним екстатичким написима о уметницима које је волела, и поред њеног друкчијег авангардног сликарства, профетски казаних истина, нагонског осећања вредности - нема тананијих формалних и структуралних анализа. Али је зато као сликар због своје изложбе 1900. управо она и порекнута Међутим, ако одмах није могла бити схваћена и прихваћена, могла је Надежда у демократској српској средини одмах делати и укључити се у културни динамизам без преседана (у мају 1911. Скерлић наводи да је у Србији, на пример, штампано 135 лис-

това и часописа). Појавила се са екстазом експресионизма који ће двадесетих година бити настављен и продужен до краја века, задржавајући обележје своје основне поетике: субјективну променљиву слику стварности и живота: „човека сједињеног са природом” (Ван Гог); снажан израз, чисту боју, јаку линију и потез; занетост етичким и естетичким недоумицама: *In interiore homine habitat veritas* (Свети Августин); принцип „поетског склада” (Фрај), „субјективног интегритета” (Рид). Посебан иконографски етнички моменат: Коњовић своје симболе везује за Војводину, Бијелић за Босну, Добровић и Јоб за Далмацију, Зора Петровић за фолклор, итд. Али се модерна слика није могла појавити у виду кубизма, неутралне геометријске форме уопште, као еквивалент урбане осећајности и интелектуалности. Зашто? Због непостојања великог града, механицистичка традиција, тананије проосећана спекулација о облику, простору, времену, кретању... Зато је и геометризам који се појавио после Првог светског рата, у „синтетичном”, „конструктивном” и авангардном сликарству, у распону Ренесанса - Сезан, Сезан - посткубизам, био упечатљива али несхваћена краткотрајна епизода. Није се нова слика могла појавити у виду фовизма, иако формативно сличног експресионизму због његовог естетског универзализма, и луксузног хедонизма. Укратко, затечени културни модел, интелектуални профил и колективно несвесно наше средине нису прихватили сва поимања, све поетике нове слике. Једноставно, на одређеном месту, и у одређеном тренутку, поједине ствари су апсолутно немогуће и, бар у том негативном смислу - категорично одређене. Било би неозбиљно нагађати где се све могла поставити теорија релативитета, кубизма или футуризма, али се зна где се то није могло догодити. У Србији с почетка века, упркос њеном полету, није се могла неутралисати фаталност таквог детерминизма. Па је и сама појава нове слике у виду импресионизма остала у скромним, српским, београдским и, на изванредан начин, патријархалним оквирима, далеко од Монеове антиформе, светлости-материје, космичког монизма, а поготову од Сезанове симболичне геометријске структуре... Уместо животног полета и опијености светом или његовог космичког интеграла - побожна захвалност, сећања ратника реконвалесцента, мирис воштанице и босиљка. Из свега тога можемо закључити да су у Србији XX века - останемо ли при дихотомији класицизам - романтизам која према Татаркијевичу најбоље резимира бинOME супротних стваралачких енергија - модерне варијанте романтизма брже су

прихватане него модерне варијанте класицизма, формалног и духовног геометризма. У том смислу није изузетак ни београдски надреализам, чији су творци, изразити интелектуалци, најчешће париски ђаци, заокупљени „чудесним”, „немогућим”... „јукстапозицијом” и нису били одавде - и далекосежност њихове ликовне експериментације, била је прихваћена у Србији тек крајем овог века, после изложбе у београдском Музеју савремене уметности, и то као део светског, париског, Бретоновог покрета (Патрик Валберг). Брже и лакше прихватање модерног романтизма, експресионистичког патоса пре свега, последица је поимања уметности као изражавања личног бурног осећања, а не као његовог структуралног представљања и уобличавања: више као интуиције - експресије него открића, растварања у вредностима и суштинама. Па и само класично - које према Валерију долази после романтичног, као друга стваралачка етапа, контемплативна кристализација свеколиког искуства - чешће је у трећој деценији имало вид „враћања” академизму, његовим мање-више измењеним правилима, него узлета модерног, новог: почињало са Пикасом а завршило Пусеном. - Међутим, дихотомно својство развоја постајало је изразитије, шире, обухватније - прво у кругу фигуративног, доцније и у кругу апстрактног сликарства. Рефлекс Модерног романтизма препознајемо, на пример, у апстрактном експресионизму, рефлекс модерног класицизма у геометризму Децембарске групе, сликарима симбола, минимализма... А њихову синтезу у појединим циклусима Медијале (Шејка) и новим појавама с крајем XX века. Сведоци смо најзад и квантитативног преокрета: ако је у годинама енформела, и гестуалног сликарства, геометризам био ре-дак, данас је, почетком новог XXI века и трећег миленијума разуђен и интензиван. Аполонско када није више само повремено корелатив дионизијског, - да се послужимо и Ничеовом дихотомијом - упечатљив је знак модернизовања српске културе.

Национална уметност... Већина је сматрала да је национална уметност она уметност која обрађује народне мотиве и митове, илуструје народни живот и историју. Мањина, обрнуто - да је национална уметност само стваралачки, индивидуално преображена реалност епохе, не тема, понављање задатог модела. У ставу већине наслућује се страх од промене, утицаја великих средина, непознавања језика Модерне. Њени појавни облици често су тумачени с неразумевањем, чак и с мржњом. У једном чланку из 1913. читамо,

на пример, да „футуристе остају фантастички и патолошки дилетанти”. Иако је дуго боравио у Минхену и Паризу, Миловановић је био против стилског, естетичког плурализма, за колективни рад и напор, јединствену националну уметност... У ствари, сучелили су се и сучељавали током века патријархални менталитет с градским европским менталитетом - идеал једноставности, природности и чедности сеоске или маловарошке идиле с тек наслеђеном осећајношћу модерне цивилизације. Представници Модерне су тезу „Не треба се никад бојати” - пише 1904. Милан Шевић - „да ће страно потиснути у нама наше, ако потисне, ничег нашег није ни било”, да „бити националан предметом још не значи бити националан”. Уз ноту ироније и мирне надмоћи слично тврди и Богдан Поповић: „Једно шире обележје нашега сликарства и наше уметности уопште, то је наш обичај да позајмљујемо предмете за уметничку обраду из своје историјске прошлости. Јуначке народне песме старијег времена, наша старија и новија историја, гуслари и гусле дају још једнако предмете за творевину наших уметника; наша уметност је 'патриотска'” ...Таква иконографија била је, знамо, својствена и Мештровићу који је на Међународној изложби у Риму 1911. приказао дела из свог замишљеног Видовданског храма и њима стекао светско признање. Њу објашњавају политичка превирања и немири, ратови, екстатичне тежње југословенских народа ка слободи и уједињењу. У области слике југословенство је, дакле, настало пре Југославије, још у Минхену, у Ажбеовој школи, у Паризу и другде. Прву југословенску изложбу у Београду 1904, сто година после Првог српског устанка, отворио је краљ Петар I Карађорђевић. Одупирући се агресивним империјама, балкански народи су се ослањали и на своје митове, са којима су, чекајући слободу, вековима живели. Тиме се може тумачити извесна помирљивост твораца српске Модерне према академизму, у приказима Прве и Четврте југословенске изложбе. Што је борба за национални опстанак и уједињење била изнад културно-политичких разлика. И што је Надежда у својим приказима боље разумела дијалектику индивидуално-национално. „Уколико је уметност индивидуалнија” - пише она - „утолико носи темељније у свима својим потанкостима национални карактер”. Тај став доцније радикализује њен брат Растко Петровић чувеним речима: „Доба национализма у нашој уметности путем извоза лажног народног темперамента и троњавања дипломатских филантропа, нити је створило што код нас, нити је подвалило иностран-

ству. Мештровић је изјахао једино на кркачи свога генија, а не на кркачи Краљевића Марка. Док не преболимо Европу, и не научимо европски говорити, никако нећемо успети ни да пронађемо што је у нама од вредности, а камоли да то изразимо тако да буде од вредности и за остали свет”. Благодарећи том тако реалном, истинитом приступу српско сликарство је и могло дух своје мале средине приближити „светском духу”. Могло благодарећи често у Европи школованој интелектуалној елити - политичарима, научницима, књижевницима, сликарима, лекарима, професорима. Елити која је била на врху епохе, па зато изван односно изнад своје балканске средине. Будући једини у свесном односу према њој, њени припадници били су и једини који су снажно, патриотски, увлачили у савремену културу и историју. - И у другој половини XX века настављена тај стално нападани концепт у пракси и полемици „реалиста” и „модерниста” из педесетих. „Модернисти” су у основи били реалисти: националну уметност су дефинисали као динамичну, не статичну, као отворену, не затворену. Сматрали су да се њена својства не одређују *a priori*, већ констатују *a posteriori*. Да је она једноставно оно што створе најбољи уметници једног народа или земље. Да није добро одвајати традицију као „најсавршенију бит” од садашњости, да то није стваралачки схваћена традиција; тим одвајањем одузима јој се оно што је највеће: порука упућена будућности... Да без савременог њеног тумачења не би било ни Бранкушија ни Малевича... Таквим ставом Србија је повећавала свој културни престиж у Европи и Европе у Србији.

Уметник... Његовим положајем и улогом у модернизовању српске културе мора се завршити разматрање изнетих проблема. Иако је сред ковитлаца ослободилачких ратова његова могућност избора судбине била ограничена - секуларизовање највиших вредности, започето Француском револуцијом, повећало је и у Србији његову слободу; јер тамо где је све божанско, свето и канонизовано, мало шта је људско, демократско и слободно. Поникао у средини ослободилачких ратова, он је, међутим - осећајући природну жудњу за поузданим и трајним - чешће прихватао већ усвојени, енциклопедијски идеал европске културе, романтичне или класичне, па му је, сваки брутални покрет ка њеном рушењу - изгледао субверзиван и туђ. Било је тешко ревидирати или одбацити тек усвојене њене обрасце што ће се осећати и у систему његових осећајних и формал-

них редукција, синтетизовању стечених искустава, па су и то разлози присуства или одсуства појединих димензија и праваца Модерне у српској култури. Одсуства не само у стварању уметника већ и у разумевању створеног. Одлазећи из мале балканске средине у „велики свет”, он се после боравка у њему (у Минхену или Паризу) враћао у њу као просвећени Европљанин, што га је чинило усамљеним, готово изгнаним. Сукобљавало с домаћим обичајима, наравима и приликама, против којих је Скерлић трибунски грмео. Прво му домаћа неразвијена средина није омогућавала да се у погледима изједначи са Европом у коју је одлазио, а Европа после да се изједначи с неразвијеном средином у коју се враћао... Па ипак, пионери Модерне, заљубљени у слободарске и просветитељске циљеве, нису поштовали затечено стање, желели су промену. Читамо ли најумније писце, видећемо - љубав без удварања. Романтизована је будућност, често и прошлост, али се трезвено видела садашњост. И ту етику оличава Надежда, протагонист Модерне, која умире на фронту, готово у првим редовима. Свест о ничеанском аристократизму историјске мисије уметника подразумевала је и аристократизам у схватању дужности, сопствено жртвовање. Малобројна интелектуална елита имала је, речено је, „преимућство укуса, али не и могућност да се укотви у неки економски и политички моћан слој друштва”. Упркос препрекама у свим деценијама XX века елита је са рубова историје доспевала у њене матице - свесна да је на балканској раскрсници и стратишту, будући физички сувише у историји, духовно често била премало у њој. Веровала је у неминовност културног полицентризма; да у новом свету није толико важно да ли се стваралац налази у једној или другој географској тачки, већ на једној или другој тачки духовног, вредносног координатног система. Да бити у историји значи бити у осећајном, моралном и градитељском напону савремености, и будући у њој - бити не у његовом слоју који припада прошлости, већ у слоју који и прошлост и будућност укључује у садашњост.

Ethos и *logos* уметничког развоја... Утицали су на слободу, став и положај уметника. На смењивање поетике „напретка” поетиком „повратка”. Српски импресионизам и експресионизам с почетка века замењени су, на пример, после Првог светског рата, нагло, без прелаза, супротним „конструктивним” „синтетичким” сликарством. Дух романтизма духом класицизма. И тако редом до

краја века мада је смена класицизам - романтизам, „напредак” - „повратак” на крају замењена много драматичнијом дихотомијом уметност - антиуметност *Art - Анти-арт*. Останак у сликарству и излазак из њега. Већ седамдесетих година бестелесна уметност заступа идеју да је уметност став, обрт и рез у самом животу, понашању или мишљењу - не одређени чин посебног онтолошког статуса. То је био изазов да се осамдесетих појави телесна пост-модерна уметност и иконокласте замене иконодули. Тако динамична и на крају драматична смењивања морала су утицати на судбину уметника. На то да главни сезанисти и посткубисти постану експресионисти, главни експресионисти и неокубисти неокласичари, а носиоци „конструктивног” пројекта носиоцима виталистичког заноса. Јуче се то могло разумети као тражење сопственог пута, можда и као лутање. Данас се, међутим, тај „номадизам” сматра потребом уметника да се исказа у расколу времена и сопствених противречности. Јер циклично смењивање „напредка” и „повратка” у току једног људског живота није више само археолошко, научно откриће, већ непосредно егзистенцијално сазнање. Сазнање које је морало изазвати експлозију свести, „епистемолошки рез” и довести до два закључка: прво, да „повратак” и „прогрес” нису више вредносне антиномије, нити одступање, инциденти, већ закони људске врсте и уметничког развоја; и друго, да је данас свако искуство на домаку стваралачког чина редом, једно после другог, већ истовремено, у сваком тренутку: хронологија, дијахронија замењена постојањем, синхронијом. Стварање и кодификовање језика је завршено, почиње његово коришћење, говор. Утолико пре - то је тежи, негативан разлог - што се поетике више и не мењају заједно са животом и културом, са осећањем света и погледом на свет, већ много брже од њих. Некада се у распону једног стила смењивало неколико покољења, данас се у једном покољењу смењују неколико стилова. Појединачно оне више нису и не могу бити израз времена, епохе, већ су то можда тек заједно, у својој противречној укупности. Због свега тога неприхватљиво је насилно свођење сложене збиље времена, човека и стварања на прост јединствен знак и појаву. Неприхватљиво због начела аутентичности које подразумева слободу супротних стваралачких воља: да поред једне стане друга побуда, и да једној искључивости не одговори толико једна потчињеност колико друга искључивост... Свест о савремености тих обрта и недоумица значила

је и значи последицу али и охрабрење демократизовања и модернизовање српске културе.

Европа и свет у Србији... Присутна је највише благодарећи стваралачкој и интелектуалној елити васпитаној у њој (Беч, Минхен, Париз, од шездесетих Њујорк), књигама, изложбама, збиркама. Подсетимо на занимљив парадокс: европска нова и стара слика прво је ушла у београдске збирке па у београдски уметнички живот: већ крајем XIX века краљ Милан је, париски ђак, био један од првих купаца Тулуз-Лотрека и француских импресиониста. А кнез Павле, Демидов по мајци (после Октобарске револуције збирка Демидових прикључена је Ермитажу), имао је у Белом двору мајсторе италијанске ренесансе, па Рембранта, можда и најбољег Ел Грека, *Лаокона* (данас у својини и поставци вашингтонске националне галерије); а у Музеју који је носио његово име (данас Народном музеју) са Кашанином створио и збирку модерне уметности. Природно, европска и светска уметност, највише је била присутна на изложбама. Љубомир Мицић је, на пример, 1924, организовао у Београду Прву интернационалну изложбу модерне уметности. А Музеј кнеза Павла, две досад непревазиђене фасцинантне изложбе: 1938. италијанског портрета кроз векове, на којој су били и Микеланђелов *Брут*, Рафаелова *Трудна жена*, *Форнарина*, *Папа Јулије II*, Тицијанов *Човек с плавим очима*, *Папа Павле III*, Ђорџоне, Тинторето, Тијеполо - укупно сто петнаест славних ремек-дела. А 1939. и француског сликарства XIX века, са сто шездесет шест ремек-дела: од Курбеа девет, Делакроа шест, Короа десет, Ван Гога четири, Сезана шест, Гогена пет, Монеа четири, Реноара девет итд... Уочи Другог светског рата две велике европске силе удварале се дакле нашој земљи, кнезу Павлу у Србији, политичким гестом у области слике... Тај замах културних веза прекинут је прво Другим светским ратом, па соцреализмом. Али је после 1950. убрзо настављен. Сетимо се изложбе француске уметности 1951, Мурове 1954; па доцније, међу толиким, Ван Гогове у Народном музеју а после 1965. по отварању новосазиданог Музеја савремене уметности (постављеног према моделу њујоршког Музеја модерне уметности) - десетина изложби - Нолдеа, Пикаса (коју је саставио Канвајлер), Клеа, *Blaue Reitera* (са, поред осталих, двадесет осам дела Кандинског), Дифија, Тамаја, Мајаковског, Ива Клајна, Баухауса, Де Кунинга, Новог правца, па немачких, француских, енглеских, италијанских, шведских, данских... Да и не

помињем два међународна тријенала у Музеју који је као селекторе под својим кровом 1977. и 1980. окупио тридесетак најпознатијих музеја углавном из земаља ОЕБС-а... Треба поменути и његову збирку иностране графике, симпозијума критичара и уметника... Сви ови шкрто наведени подаци сведоче да су Београд, Србија и српске установе у XX веку постали и позорница међународне уметности.

Србија у Европи и свету... Подсетимо да су Надежда и Добровић уочи Првог светског рата стварали у Паризу у преломном историјском тренутку, - она сликајући експресионистички, он цртајући и сликајући кубистички. Из деценије у деценију покољења српских уметника радила су и учила у Бечу, Минхену, Паризу. Поменимо римску изложбу 1911, са толиким Мештровићевим мраморним скулптурама, учешћа на бијеналима у Венецији пре 1941. и после 1950, па у Александрији, Токију и Сао Паолу - Лубарду и његову светску афирмацију, стотине других изложби у Музеју модерне уметности у Паризу, у Тејт галерији у Лондону, у Галерији у Риму, у Америци, свуда... Пошто је европском, највише париском, најзад и америчком едукацијом својих уметника доста примила, Србија је учешћем у важним уметничким покретима понешто и дала; експресионизму, дадаизму, надреализму, лирској апстракцији, фантастици и новој фигурацији, „паралелној уметности”. Можда највише надреализму: није ли Марко Ристић са деветнаест европских писаца и интелектуалаца 1930. потписао манифест о покретању часописа „Le surréalisme au service de la révolution”? Београдски надреализам створили су српски песници (сликар међу њима био је Ное Живановић) и укључили се „на лицу места” у Бретонов покрет. Париски ђаци, осећањем „сталне издвојености” која их „дели од свега што се око њих намеће као духовни живот”, како су исте године прокламовали на првој страници заједничког (Београд-Париз) алманаха *Немогуће - L'Impossible*, користили су и древнија, тамнија, чудеснија врела народне традиције... Часописи, прегледи, историје уметности све чешће помињу наше прилоге и сигурно је да ће - што истраживања уметничког развоја у европским земљама буду тељењнија - они бити све реалнији. Интегрисана Европа захтева нову, потпунију историју своје културе и уметности. Студијама и сарадњом морамо јој и ми помоћи.

Говор о српској култури и променама у њој поново мора почети излагањем становишта са кога се говори. Промена тог становишта и јесте оно најважније што треба да се догоди. Кажемо то у добу „деконструкције”, свесни једне неподударности. У развијеном свету деконструкције је филозофска и стваралачка струја (...) чак и интелектуална мода, али и несумњиви коректив превелике срећености и геометријске, системске складности до које ми у Србији никада нисмо стигли. Не смемо „деконструкцију” заменити деструкцијом.

Говорио сам, и говорим дакле, о проблемима српске уметности који су се постављали и решавали готово у свакој деценији њеног развоја. Почео сам њеном аутономијом и мисијом, а завршио њеном европском рецепцијом. Покушао сам да укажем на међузависност између ње, друштвене средине и историјског тренутка. И на то да се, без обзира на често трагична ограничења, не може порећи да су идеје и стварање које су одговарале времену и културном развоју јачале, а друге, супротне, опадале... Да су сама историјска раздобља несводљива, али да питања, која су се у њима постављала, имају нечег сличног, чак истоветног. То вреди и за овај тренутак. Реч је, дакле, не само о сталним дилемама једне мале средине већ и о могућим алтернативама једне велике области. Развој уметничког стварања, естетичког умовања и културног живота, за тек протеклих сто година постигнут је у Србији највише залагањем појединаца и државе. Својом политиком држава је понекад издашно помагала, али понекад била и равнодушна, чак рушилачка. Улога и утицај појединаца - уметника, критичара, писаца, филозофа, историчара и интелектуалаца уопште била је одлучујућа. Не забрављајући контекст покушао сам да изнесем бар схему и основну аргументацију за једну озбиљнију студију о улози слике у модернизовању српске културе и друштва у XX веку. Покушао, свестан да на ту улогу треба гледати реално: ни из перспективе мрава у којој ситне ствари изгледају крупне; ни из перспективе орла из које и најкрупнији подухвати постају ситни.

МИЛИСАВ САВИЋ

ПИСЦИ - СВЕДОЦИ УСТАНКА

Деспотизам и тоталитаризам, политичка убиства

У списима савременика Карађорђе важи за самодршца. Ту слику појачава и његов прек карактер: брз и на речима и у одлукама, брз и у потезању пиштоља (сам је убио на десетине својих сабораца). Било је покушаја да му се власт ограничи (стварањем Правитељствујушћег совјета), било је и оних устаничких старешина који су одбијали његова наређења, што је и имало одређених, негативних последица за развој устаничке борбе. Сам Карађорђе је говорио да су га оседеле зле војводе. У поређењу са његовим наследником Милошем Карађорђе је ипак био самодржац. Тек кнез Милош показује право лице деспота, односно човека који је успео да задобије апсолутну власт. Његова владавина је сва у знаку колико стварања модерне и независне Србије толико сламања и буквалног уништења политичких противника. А каква је била његова деспотија, о томе сведоче и Вук и Нићифор Нинковић. Овај последњи је принуђен да туче до бесвести неког старца само што се негде излануо да је Милошева гора од оне дахијске. Милош је први велики мајстор политичких убистава. Људе је гутао мрак. Он шаље Младена Миловановића у Црну Гору, а у ствари овај неће стићи даље од Златибора, где ће га у некој јарузи ликвидирати Милошев чауш Мићић. Он трује остарелог Вучића, и не само то, већ и забрањује да се у једином дневном листу објави његова смрт, тако да млади Јеврем Грујић у својим записима каже да ако би неко писао историју по тим новинама, не би се сазнало из њих ни да је Вучић умро ни где је сахрањен. Милошеву праксу су касније преузели, па чак и у много чему развили и усавршили, и многи други. Она је била драга комунистима, а изгледа и властодршцима у последњој деценији. Српска историографија је у име заслуга које је Милош учинио на стварању Србије као модерне и самосталне државе често потишквала у страну тамне, ужасне стране његове владавине. Вукова

особита грађа је тек објављена средином прошлог века, мемоари Нићифора Нинковића чак касније, али и ови други слични списи увек су потискивани из школских програма, јер су они - бар то је моје објашњење - били трн у око свакој власти, поготово тоталитарној.

За све оно ружно што им се дешавало Срби би требало да престану да криве друге, а пре свега велике силе. Требало би једном да смогну снаге - а то је порука неких устаничких писаца - да признају да су им доста зла донели њихови деспоти, односно њихово обожавање домаћих, јаких личности.

Временски почетак наше теме обележен је годином 1804, годином избијања Првог српског устанка, годином од пресудног значаја за све оно што се до данашњих дана дешавало у историји и култури српског народа. И добрим делом за све што ће се дешавати. Погледајмо, на примеру неколико тема, шта је у причи о првом српском устанку још увек актуелно. У причи коју су испричали учесници и сведоци устанка, Вук, Прота Матеја, Нићифор Нинковић, Сарајлија.

Свенародни покрет

Од свог почетка устанак је био свенародни. О томе говори и податак да се тешко и готово случајно дошло до избора вође устанка. Покушај да се за вође прогласе хајдуци, на које би се у случају неуспеха пребацила кривица, пропао је. Носиоци колаборационистичке политике сасечени су у корену, суровим мерама, што је такође, бар у почетку, много значило за јединство покрета. Масовност устанка најбоље је изражена у песмама Филипа Вишњића. Раја је, кука и мотика, главни јунак тих песама.

У почетку устанка не осећају се никакве класне разлике. То је устанак сељака, коме се придружује свештенство и малобројни трговци. Између сељака и ових последњих готово да нема никакве разлике.

Социјално и класно раслојавање убрзо се назире. Главни сукоб између Ђурчије и Јакова Ненадовића настаје око монопола на друмарину и мостовима коју уводе Ненадовићи. Карађорђе покушава да се ни у чему не разликује од својих сељака: облачи се као они, учествује са њима на мобама, окупља их за истом трпезом, пије

ракију из исте чутурице. То се не би могло рећи за многе његове војводе. Вук пропаст устанка види у отимању нових великаша за имања, ливаде, куће, воденице. Та политика отимачине, али у прикривеном виду, наставиће се и у владавини кнеза Милоша. За само десетак година Милош не само да ће бити најбогатији човек Србије већ и међу богатијима и на Балкану. У првим годинама владавине он је обичавао да вечера са свим особљем са свог двора, не правећи разлику између саветника и слуга, а онда ће те вечере претворити у сусрете само са најоданијим сарадницима.

Из тих првих класних подела, подела које ће довести до стварања грађанске, буржоаске класе, с једне, и сељачко-радничке, с друге, изродиће се сви каснији идеолошки сукоби, сукоби између такозваних левих и десних опција. Шта је од тих сукоба, поред оних династичких, добио српски народ, ни до данас нема сагласности. Јединство српског народа можда је само постигнуто још у Првом светском рату, а све остало је прича деоба, раздора, неслагања. Прича међусобног сатирања и убијања.

Матица и дијаспора

Устанак је тачно одредио шта је и где је матица српског народа, који је у то време био расејан не само на Балкану већ и у централној и источној Европи. Срби живе у турској и аустроугарској царевини, у влашким кнежевинама, у Русији, у млетачкој и дубровачкој републици. Као средиште матице одређује се простор од Дрине до Тимока, од Саве и Дунава до Јастрепца, врхова Копаоника и пропланака Златибора. Средиште духовне матице је било и остало Косово.

Дијаспора, ма где се налазила, подржава устанак, видећи у њему трачак наде да ће и она доћи до слободе, односно да ће остварити сан о стварању државе у коме би живео целокупни, или већи део српског народа. Отворена подршка углавном стиже са Севера и Запада, док она из неослобођених делова турске царевине је углавном прикривена, и своди се на појединачно пребегавање и придруживање устанцима у Шумадији. Све што је вредело у тадашњој српској интелигенцији притекло је у помоћ устаницима: пристигао је и стари Доситеј, пристигли су Иван Југовић, Божо Грујевић, Андрија Стојковић. Издашну материјалну помоћ дају богатији

Срби из Војводине, Русије, Пеште, Беча, Трста. Иако између дијаспоре и матице има много разлике, пре свега у материјалном и културном смислу, оне се у пракси много не осећају или се потиру у име косовског завета. Око првенства такође нема спора. Право власти и вођства се признаје матици. Једино остарели Сава Текелија сања да се наметне за владоце те нове Србије. Ту и тамо долази до сукоба око позиција, а које су често плод културних разлика. Иван Југовић је први који долази у сукоб са вођама устанка. Долази у сукоб и Нићифор Нинковић, који устаничке вође назива воловима, дебелим храстовима, безграмачним животињама. Овакви и слични сукоби се дешавају и за време кнеза Милоша, али он јасно ставља до знања да му пречани и немачкари могу солити памет само до оне мере коју он одреди. То су добро искусили и Димитрије Давидовић, и Јоаким Вукић, и Нинковић, а и Вук, који се после 1813. такође може сматрати пречанином. Нетрпељивост неписмених устаничких вођа према писменим и образованим Србима пречанима долази из уверења да свака побуна против власти долази од писмених (Милосав Лаповац је предлагао Милошу да побије све писмене људе, како би спречио будуће пометње у народу).

Није значај дијаспоре само у томе што она уводи Европу у Србију, већ што и Србију води у Европу. Под њеним утицајем почеће систематско и планско школовање српских младића на најбољим европским универзитетима, почеће школовање будућих државника, војсковођа, амбасадора, научника, професора. У свет се одлази да би се са знањем вратило у домовину, у завичај. Та пракса траје све до 1941. И ту се прекида. Од 1945. почеће још једна велика сеоба српских младића, али без повратка у завичај, и она траје до данас.

Још Карађорђе сања о слободној држави у коју би били укључени сви Срби. Он обећава да ће једног дана прећи Дрину, а преко Златибора упућује се према Косову. Стигао је, на жалост, само до Новог Пазара. Милош ће дипломатском вештином успети да прошири Србију за неколико округа према истоку. Српско-турски ратови 1876-78. такође ће резултирати проширењем Србије на југ, и то у границама која је данас важећа са Косовом. Књижевну мапу српског народа, која је импозантна, ствара Јован Скерлић. Његова историја српске књижевности садржи више писаца из такозваних рубних крајева него из централне Србије. Балкански ратови доносе још већи напредак, а остваривањем Југославије многим се учинило

да су се Срби коначно нашли у једној држави. Она није дуго трајала, а у новој Брозовој Југославији Срби из некадашње дијаспоре углавном ће бити критички настројени према матици или ће је буквално окупирати познатим насељавањима. Тренутно, матица нити има добре везе са дијаспором из света нити са Србима који живе у новонасталим државама. Питање је за озбиљну расправу ко је крив што су у овом тренутку делови српског народа више окренути један против другог него према себи.

Србија и свет

Устанци углавном добијају подршку западног и цивилизованог света, не толико званичну подршку одређених влада колико подршку културних кругова. Под утицајем просветитељских идеја, па и идеја француске револуције (од којих је свакако за Србе најважнија она о праву сваког народа на слободу), и нарочито под утицајем немачких писаца романтичарско-фолклористичке оријентације који у културама малих и примитивних народа виде свеж материјал за обнову европске и светске културе, српској народној поезији су широм отворена врата европских културних центара, а самим тим и врата за српски језик и историју. Могло би се рећи да је културна Европа солидарна са Србима у њиховим патњама и њиховим напорима да дође до слободе.

Са званичном политиком ствари стоје другачије. Обе велике земље од које Срби очекују помоћ, Аустроугарска и Русија, понашају се у складу са својим интересима. Аустроугари не желе да кваре односе са Турцима, а ако и желе, траже од Срба и превише: рецимо да им предају ослобођени Београд. Руси су далеко, и Срби им дођу успутна брига. Ту позицију највише је искусио на својој кожи Карађорђе. Искусио је и Милош, с тим што схвата да мора да прихвати и политику компромиса са Турцима. Свака помоћ је добродошла, али треба се ослонити на самог себе. Нико Србима не може више помоћи од њих самих. Са суседима, па кад су и непријатељи, мора се живети.

Срби ће још једном добити симпатије целог света: у Првом светском рату. И то се више никад неће поновити. Штавише, десиће се нешто и супротно. Народ који је проглашаван жртвом биће проглашен за целата.

Црква и држава

У првом српском устанку постоји потпуно јединство цркве и секуларне власти. Црква, која је под турским ропством једина и одржавала идеју српске државности, у устанку је поднела многе жртве, о чему говори и податак о броју убијених свештеника. Свештенство је и у вођству устанка (Хаџи Продан, Милентије Никшић, Прота Матеја). Под утицајем будућих подела, цркви ће бити приписана конзервативна улога у друштву (у томе ће најдаље, даље и од самог Доситеја, отићи социјалисти Светозара Марковића, а у пракси ће их надмашити комунисти). Због тога или због сопствених слабости, црква никад неће поновити своје најблиставије тренутке из српског устанка. Иако је она морала да буде кохезни елеменат разноликог и разбацаног српског народа. Иако се у одбрани српског косовског живља од албанских недела показала и истрајна и жилава али, на жалост, без крупнијих резултата.

Устаничка Србија била је мултиетничка: већину су представљали Срби, устаници, мањину Турци, са нешто Јевреја, Цинцара, Цигана. У устанку готово да се не прави разлика између Турака и исламизованих земаља. За Вука и Вишњића сви су они Турци. Приликом ослобођења Београда, устаници су извршили страшне покоље муслиманског живља и насилна покрштавања. Последице тих злочина осетиће српски живаљ из неослобођених крајева, а касније и сами Београђани, приликом поновног пада града у турске руке. Протеривања Турака које је извршио Карађорђе резултираће тиме да ће мало бити оних који ће пожелети да се поново врате. Милош је такође протеривао Турке, али на много цивилизованији начин (откупљивао им је имања, обезбеђивао пратњу). Милош је и сарађивао са Турцима.

Искуства из Првог српског српског устанка нису решила питања муслимана српског порекла. Штавише, дошло се до тога да су сада то два супротстављена народа, иако их много шта заједничко веже: језик, обичаји.

Култура

Устанак уједно значи и рађање нове културе. Србија матица је у то време углавном неписмена. Песнички речено, она грца у густом мраку незнања. Једино што у тој тами светли то су ликови светаца, оштећени, овлажени, из наших манастира, ретки записи на маргинама старих књига и по манастирским зидовима, народне песме и приче које прате поједине обреде више паганске него хришћанске. Она друга Србија, нарочито у Аустроугарској и на приморју, наставља традиције средњевековне писмености и културе. Само захваљујући раду Срба из дијаспоре не прекида се прича о моћној средњевековној српској држави, о династији Немањић и њеним настављачима, о Косову на коме је изгубљено земаљско небеско царство. Да није било Срба из дијаспоре, не би било ни идеје о српству којим је прожет српски устанак. Српство од 15. до краја 18. века није сачувано у матици већ на обалама Дунава, Тисе, у приморју, у Трсту, у Бечу.

Међу устанике долази један од највећих српских умова - Доситеј. Слобода за њега значи и слобода од незнања, предрасуда. Значи учење, непрекидно духовно усавршавање. Приликом отварања велике школе Доситеј држи неписменим устаничким првацима једно дуго предавање о значају науке.

Настојећи да оствари сан о отварању штампарије у којој би се српским словима штампале књиге, Доситеј у Београду мерка кућу која би тој намени одговарала. Сви га поштују, и рекло би се да га поштују чак више него Карађорђа. Он сам се међу устаницима подмладио; ноге му побољевају, а он хода као младић. Доситеј међу устаницима и умире. Ниједан српски писац није имао тако леп крај. Он који је пропутовао Европу дуж и попреко, умире надомак свог завичаја. Устаници му се одужују величанственом сахраном.

Доситејев науч су будуће генерације различито прихватиле. Неке су га узносиле у небо, друге му замерале на критици свештенства и традиције. За једне је био претеча сваке прогресивне, модерне мисли, за друге обични компилатор и преносник помодних идеја.

Што се тиче будућих генерација, много бољу судбину доживљава Вук, који се, иако је слушао Доситејева предавања, не може сматрати у потпуности његовим учеником. Ако ни због чега другог, оно због тога што ученик није баш, у касним сећањима, по-

вољно писао о свом учитељу. Готово све оно што је урадио Вук, од речника до прозе, од народних песама до рецензија, инспирисано је или је у знаку устанка. Вук је мост према старој књижевности, и према великом усменом стваралаштву, и према свему ономе новом. С правом је речено да од њега потиче модерна српска књижевност. Ако нешто од њега будуће генерације нису научиле, то је његов однос према историјској истини и власти. Историја се не може филовати, поручује Вук. Историја се не пише по жељи оних на власти, моћних победника. Устанак је приказао у свој лепоти, али није бежао ни од ружног у њему. Ђурчија и Хајдук Вељко, споредне личности устанка, биле су му драже од Карађорђа и Младена Миловановића. Презирао је лажни, користољубиви патриотизам. Према власти је био врло критичан, свестан да због тог може изгубити и главу.

Из устанка излазе и многи други велики писци: Сима Милутиновић Сарајлија, Прота Матеја Ненадовић, Нићифор Нинковић. Запретена, потиснута душа народа у устанку је избила на видело и биће дуги низ година извор свих уметничких инспирација.

Са устанком и култура добија демократски карактер. Она је ту да служи у подједнакој мери и нацији и народу. Она није више ствар уских, посвећених кругова.

ЈОВАН АРАНЂЕЛОВИЋ

УЛОГА ФИЛОЗОФИЈЕ У ЕВРОПЕИЗАЦИЈИ НОВОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Предмодерни свет нашег континента, према ономе што је његова хиљадугодишња духовна основа, назива се хришћанским. Само име Европа укорењује се поступно са променом тог темеља негдашњег света и шири се са запада у току готово читавог 17. века према југу и истоку да би до Аустрије и Угарске, а потом и до наших данашњих крајева доспело на измаку тог раздобља. У свом модерном лику Европа се утемељује на филозофији и према тој својој другачијој основи она се може назвати филозофском. Да је Европа нешто друго у односу на хришћански свет значи да она настаје рушењем његове основе.

Шта се о нама, о српском народу и његовој култури и политичкој историји модерног времена, може рећи из угла овог промењеног утемељења нововековне Европе? Ма како неке то могло изгледати чудно, имамо много разлога за тврђења да је већ од краја 18. века, а поготову од времена српске модерне револуције отпочело наше придруживање филозофској Европи.

После више од два века у европеизацији се, разуме се, узрапредовало, при чему је у тим настојањима било много узмака и застоја, често великих и дуготрајних, посебно због промена у начинима на којима је остваривана. Али, чак и кад се приближавање Европи није желело, или кад се веровало да ми већ имамо оно што својим револуцијама она настоји да постигне, или кад смо у другој половини прошлога века учвршћивали илузију да јој можемо постати узор - чему је допринос дала и наша филозофија - европеизација није могла бити заустављена. Снажан почетак у окретању према Европи - посебно захваљујући настојањима да се упоришта промена траже и у филозофији модерног времена - значајно је успораван посебно због честих скрајњивања улоге интелектуалних елита европског опредељења. Могло би се рећи да је то, нажалост, једна трајна одредница наше историје. Ти процеси праћени су обично

оживљавањем моћи предмодерних темеља живота, или замахом неодрживих идеолошких опредељења на којима су бујале испразне наде да се може на пречац извести некакав коренити друштвени и културни препород, или нешто чиме би се, ни мање ни више, него и надмашила Европа.

С друге стране, и сама европеизација је мењала своје облике и све се више сводила на просто преузимање домета западног света у различитим областима живота. То је, међутим, обично било праћено потцењивањем или, просто, несагледавањем значаја потребе да се стварају и претпоставке самог успеха угледања, без којих нема осујећивања могућности да се оно изроди у пуки привид промена. Са угледањем укоревивале су се и представе да филозофија у процесима промена и нема значаја, што је додатно доприносило томе да свест о претпоставкама успешности остане неразвијена, ако већ из различитих разлога нису порицани и њени зачеци. Исход тог процеса био је неразумевање смисла говора о животном значају филозофије и о њој као темељу европског света живота. Охрабрујуће је ипак било што је наука прошла боље, али поред осталог и зато што се погрешно веровало да је она некаква супротност филозофији. То не само да противречи ономе о чему сведочи историја рађања нововековних наука из духа модерне филозофије, него је данас јасно да њихово одвајање из тих оквира - у којима су оне вековима сазреле - није било никакав раскид, као што се дуго веровало.

Треба поменути да је занемаривању животног значаја филозофије доприносило и то што је и сама Европа, на различите начине, „заборављала” на ту своју основу. То се догађа посебно од времена кад је њен развој, као и иначе на Западу, почео да зависи не толико од саме те основе, колико од животних интереса. За савладавање најгорих учинака таквих стања - чији је посебно погубан и застрашујући облик фашистичко варварство - Европа није имала бољу снагу „избављења” од враћања духу из којег је настала. Тај увид се и у нашој савремености потврђује. Различити начини заобилажења и, чак, рушења темеља Европе, приближавају нас разумевању и њеног Јанусовог лица, или њене политике двоструких аршина - један према својима, а други против оних који се не признају и не прихватају. Страхоте те политике смо и сами осетили.

Кад је реч о нама, онда је важно да не заборављамо да између промена непосредно укорењених у идејама филозофије и угледања на свет рођен из њиховог духа, постоји значајна али не и непре-

мостиве разлике. Ово значи, поред осталог, да преузимањем најбољих животних облика, правних и политичких начела итд. ми можемо остајати у ономе у чему већ јесмо, односно чинити наводне помаке којима се стварно ништа не мења, ако заборављамо на неопходност стварања претпоставки без којих преузимање не може бити успешно. Успостављање и развијање свести о томе било је одувек важан циљ филозофије. Њен је задатак и данас, из овог угла гледано, да тај значајан и тежак део посла осмисли и оправда, да предочи његову незаобилазност, како год то могло вређати различита осећања. Да је реч о тешком изазову не сведочи само то што се његова важност не сагледава, већ пре свега то што је реч о променама које задиру у природу националне нарави, у традицију, у тзв. „најсветлије вредности” итд.

Не треба бити неки велики познавалац онога што је писано о нашој историји да би се уочило како је филозофија потпуно скрајнута, односно запостављена. Иако има и изузетака, у преовлађујућим, па чак и у оним врло обимним приказивањима политичке и културне историје српског народа, од његове револуције до данас, филозофија се готово и не помиње. И оно што се о њој каже од малог је значаја или, заправо, није ни од какве важности за разумевање те историје, јер се обично своди на то да је и у нашој средини било оних који су са Запада преносили идеје филозофије, не доприносећи њиховом развоју ни на који начин. То је углавном истина, али је далеко од сваке истине кад се на крају покаже, ваљда и због те њене ограничене вредности, да филозофија у нашој политичкој и културној историји и није имала неку улогу, да није била од значаја.

Онај коме је знана улога филозофије у рађању модерног европског света, а посебно у његовој политичкој историји, могао би, на основу начина приказивања наше прошлости, стећи погрешан утисак о Србији, односно помислити да она и није била - већ од времена своје револуције и обнављања државе у новом веку - озбиљније европски усмерена, односно захваћена процесима промена у чијем су корену биле и идеје модерне филозофије. Чак и кад се говори о том опредељењу српског народа, о угледању на Европу, о европски опредељеној српској интелигенцији, филозофија се обично уопште и не помиње, поготову не тако да би се из тога могло увидети да је, и у нашој модерној историји, она имала, у извесном смислу, посебан значај, иако разуме се не увек онакав и не онолики као што је то био случај у самој Европи. Тако се пружа прилично

искривљена слика о нашем свету, јер се може стећи утисак да је западничење било некакав неосмишљени и неутемељени процес, односно да модернизација није била укореењена, бар у понечему, у истом исходишту као и у самој Европи, да није потицала и из саме нововековне филозофске и научне мисли, да није допирала и до самог начина на који је Европа стицала свој модерни идентитет. Тако се превиђа или занемарује нешто што је било од значаја не само у европској, већ у ограниченој мери, и у нашој националној историји, посебно кад је реч о односу предмодерног и оног што је одређивало свет живота у нововековљу. Таквим прилазом, суштина новог или оног што је у наш свет допирало из Европе и, посебно, сукобљавање основа хришћанског и модерног уређења света, остајали су у сенци, или се о томе једноставно и није говорило.

С друге стране, велике тешкоће кроз које је пролазио процес европеизације све до наших дана, тиме се недовољно јасно а, понекад, и погрешно сагледавају, односно не допире се до онога што је за разумевање од не малог значаја. Кад то кажем мислим, разуме се, и на сам појам Европе, на његово филозофско одређење, као и на основу на којој је она утемељена. Без усредиштења односа предмодерног, хришћанског света и саме Европе, њене промењене основе, мало се тога може на ваљан начин разумети и кад се говори о европеизацији уопште, и о њој посебно кад је реч о нама.

Оно што је у Европи успостављано на чврстом, новом темељу - на којем је сагласно променљивим животним интересима изграђиван модерни поредак света - у нас је настајало на „мозаичкој” и несигурној основи које је, понекад, у много чему, остајала налик старој, јер раскид са њом није изведен до краја, јер је, у различитим облицима задржано оно што је припадало њој; на таквој недограђеној основи, са променљивим успехом, уграђивани су нови, савремености примерени чиниоци, од значаја за процесе европеизације, али је природа овакве основе често пресудно одређивала и ликове тих процеса, и саме њихове домете.

Оно чему су тежили и што су у свом животу постигли Доситеј, Мркаљ и Вук није само сведочанство о значају који европски разум - оличен у филозофији и науци модерне - имао и у нашем свету, него је уједно и прво наше велико историјско искуство о животној моћи његових идеја, која се показала, мени се тако чини, на величанствен начин и уверљивије него у било ком каснијем периоду историје српског народа.

Та промена положаја филозофије после Вука, има један важан корен и у погрешном разумевању онога што се са њом увелико догађало и у његово време. Поменуто је да посебни интереси држава постају ново божанство, односно тај свој положај само даље учвршћују. Изгледало је да је филозофија и у Европи изгубила значај који је имала. Филозофија се одиста повлачила, али је то чинила тек кад је нова основа модерног развоја Европе, и њеним напорима, била успостављена. Велика је то разлика у односу на наш свет у којем се положај филозофије такође мења на сличан начин, иако њена историјска улога није била ни изблиза довршена, иако је наш свет био далеко од времена у којем се могло и за њега рећи да се поставио на мисао. Улога филозофије у нас мења се јер се то већ било догодило и у Европи, али наше историјско време није било исто као и оно модерног света. Ми смо, у овом случају, следили Европу, али у нечему у чему то нисмо нипошто смели ако смо желели да нам она одиста буде узор! Дакле, иако модерни темељи нашег света још нису ни изблиза били успостављени, ми смо се понашали, а то чинимо још увек, као да смо благодети европског разума већ стекли и осетили.

Овом променом односа према филозофији дат је значајан „допринос” отварању простора за оживљавање старих упоришта живота која се нису повлачила. Истовремено зачиње се и, временом, јача замисао филозофије као критике постојећег света, при чему се, разуме се, мисли и онај модерни, европски, грађански свет. Тако се и наша филозофија, уместо на довршавање онога што је у нас било на својим почецима, окреће порицању онога што нам је морало бити узор, ношена утопијском надом да уместо европеизације излазе треба тражити у новом почетку. Циљ више није достићи оно што је Европа имала, већ надмашивањем тога створити свет који и њој може бити узор, на који се она сама мора угледати.

А сада се можемо вратити ономе што је постигнуто док је вера у значај и снагу филозофије била у замаху, односно док се тежило да Србија постане „налик на Европејску државицу свога реда”, као што је говорио Вук. Кад је реч о његовој језичкој реформи, на пример, онда можемо говорити о окретању, с једне стране, према Европи и, с друге стране, према сопственом народном корену. Овде је важно запазити да је оно европско, или са извора филозофије потекло, истакнуто и да му се даје предност и у односу на сам народни извор. Шта оправдава такав поредак, то наглашавање основног значаја филозофије, или оног што потиче из

савремености, од европских узора? Једноставно говорећи, полази се од нечега што је основа и самог упућивања на народни извор, на сопствени корен и што културу једног народа и његов свет живота у целини усмерава не само према савремености, већ и према оним садржајима из сопственог наслеђа који су у сагласности са њом, са њеним захтевима какав је, на пример, онај за демократизацијом културе и самог света живота.

Кад се чак и у опширним и у сваком другом погледу вредним разматрањима Вуковог дела значај филозофије и не помене, кад се на неки сличан начин односимо и према другим европским изворима и утицајима, онда оно што је најважније, што нас упућује на сама мерила одређеног избора, односно поступања при опредељивању за ову или ону могућност - остаје у тами. Таква анализа се, из овог угла гледано, креће ка површини, не допирући до онога што је разумевање од основног значаја. Дакле, кад себи поставимо питање зашто треба поћи од филозофије, односно од Европе као узора, од упоришта у савремености кад је реч о промени традиције и оног што се из ње оживљава, одговор је једноставан - зато што није реч само о некаквим случајним, стихијским, измудрованим променама, и зато јер и само опредељење да се променама приступи, као и избор онога што ће се окретањем према нечем новом усредиштити, што ће се раскидом са старим устоличити - захтевају нека упоришта, нека мерила избора и вредновања. Ако промене нису произвољне, ако их одређују замисли филозофије, онда је истицање тога не само ствар интелектуалног поштења, већ и ваљаног разумевања. Ту није реч ни о каквом пристрасном односу према филозофији. Уосталом, на то обавезује пре свега оно што је у Вуковом поступку на делу!

Окретање према Европи често се потпуно неосновано тумачи као некакав раскид са сопственим националним традицијама. Вуково животно дело на најбољи начин посведочује испразност таквих мњења. Ако се баш жели да говори о раскиду, онда не може бити речи о традицији у целини, већ о њеним посебним садржајима који су били владајући или повлашћени у старом, предмодерном поретку - културном и политичком. Кад је, дакле, реч о промени односа према традицији, према њеним различитим облицима или садржајима, онда треба знати да се и оно што ће се заокретом из ње преузети по неком мерилу, мора пре свега издвојити и на нов начин вредновати да би уопште могло dospети на место онога што поти-

скује, што губи свој негдашњи положај, значај и моћ. Реч је о заокрету у вредновању традиције од онога што се, сагласно старој основи, признавало и уздизало као најзначајније, према ономе што је стекло значај опредељивањем за нови темељ света живота. У тој основи се крије оно што одређује промену односа према различитим садржајима традиције, што налаже да се скрајнивањем нечега што је на старим темељима било усредиштено, у самој традицији открије оно што може, сагласно новој основи, бити признато као одређујуће и, уједно, као највредније. Окретањем према народном извору, новим вредновањем народног језика, али и песничког стваралаштва израженог управо тим језиком итд. - демократизује се култура и чине битни помаци како у успостављању нове националне свести, тако и на путевима културног и политичког препорода. Из тих промена рађа се и потреба - добро позната из историје европских народа - да се и само хришћанско учење и пре свега *Свето писмо* учине доступним свима, исказивањем на народном језику. Окретање од црквеног, према народном извору, посебно од језика који мало ко уопште и разуме, према оном који је доступан свима итд, или другачије речено, промена односа према сопственој традицији - постаје захтев не само филозофије или модерног духа, већ тиме и саме савремености у чијим је она темељима. Тим и сличним чиновима укидају се важни извори сталешке подељености друштва изграђеног на историјски превазиђеној основи и наместо тзв. несавладивих или природних разлика међу људима, успостављају се важне претпоставке њихове једнакости и слободе, као и братства међу њима.

Описујући „народ Српски” под турским „господарством” Вук каже да у њему „нема других људи осим сељака”. Тако се још једном суочавамо са наизглед тешким проблемом саме могућности да у таквом народу филозофија уопште постане нешто значајно. Међутим, већ и само помињање Вуковог имена сведочи да је међу Србима било великих интелектуалаца европских видика који су дали изванредне доприносе нашем националном и културном преображају. Како је, дакле, било могуће да у једној крајње заосталој и непросвећеној средини каква је била наша, идеје филозофије уопште постану делотворне? Оваква или слична питања често се постављају кад се оспорава или просто одбацује сваки говор о некаквој животној моћи филозофије. Одговор на питање које је овде постављено крије се у садржају тих идеја од којих је пошао Вук. Оне имају дугу историју свог изграђивања, у коју се овде нећемо шире упуштати. Кад

је реч о филозофији, његово осмишљавање и развијање почиње већ са Лајбницом крајем 17. века. Оне се могу свести на то да се у стандардизацији језика полази од једног народног дијалекта који се обогаћује језиком најзначајнијих савремених писаца. Развој ових погледа битно се довршава у познатим идејама Хердера које су у нашој средини имале великог одјека и биле добро познате. Нема потребе да се њима овде бавимо. Уместо тога, запитајмо се није ли Вук, полазећи од гледишта њему савремене филозофије и науке, управо народни језик, онај који су браниоци постојеће језичке праксе презриво називали „говедарским”, учинио основом књижевног? И даље, није ли народно епско песништво уздигнуто до узора који и данас неки, не без добрих разлога, пореде са хомеровским еповима? Најзад, нису ли устаничка Србија, снажно појављивање сељачког народа на историјској позорници, као и његова револуција - прва те сељачке врсте која се завршила стварањем националне државе - представљали важно охрабрење и снажну подршку Вуковим настојањима, крунисаним задивљујућим успехом? При том, не треба губити из вида да је Вук против себе имао цркву и њено потпуно оправдано страховање да ће тим његовим делом Србија начинити коренити заокрет од православне, словенске Русије према Европи?

Они којима тај говор о значају филозофије изгледа тако неразумљив, могу себи пуно помоћи ако пажљиво промишљају суштину подухвата наших европски опредељених великана какви су били Доситеј Обрадовић и Сава Мркаљ, на пример. Они који стрепе од филозофије јер она, наводно, разара сваку традицију, јер осим Европе не познаје никакав други извор животних промена, могу се у неодрживост и бедастоћу тих мњења такође уверити ако покушају да без предрасуда промисле оно што су чинили ови, али и многи други наши списатељи, од самих почетака нашег културног и националног препорода.

БУРО КОВАЧЕВИЋ

ДВА ВЕКА МОДЕРНЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ У ЗНАКУ ПОВРАТКА У ЕВРОПУ

Пре два века један мали народ је сопственим снагама закорачио у простор слободе. Упутио се ка националној независности после векова потчињености туђинској и цивилизацијској страни власти. Ослобађајући се од Азије, определио се за своју судбину. Такав избор био је природан, а прелом дефинитиван.

Природност избора и дефинитивност прелома оличени су у Првом српском устанку, који је почео као побуна против самовоље узурпатора отоманске власти а наставио се као процес свеукупног националног ослобађања, на претпоставкама својеврсне антифеудалне и социјалне револуције и успостављања властите националне државе.

Те 1804-те године српски народ је, у свом језгру и у Србији као централној зони његове историје, кренуо оним путем који су утрли и поставили амерички Рат за независност, Америчка и Француска револуција. Вредан али тежак пут на коме је ваљало исказати способност ослобађања од оријенталног руха и духа и умеће модернизације једног европског навода, који је присилно био искључен са европске сцене. Отварање за Европу, међутим, није значило само отварање за слободу и модерност. Претила су и нова потчињавања у оштрим европским раскоlima и споровима око европске и светске хегемоније. Предстојао је дуг пут чији резултати су често били у неподношљивом нескладу са ценом која је за њихово постизање плаћана. Тај несклад постао је једна од трајних карактеристика модерне српске историје. Он траје и данас.

У модерно доба ступило се с комплетним историјским багажом, а не само са дивинизованом митском снагом слободе и националне државе. То доба није било ношено само и пре свега неком скупином јунака античког и косовског формата, оно се опробавало и

искушавало у моћи и немоћи обичног човека и народа, испостављајући му своје захтеве и наплаћујући своја потраживања. Дакле, жртве и дела хероја истичу се својом светлошћу, али све то је тек блесак из народа коме припада кључна, неспектакуларна и неопевана улога у историји уопште, па, тако, и у модерној српској историји посебно. Првим српским устанком нису ступили на сцену историје онај народ и елита који су некад били на самим врховима европске средњовековне културе и писмености, на сцену су ступили усмена реч, струна и мудрост трагичног историјског искуства, оскудне егзистенције и неподношљивих поништавања.

Дакле, један сиромашан и непросвећен народ, суочен са питањима опстанка и тешког историјског наслеђа, требало је да изнесе и оствари идеје националне слободе у властитој држави, у европском окружју слободних и неслободних народа. Успеси и неуспеси у остваривању ових вредности, као упоришта за све остале вредности, национална слобода и властита држава суштински обележавају и садашње време, које израста из националног потонућа и губитка историјског престижа српског народа, који је својим ослободилачким потенцијалом, државотворном моћи и моћима развоја некад уливао наду и другим народима југоистока Европе.

Данас се, у сусретању са два века која су била у знаку националног и социјалног ослобађања, модернизације и изградње сопствене државности на путу европеизације, отворене социјалном и демократском револуцијом у једном малом народу, који се њоме прикључио таласу покренутом Америчком и Француском револуцијом, поново суочавамо с елементарним питањима о слободи, праву на развој и држави. Тако се историја народа који је, као ретко који други, толико дао и жртвовао за слободу и независност, заплела у садашњост једног изразито зависног друштва. Као да је историја исписала свој круг, доспевши до тачке са које је својевремено кренула као модерна и српска.

Дошло је време за изоштрени поглед на елементе модерности српске историје. Стекли су се крупни разлози за отворене критичке увиде и расправе, чак, могло би се рећи да смо пред налогом превредновања сопственог деловања, које је било, или је себе тако разумевало, у знаку високих историјских вредности и циљева. То подразумева об-

јективност и јасноћу у сагледавању пређеног пута, разумно одмеравање односа и веза између постулираних циљева и вредности, с једне стране, и остварених резултата, с друге стране. Такође, и поновно преиспитивање претпостављене немогућности другачијих избора од оних који су извршени, посебно пропитивање о односу етике и слободе избора, преиспитивање естаблираног статуса прошлости - посебно оног њеног сакрализованог дела - као приговорљеног и непропитљивог налога за опредељивање у садашњости и деловање ка будућности. Наравно, и без нашег напора поменута питања су се отворила. Проблем који је пред нама је у томе да ли их видимо, како их процењујемо и колико их сматрамо важним за разумевање односа прошлости, савремености и будућности, колико нас отварају за поуке и учења која нас ослобађају за нове приступе историји, насупрот инерционој снази сакрализоване историјске матрице.

Тим трагом бисмо се, новим именованима стварних домета и смисла тзв. великих историјскиј потеза из арсенала великих националних вредности и циљева, могли и ослободити од неких, понекад драгих заблуда, а можда и одужити жртвама и жртвовањима.

I Ка јасном погледу на пређени пут

Модерна историја српског народа кренула је са простора изгубљене историје путевима мукотрпног повратка у сопствену, аутентичну европску историју. У матици српског народа прелом из 1804. године значао је раскидање са вековима отоманске власти, вековима потирања цивилизацијског идентитета и рудиментаризације творачких моћи и световности на голи опстанак и преживљавање. Тако гледано, вертикала коју је отворио Први српски устанак значи освајање и успостављање пуне историјске субјектности српског народа у простору нове трагике, који следују сваком малом народу када се дрзне да се усправи. У случају Срба, највећег њиховог дела, слично као и код Грка, усправљање је било с пуним оптерећењем историјског наслеђа које се кристалисало под доминацијом стране и цивилизацијски туђе власти, у отпорима према њој и пристајању на њу. Блесак средњовековља као велике изгубљене светлости властите културе и државе, искрио је над бићем које је обликовао не само отпор већ и

уписивање страности у себе. Улажење у велики, свој свет, под набојем наслеђа, његових моћи и ограничења, неизбежно је значило и укључивање у расколе, поделе и сукобе унутар европског света. Европа тада и Европа данас су две врло различите стварности: тадашњу Европу карактерисала је подељеност и сукобљеност, жешћа или блажа, око сфера интереса и хегемоније у Европи. Данашњу Европу, пак, одликују сарадња и такве интеграције које воде отварању свих европских народа за нови цивилизацијски профил Европе.

Тако се повратак у Европу одвијао у оквиру својеврсног парадокса. Сан о националној слободи и успону кроз Европу морао се често бранити од Европе, тј. од појединих европских претендата на господарење новопрстиглим Европљанима.

Под притиском историјског наслеђа и у окружењу таквих изазова стварала се модерна српска држава, утемељена на претежно сиромашном, али слободном сељаштву, предвођеном елитом, која се све више прихватала модерних послова као извора богатства али и власти, као основне полуге за богаћење. У свему томе поступно напредују крхки засади грађанства и први узлети до озбиљније писмености. У подухвату обнове Србије као матице српског народа на значајан начин се укључује интелектуални и финансијски потенцијал српске дијаспоре, Срби из Угарске, са Приморја, из Трста, итд.

Фактички развој у деветнаестом веку је Берлинским конгресом 1878. године добио и своје међународно признање. До тада је постојао рад на држави, а од тада постоји држава у свом пуном капацитету права, обавеза и одговорности, и према споља и према унутра.

Посветовљење живота утире пут и новој профилацији духовности и културном преображају. Црква као уточиште за изгубљену државност поново и све више постаје оно што по природи и јесте - црква. Европске идеје и европска образованост радикално интервенишу у традицију, турска ношња ишчезава а европска одећа све више постаје „демократска појава”. У току је свеопшти замах, оживљавање друштва стиче нову динамику, а старе поделе све више уступају пред новим раслојавањима по линијама сиромаштва и богатства, образованости и писмености.

СТИЦАЊЕ СЛОБОДЕ У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ (два устанка, изгибије, масовне болести и егзодуси) скупо је плаћено. Становништво се преполовљавало и поново обнављало новим досељавањима и рађањем. Чинило се да је време страдања и жртвовања постало ствар прошлости и да вештим сналажењем у европском лавиринту предстоји време успона и радости живљења. Национални циљеви су постали све виши и све светлији. Романтичарски занос и косовски завет узносили су се до хоризонта младог, разбуђеног друштва. Балкански ратови су један део приче, а Први светски рат је прича која се уздигла до епа о части и слободи, до епопеје беспримерног жртвовања и ужаса голог опстанка.

Потенцијал развоја и циљева насталих Првим српским устанком, одбрана националне слободе и победнички статус Србије врхунили су као моћ и окосница у стварању прве заједничке државе јужнословенских народа, у којој се се Срби по први пут у својој историји нашли у истој политичкој заједници. Југословенска идеја, држава и стварност Југославије постали су одређујући за даље историјско профилисање српског повратка у Европу.

Увек немирна Европа, изазвана на нове реванше и сукобе тевтонском моћи која смера европском и светском господарству, разбуктала се до дотад невиђеног пожара, који је гутао европске вредности и сагорео милионе људских живота. Као и раније тако и овога пута, Срби су на разне начине учествовали пуном мером и платили високу цену инерционе моћи свог усправног хода. Пре свега, држава обновљена на њиховим жртвама доспела је у руке нове елите, која је обећању о бољем животу додала и једно знатно веће: обећање о новом, хуманом и праведном друштву. Изгледало је да су тек тада југословенски пројекат и југословенска заједница добили праву перспективу јер је она постала бесконачна у окриљу циљева, који ће једног дана постати и својина целокупног човечанства. Социјализам и Југославија у многим самовиђењима постали су синоними, разлог заноса и поноса. Тако су се традицији непорециво супериорних националних вредности и оправдано високих циљева придружили и највиши могући. Процес покренут српском револуцијом, прочишћен решетом европских сукоба и плаћен највишим ценама, баштинећи наслеђа нове европске стварности и нову митологију будућности,

као да је овим коначно доспео у своју праву и дефинитивну историју. Многи су се понадали, а нешто мањи број остао је скептичан.

Завршница двадесетог века се обелоданила у потирању неких најбитнијих достигнућа двовековног путовања кроз модерну историју. Распад и разбијање заједничке државе, ратови у име старе и нове снаге права на национално самоопредељење, неуспела потраживања и пуна плаћања у вртлогу европских и светских мена и успостављања нових правила и новог реда, поново су отворили питање о властитој националној држави, али не са победничког пиједестала већ из подножја пораза и претпоставке о кривици за ратни распад Југославије и последице таквог распада. Томе треба додати и то да су двовековном повратку у Европу постављени нови и посебни услови, сабирани око императива одговора са оптуженичке клупе.

Наоко јасан и свакако тежак пут, обилато плаћен најдражим добрима - људским животима - као историјски „неизбежна” али и „добитничка” комбинација, завршио се тешким оштећењима, несхватљивим губицима, новим нејасноћама и неизвесностима.

Да сумирам: исход пута надјачао је све његове, понекад, изузетно вредне резултате. Плаћена цена узнела се високо изнад свих добитака. Само у последња два века жртвовано је више људи него у свим знаним вековима српског постојања. Можемо само претпоставити колика је важност те чињенице за развој завршнице с каквом се данас суочавамо. Резултати могу бити добри, али су пролазни; губитак људских живота је трајан и, како се показује, ненадокнадив. Али, о томе ћемо касније.

Сада пред тешким питањима ваља се застати и констатовати: на југоистоку Европе пала је најзначајнија аутентична политичка творевина после Византије. Нема више Југославије која је била одређујућа читав један век за српске циљеве и политику и која је, као модел у малом, носила и једну универзалну поруку, значајну и за Европу као заједницу. Њеним падом и нестанком настала је празнина али и својеврсно обесмишљавање поверења у властите моћи уређења живота у заједници, са собом и са другима. Мада, истини за вољу, многи међу Србима, али и међу другима, тврде да обесмишљавање није узроковано падом, већ настанком Југославије.

Чињеница је да су многи тако мислили и да је моћ таквог мишљења увелико допринела одбацивању заједничке државе. Универзалност права на слободу мишљења не сме застати ни пред правом на такво мишљење. Међутим, свако мишљење хтели не хтели, поделиће снагу аргумената на које се позива. У овом случају време ће показати на чијој страни су аргументи. Засад видимо да битна померања у нашим животима и њиховом смисленом артикулисању у заједници очекујемо од спољних чинилаца. О чему то говори?

II Суочавање са тешким питањима

Ниједан народ, без обзира колико велики и бројан био, није до краја слободан и потпуно независан. Више или мање, сви народи, у модерном времену посебно, изложени су пољу међуутицаја и зависности од других. Некадашње раздајине међу појединим народима, привредама, културама и цивилизацијама смањују се и све више ће се смањивати. Степен зависности и моћ утицања на друге, међутим, нису равномерно распоређени. Најмоћнији у научно-технолошком, економском, културном и цивилизацијском смислу, по бројности и динамизму људског фактора, уједно су и најмање зависни и најутицајнији. Али, чак, ни они не могу бити без извесних обавеза према окружењу којим доминирају. Наравно, зависност малих и неразвијених народа је највећа, а моћ утицаја најмања.

Последња два века, препуна ратова, пресекала су у разним видовима и различитим средствима процес планетаризације света, или, како се то у последње време истиче, глобализације. У оквиру тог процеса развијали су се и мењали методи и средства доминације и, повезано с тим, услови, колико-толико аутохотног, и у том смислу слободног развоја већине народа. То су неке од одређујућих карактеристика модерне историје у планетарном смислу, које су релевантне и за локалне историјске намернике.

Процеси међузависности, пораста утицаја најмоћнијих спољних чинилаца, развој и промене у средствима и методама доминације, промене у односима моћи у европском и светском окружењу, монополисани научни и технолошки напредак, све то, и много другог, утицало је и на модерну српску историју, на њен стварни ток. Отуда

исходи историјског путовања у последња два века нису само резултат унутрашње постављених циљева и унутрашњег развоја, већ и крајње значајног утицаја непосредног, европског и најширег окружења. Шта више, степен утицаја спољних чинилаца у последња два века се не-престано повећавао у сразмери са развојем и модернизацијом српског друштва. И у нашем случају обелоданило се правило да модерност развоја води већем степену повезаности са другима, у том смислу и зависности од њих, али и важности за њих, и да отвореност за развој повећава значај спољних чинилаца развоја. На тој основи српско друштво се модернизовало, постајало јаче, улазило у Европу и свет, емитовало поруке и примало утицаје. Та матрица, покренута идејом о независности и отварањем за Европу, била је и остала делатна.

Данас, у суочавању са савременошћу, која је одступила од постављених циљева и гајених очекивања, морамо се питати колико смо уопште били свесни модерне логике света ка којем смо тежили? Колико смо разумевали промене и, сходно томе, колико смо осавременјавали и прилагођавали циљеве и вредности за које смо се определили?

Уз извесне ограде, које су упутне за одмереност сваког становишта, може се рећи да идеју о независности, као и саму праксу ка независности нисмо успели да ослободимо од крлетке апсолута и да је прилагодимо и иновирамо сагласно свим осталим претпоставкама и вредностима модернизације у остваривању пројекта једног успешног друштва. Уместо да независност хранимо моћима развоја и да његовом савременошћу осавременјавамо схватање независности, али и слободе, нације и државе, ми смо остали при извесним архетипским схватањима, тражећи упориште за њих у митологизованој непорцивости етике у кључним узлетима у прошлост. Зато је доста често наше суочавање са изазовима опстанку и развоју уместо појачавања рада главе иступало са приговорљеном снагом етике као „завештање предака”. Световност изазова упућивала је на световност одговора, што значи одговора који би проистицали из брижљивог суочавања етике са питањима о штетности и користи по опстанак живог потенцијала нације, њеног привредног, културног и свеукупног развоја.

Нажалост, срећан и плодотворан спој етичког и практичног је најчешће изостајао. То је условило да се „снага мртвих” обнавља и

уздиже изнад разлога и пропозиција живота, и да, уместо уздизања славља животу, уздиже будуће мртве до славе и налога за нека будућа покољења. Такво схватање историје и историјског хабитуса српског народа уздигло се до моћног мита и интелектуално учврстило као изразита српска врлина у разумевању и прављењу историје. Сагласно томе, створена је и својеврсна представа о српској историји хероја и херојства а не као историји једног народа који готово у сваком свом покољењу масовно страда и непрестано биолошки опада.

У парадигми „завештање предака” посебно се истиче божанска снага „косовског завета”. Иза њега, мада нешто нижи по рангу, следе хајдучко-ускочки еп, два српска устанка, посебно Први устанак, Први светски рат, на специфичан начин Други светски рат, али више у две своје интерпретације у којима се различито утврђују херојство и издаја и, наравно, у неким главама, последња ратовања у одбрани Југославије или одбрани права на национално самоопредељење.

После тзв. опредељења за „царство небеско”, које се може разумети као напор песника да највишим разлозима прикрије неподношљиву стварност туђинске власти и униженог постојања, а можда да би просторе наде проширио до хоризонта које освајач никако не може досегнути, следили су, дакле, и други напори да се не буде што ближи оном што је само јунацима косовског ранга доступно. Његошево „Нека буде што бити не може” владало је срчаношћу, додељујући умним моћима и задацима разума другу а не прву улогу.

У колоплету ткања модерне српске историје посебну пажњу заслужује античко-косовска вертикала српске улоге у Првом светском рату. Невиђено херојство, ненадмашна војна вештина, масовне погибије и славне победе, непојмљива страдања народа, болештине и глад, славни повратак и стварање веће државе од оне чија су се част и достојанство бранили. Гледано тако, то је једна од епопеја каквом се мало који народ може подичити. Штавише, она је послужила многим родољупцима у аргументацији о непрекинутом континуитету супериорности српског народа у историји као народа способног за велика дела, увек спремног да своју величину потврди и, не питајући за цену, плати. Тако је трагедија, а она то јесте за сваког оног ко разумно сагледава ствари, губитак више од четвртине становништва,

послужила као врхунски доказ о изузетности српске победе међу свим савезницима који су дали мање жртава, па тиме и као нова потврда о изузетности коју српски народ дели евентуално са још понеким народом, Русима и Пољацима, на пример.

Изнад тако схваћене епопеје лебди понос и мудрост српске владе и њеног председника Пашића, који су одбили ултиматум Аустро-Угарске и народ извели до славе предака, а себе неповратно уписали у сваку историјску читанку. У плејади српских вођа, од Немање, Душана Силног, часног кнеза Лазара, неукротивог Карађорђа, лукавог и опрезног Милоша, Никола Пашић, чувени Баја, стекао је епитет најмудријег. Његова мудрост постала је анегдотска и ушла у легенду, а да се никада није суочила са непојмљивим биолошким затирањем народа које је уследило после мудрих одлука. Од последица таквог затирања у језгру српског народа, народ се није ни до данас опоравио. Други светски рат, скромне могућности биолошког опоравка, додатно је новим затирањем становништва опоравак учинио готово немогућим. Притом ваља имати у виду да је уз биолошко десетковање ишао и пад културног, привредног и цивилизацијског нивоа и потенцијала. Та драгоцену „српска особина” да се мудрост образлаже спремношћу на велике жртве красила је кључне преломе у последња два века, а у двадесетом веку посебно.

Ваља се питати што смо ми то постигли у односу на народе чији је „завет предака” био другачије врсте. Да ли смо постигли толико више у односу на оне који нису били спремни на било коју врсту масовног жртвовања? Колико је стварност нашег живота данас виша у односу на оне који су се мање одликовали херојствима а више способношћу „сагињања” владара?

Сви наши „велики пројекти” су пали, даљи смо од Европе иако смо међу првима у име слободе у њу кренули, унижена нам је идеја и националне и заједничке државе са другима, наше нормално постојање у праву на развој је угрожено, хипотека кривице за све и свакога ступила је на место изгубљене величине. Само још понеко од моћника каже: ви сте кључни народ за Балкан, ваљда да би оправдао посебно строг третман према нама. Понеки међу нама, знајући можда више него што већина других зна, придружили су се том тапшању по рамену новим слоганом „Србија лидер на Балкану”. Ни

мање ни више! Поново логика о посебној улози уместо реалног сагледавања своје нормалне и по себи најкорисније позиције.

Многи још не схватају да је прошло доба романтичарског заноса, који је породило и многе идеје о величини и произвео велике националне пројекте. Међутим, време свеопште утакмице у високим циљевима и аутономном живописању будућности завршило се за многе, па и за нас. Пред нама је само један велики историјски пројекат европских интеграција, ослоњен на реална постигнућа и планове Европске Уније. Он је крајње светован, ослобођен сваке сакралности. Идеали у њему подложни су ауторитету интереса, иако има у извесној мери и неку врсту сопствене митологије, он је крајње ригорозан у захтеву да се свако ко претендује на учешће у њему до крајности посветови. Посветовати се значи демитологизовати сопствено стање и генезу и освестити се у сазнању властитих интереса. У том смислу, наш европски пут, но од јуче већ од пре два века, суочава нас са захтевима демитологизовања властите историјске генезе, превредновања назора о себи и властитог саморазумевања, пуно оспособљавање за етику интереса као основе и начина легитимног функционисања у савремености. У свему томе потребан је радикалан обрт: ка вредностима за живот уместо живота као вредности за нешто друго. Тај обрт је она врста прелома којим се одговара посрнућима, проистеклим из олаке употребе живота људи ради неког великог добра у ближој или даљој будућности.

У одговору на питање зашто се историјска вертикала неуспеха, несреће и бола оснажила, ваљано објашњење не можемо тражити у томе шта су чинили други према нама (мада се делић објашњења налази и у томе), такође ни у неким тајновитим и вешто оркестрираним антисрпским заверама (што не искључује и постојање и утицај завереничких кругова спољне моћи), већ пре свега у нама - у ономе шта смо следили и како смо следили, у томе како смо разумели себе и друге, у томе шта смо чинили и шта нисмо чинили.

Један од примера, важних и најновијих, који може да поткрепи ово становиште, састоји се у томе какво су разумевање промена насталих већ чувеним „падом Берлинског зида” показали најутицајнији делови српске елите и главни протагонисти српске политике и какве су последице наступиле услед таквог „разумевања”. Не препознајући

рушење биополарне структуре светске моћи, они су остали при старој слици света и, сходно њој, дефинисали „стратегију одбране српског националног интереса”. Показало се да погрешно разумевање промена и односа снага у свету, Европи и непосредном окружењу, води и погрешној политици и готово непоправљивом нарушавању не само перспектива него и стечених позиција српског народа, проистеклих из његових ранијих борби и жртвовања. Тако су последњих десет година двадесетог века исписале неке од најтужнијих и свакако најгорих страница у историји српског народа.

III Поуке

Двадесети век, у коме су се водиле дотад невиђене битке, ратови и револуције, приредио је многа изненађења. Иако у знаку разних претензија на коначна решења, показао је да коначних решења нема. Такође, да ниједна светска претензија, колико год савременицима изгледала моћно и неоспориво, није стабилна и трајна. Демонстрирао је залазак старих вековних моћника и успон нових, као и брже промене у односима моћи него било који век раније. Европу, као средиште и колевку модерног света, до темеља је протресао и два пута највећи део њених простора разорио светским ратовима, који су кренули са тла Европе. Милиони људи, само неколико десетина милиона Европљана, платили су својим животима претензије на господарење другима, као и нужност одбране од тих претензија. Европска прича о „моралности” убијања и истребљивања људи и народа, о нужности и оправданости великих погибија, представља ону страну европског двадесетог века која се често прикрива, јер озбиљно шкоди и повређује представу о Европи као апсолуту хуманитета, културе и цивилизованости. Она показује колико је лако потонути у варварство и колико крхка може бити одбрана културе и цивилизације. Блештавост грађења насупрот разарању, чудо и успон културе и науке, технолошког и индустријског напретка, економски развој и пристојан живот све већег броја људи такође је штиво о Европи. Чини се да су Европљани извукли неке важне поуке из свог вековног искуства и посебно искуства у двадесетом веку. Можда су увидели колике огромне опасности прете ако се следе неприродне матрице циљева и вредности. Свакако су схватили да интереси капитала, ма колико неоспорно важни, морају бити хармонизовани са интересима рада. Чини се, ипак, да је у учењу из негативних страна

искуства уследило једно од најважнијих сазнања: сазнање да људски живот мора бити заштићен и обезбеђен пред сваким покушајем да се подреди идеји о нечем важнијем и вреднијем од живота. Данас присуствујемо ткању нове Европе, у којој је спремност на сукобе замењена спремношћу на разумевање и компромисе.

Ми смо одавно у Европи, посебно оној коју су одликовала велика сукобљавања, разарања и погибије. У том смислу, били смо једни од најистакнутијих Европљана. На срећу, није нас било међу поробљивачима и истребитељима. На жалост, премало смо били међу Европљанима као успешним градитељима а готово смо непри-сутни у угодности европског постојања и искључени из европског развоја. Некад међу првима за пуно европејство, доспели смо у последњи ред, испред нас су многи који су нам деценијама гледали у леђа. Сазрело је време да у европском стилу и ми извучемо неопходне поуке.

Потребна нам је нова историјска свест, таква у којој ће се високо место хероја померити у корист тзв. обичног човека, народа као субјекта историје, који је дела великих, успоне и падове платио и плаћао највећим могућим ценама. Полазећи од тога неопходно је превредновање владајућег погледа на историју, у којем се истине епике не разликују од научно утврђених истина и трезвеног сагледавања узрока и последица појединих историјских догађаја. Тако неоспорна узвишеност Лазаревог опредељења и жртве треба да остане у поезији, епици и уметности. Опредељење за „царство небеско” није победа која би могла заменити земаљску победу на Косову, нити је један владар који се припремао за сукоб са Турцима био спреман на пораз у име небеског опредељења. Инсистирање на раздвајању митског и митолошког од научног и рационалног не значи оповргавање значаја и вредности мита и митологије за постојање, осећај припадности и идентитет једног народа. То само значи да митологија не може бити замена за историјска знања нити начин у интерпретацији историје као вертикале опстанка и развоја једног народа. Да бисмо учили из историје морамо се сусретати и непрекидно суочавати са чињеницама и тако оспособљавати за реалност у којима смо и за будућност којом тежимо.

Да ли су последња два века само у знаку успона? Има ли места да у њима видимо поразе и падове? Можемо ли говорити само о победама и шта су наше победе уколико их упоредимо са бројем жртава? Велика победа Србије и српског народа у Првом светском рату је једна страна медаље, на другој страни је губитак више од четвртине становништва, разарања највећег дела онога што су ге-нерације стварале у области привреде, образовања и културе. На шта је победа могла да се ослони када је извојевана и у чије руке је доспела ако се зна да је затрто неколико генерација, да је енормно страдао најкомпетентнији део нације и да се због свега тога у елементарним стварима морало кренути од почетка. Поново обнова са уништеним градовима и грађанством, десеткованим и осиромашеним сељаштвом, са планинских висова и из „лепоте пропланака”, зар се то хтело? Да ли је Србија имала снаге да на прави и за себе најкориснији начин освоји и осмисли резултате победе? Или, чему је допринело велико изгинуће Срба уопште и систематско истребљивање у крајевима изван Србије у токи Другог светаког рата, послуживши као подлога још једној „великој победи”, у којој су, сагласно равноправности нација, учествовали сви, а у складу са принципима трагедије само једни, претежно и изразито Срби?

Неоспорно је да су у последња два века често високо уздизала застави слободе, части и достојанства, али је, ваљда, неоспорно и то да се тав два века одликују, гледано из овог времена, непоправљивим биолошким затирањем нације и скраћењем културног и цивилизацијског потенцијала, чије последице осећамо и данас. Ствар је утолико трагичнија што се готово ниједан од важнијих резултата, плаћених по већ реченој цени, није одржао. Као једно од најнапреднијих друштава Истока, и у грађанској и у тзв. социјалистичкој варијанти, доспели смо данас на зачеље. Национална држава је и надаље пред најозбиљнијим неизвесностима, а Југославије, за коју се толико много дало и која је доминирала захваљујући свести и борбама српског народа у двадесетом веку, нема више. Тај губитак, велики и неповратан, довео је до крајње упитаности о историјском смислу и оправданости југословенске оријентације, као доминантног опредељења у српском народу. Тежак пут једне велике идеје довршио се у налетима срамоте и зла, почињеног како у име њене одбране тако и у име националне слободе и самоопредељења, као основе и апсолута у њеном оспоравању и одбацивању. По свим мерилима, једна траге-

дија одзвонила је бројним ученим и приученим главама као коначно ослобађање од „највеће заблуде српског народа”, као и српски излазак на пут националне слободе на који су други, „братски народи”, већ раније изашли. Нажалост, у овом последњем исписивању трагедије Европљани су своје историјске поуке и нова знања задржали за себе, а нас потпомогли својом старом историјом и старим знањима. Тако је евроатлантизам, инструментализован од најмоћнијих, разбудио стари балканизам. У српском случају историјска вертикала слободе нације на путу у Европу овим је доспела до својеврсног парадокса: два века европеизације у континуитету и дисконтинуитетима, са пуним учешћем у европским сукобима на страни достојанства човека и слободе народа, као упоришним тачкама данашње Европе, завршила су се олаком пресудом о антиевропејству, уз установљавање посебног ригорозума за признање европског идентитета. Уместо нове игре која би подстицала разумевање, споразумевање и компромисе, пришла је стара европска игра која је појачала сукобе, подржавајући права једних и одричући права другима. То је обновило и једно старо сазнање на које се у сенци идеала заборавило: тамо где су интереси великих ту је и легитимни простор интереса малих. Изван тога свако заступање националних интереса је не само илузорно већ и погубно. Управо то се и десило. Одсуство реализма, крајња осиноност и елементарна неспособност у одржавању старих и стварању нових „пријатељстава у интересима” срозали су вертикалу поноса до питања голог опстанка. Некомпетентна елита, докопавши се моћи у име светлости националних интереса и у свом аморализму не презајући од употребе недозвољивих средстава, ослонила се на предцивизацијске снаге нација и вештине друштвеног талогa и тако допринела рушењу свега постигнутог. Постављени рам за слику о дивљачним Балканцима и „Бизантинцима” нагло је оживео, удовољавајући изоштреним артистичким погледима са цивилизованог Запада. Нормални и разборити људи су застали пред стидом и склонили се од застава које су се нашле у недостојним рукама, застава које су некада будиле наду и другима да се могу ослободити и живети слободно.

Поуке које треба извући из општег, а нарочито из најновијег искуства, нашег и бивших „судржављања” су следеће: да разумност утврђује ваљаност и корисност малих и великих ствари; да моралност одређује прихватљивост и величину свих подухвата и чињења;

да нема великих циљева из поништавања нормалних животних интереса и аспирација људи; да не постоје јача права од права на живот и да је живот човека као вредност мера свих вредности. Све мимо тога утире пут великим обманам, преварама и несрећама. Већ две хиљаде година Месија је само један, не треба подлегати самозваном месијанству, нити у јакој вољи за моћ видети изузетност која обећава велику и вансеријску личност којој можемо предати у руке сопствену судбину. Треба знати да су људи који теже власти такви људи које и кад теже великим стварима одликује снажна тежња да, пре свега, оствари своје интересе, од којих је централни интерес да владају. Све остало, готово без изузетка, спада у домен чисте идеологије и идеације њихове улоге у пространом корпусу историје. Историја је мукотрпно ткање, у којем учествују милиони без икакве свести о својој историјској улози. Учествују просто због тога што живе и теже одржању свог и живота својих најближих. Постоје историјски пројекти, они су и неопходни, али се стварна историја мање-више разликује од њих и, у извесном смислу је јача од њих. Према томе, наша суочавања су делотворна само ако представљају освешћење која доприносе нормалном поретку вредности, таквом који нас оспособљава за делотворну етику живљења и уздизање вредности живота постојећих људи као једином и реалном упоришту за живот будућих. Круг жртвовања у модерној српској историји није довео до апсолута среће за будуће и још се није зауставио. На нама је да му одузмемо легитимност у прављењу велике историје и да га подвргнемо ригорозму вредности нормалног права на живот сваке генерације и сваког човека у његовом праву да природно одживи своју пролазност. То је и начин да се круг жртвовања пресече и одбаци као упориште било какве стратегије и владавине у име великих националних циљева или неке пресудне одбране нације. Последња деценија двадесетог века показала је да савремене планетарне моћи искључују ратничко-погибљену моћ малих народа као основу за њихову величину. Искуства из ње, последице са којим се суочавамо и назнака будућег времена које уочавамо, упућују на оптимум оспособљавања за живот као императив опстанка и прихватања у заједници модерних народа, упућују на пут знања и развоја према позицијама истинске стварности а не према зову виртуелне стварности великог скока према великом идеалу, живљем од сивила свакодневнице. Дакле, оно што легитимише и поданике и владаре је то колико и како доприносе животу данас, а не то шта намеравају да

ураде за будућност. Прво се може измерити, а будућност се не може ухватити. Она се увек ослања на нешто реално и проистиче из хода стварности, мада, додуше, може бити оштећена намерама и чињењем у име ње.

Последња деценија протеклог века требало би да буде и последњи пример ослањања на неразумље и мегаломанију. Требало би да нас освети у томе да се опстанак у пресудним временима и развој према бољим временима, према начелима морала, правде и хуманитета бране и утемељују одбраном и очувањем највишег нивоа цивилизованости и културе, унапређивањем знања и производно-технолошке моћи нације, а не виолентном промоцијом простоте, сировости, суровости и насиља. Треба дефинитивно да опомене да средства одређују циљеве, да се етика постојања и промоције сопствених интереса утемељује и оспорава средствима којима се служи, а не циљевима којима се образлаже.

Искуства свих малих народа, малих по броју а не по способности стварања, казују да је истински пут величине националног постојања у развијању способности за постизање нормалних вредности, у стварању вредности за осмишљен и богат живот обичних људи, а не људи „посебног кова”, за снове са тих претпоставки, а не у прегнућу за сан који би заменио живот. Снови су потребни, без маште живот би био без смисла, рацио није сам по себи довољан. Али, маштати и сањарити изазовно за живот, померати пропозиције живота узлетом изнад свакодневнице, значи, пре свега, и живети пуним капацитетом. Јер једино живот светли и једино он дарује светлост свему другоме. Не пристиже светлост из идеала изнад живота, сами идеали јесу из живота и чине живот. Дакле, поука не би била у одрицању од идеала, маштања и снова, већ у њиховом повезивању као моћи живота за живот у прозаички свакодневице која вишак животворне силе уздиже до лета изнад ње. Био би то и европски сан, сан о себи као Европљанину, будући да се тако може боље и аутентичније припадати себи и припадати човечанству. Тежња ка срећи остаје тежња за сва времена. Ниједно стање не може бити остварење те тежње. Одустати од ње значи одустати од историје постојања, успона и падова који творе кривудава путању европског и сваког другог човека. Та путања је и наша. Не постоји неки специфичан

и само српски пут. Ипак, српски пут у несрећу је по много чему посебан.

Данас и дефинитивно, етикета постојања као етика одбране живота, који својом вредношћу данас осигурава и вредност живота будућих, дакле, не вредношћу спремности на смрт већ вредношћу спремности за живот, чини оно што води очувању моралности за себе и друге и спречава зло које нам може бити нането, као и зло које бисмо могли нанети другима. Прихватити етику постојања као етику права на различитост значи ојачати морално упориште снаге за себе и за друге. Значи изаћи из кругова непријатељстава и тако искључити силу као начин у отклањању егзистенцијалних неизвесности. Другим речима, значило би умножавање снага за споразумевање и компромисе, а не стегнутост у јачању моћи за неизбежне сукобе. Снага замишљања је у томе што битно утиче на делање: ако замишљате сукобе, доживећете их.

IV Ка новом времену

На крају двовековног путовања кроз модерну српску историју разбудили смо се у јави тешке стварности једног народа, народа који је плаћао енормне цене за најнормалније ствари. Суочили смо се са падом поноса, који су највише згазили они који су у његово име завладали њиме. Суочили смо се са губицима какве је ретко који народ у историји својих прегнућа доживео. Изашли смо до питања о томе ко смо и како даље. Наравно, надам се да смо и схватили да је наша локална сторија о трагедији великим делом последица и чињења и планова који су нам пристизали споља, од моћних стратега из евроатлантских кругова, којима смо тежили и које смо често доживљавали на идеалан начин. САД и Европска Унија, као привлачни модели добро уређеног живота, „неочекивано” су се појавили пред нама као строге и неумољиве после два века путовања њима у сусрет. Сад смо ту где смо. Како изаћи из клопке у коју смо доспели?

Очигледно је да снагу инерције историјске матрице, која нас је окивала својим ауторитетом, треба напустити. Чувено „ако не умемо да радимо, умемо да ратујемо” треба одбацити. Увек смо умели да

радимо, само што је човек рада у нашој традицији вредновања увек био ниже вреднован од ратника. Штавише, супериорна моралност припадала је оружју, а готово априорна неморалност трговини и пословном умећу. Интереси су увек лошије пролазили од идеала, а највиши ранг су уживали они идеали у којим се није могао препознати никакав, чак ни национални интерес. Копање провалије између интереса и идеала било је, заправо, рађање човека у нормалности његове људске природе. Сада ваља спајати оно што смо неприродно раздвајали, ваља направити заокрет ка нормалном поретку ствари како бисмо уопште могли искорачити до националне обнове. Први српски устанак предводили су људи који су се највише истицали способношћу за послове и рад. Тако гледано, почетак модерне српске историје дао је и трајан путоказ у једној ствари: национална обнова долази из способности за рад, послове и стварање националног богатства. Овај путоказ посебно је драгоцен данас. Основно питање пред нама је питање о националној обнови. И као и некад, тако и данас, питање о ослобађању моћи за свој европски идентитет и слободи за Европу као свој природни историјски и цивилизацијски амбијент, као услов постизања све пунијег капацитета за учествовање у чуду стварања модерног света који обећава, али који и прети.

Нама су потребни знање као пут до продуктивне праксе постојања, али и историјска мудрост као упориште за реална одмеравања са изазовима савремености и придолазећим изазовима будућности. Потребно је да коначно схватимо да време ради за оне који раде за време, тј. да са недостатком времена после деценије трагедија, промашаја и неразумља имамо врло озбиљан проблем.

Морамо сабрати наше људске потенцијале око практичне промене неподношљивог и понижавајућег стања у које смо као народ доспели. Зато је неопходна таква стратегија развоја која ће се ослободити од илузије специфично српских великих циљева и подредити се логици и вредностима добро уређеног живота. Велики пројекти од опште важности су пред нама. Они су део нове европске стварности и основа растућих интеграција народа којима је Европа заједнички дом. На нама је да своју иновативност демонстрирамо у скраћивању времена неопходног за нашу унутрашњу модернизацију, схваћену као европеизацију. Надам се да су ратови иза нас и да одбрана слободе и националног достојанства одсудно зависи од способности

стварања и вештине продуктивне употребе оруђа за рад. Таква очекивања дају и смер напорима: napori морају превасходно бити усмерени на практично делање. Рад главе и рад руку ваља објединити на воспостављању садржаја и ауторитета цивилизованости, а слободарски потенцијал народа практично операционализовати као његов демократски капацитет. Високи статус слободе у модерној и ранијој српској историји природно би требало да води демократији, као поретку кога нема нити може бити без идеје и праксе слободе. У обиљу препрека за модеран европски пут, за чије савладавање ће бити потребно доста напора и много времена, ово би била једна од истакнутих предности српског друштва и народа: слобода као основа јаког индивидуализма, индивидуа као упоришта демократије и демократије као заједница равноправних грађана, заједница којом владају закони који уздижу вредност живота до највиших културних стандарда. Постићи то значило би испунити завештање српске националноослободилачке и демократске револуције започете Првим српским устанком.

ПРЕДРАГ Р. ДРАГИЋ КИЈУК

ДОУСАВРШАВАЊЕ ЕВРОПЕ

1.

Са Хегеловом „Феноменологијом духа” (1807) - можда најзначајнијим делом светске филозофске литературе - завршава се миленијумски спор између хуманистичког идеала и политичког идеала. Политика је однела превагу над филозофијом, односно круном система мишљења, тим „кругом кругова” којим се најадекватније одређују Апсолут и биће. Истозначно, у таквом политичком универзализму развија се и историја европске транзиције на принципима бонапартизма и папизма.

Супремација политике, исто тако, највише дугује рушењу темеља хришћанства на чијем пепелишту и настаје филозофска Европа, како то истиче усаглашена теоријска мисао. Последично, обрачун са хришћанством је назначио не само успостављање изопаченог политичког идеала и двовековно стање европске транзиције већ и суноврат хуманистичког идеала.

То је и разлог што је лако закључити: хуманистички порив заменила је политичка пракса. Човек као политичко биће (Аристотелов *Zoon politikón*), а историја то потврђује, није постао активни учесник у заједници слободних људи но заробљеник политике као судбине. Истовремено, биће је запало у ковитлац симулације хуманизма и као изманипулисано слободнонеслободно биће започело своју биографију Француском револуцијом 1789. (поништену употребним хуманизмом политичких клубова) а зачурило је месијанским синдромом, што га је оличавао генерал Наполеон Бонапарта. Његов режим конзулства (1799-1804) и режим царства (1804-1815) најтачније су најављивали својства власти у политичкој будућности.

И више од тога: од програма Свете алијансе (1815) и режима банкара успостављеног после Јулске револуције (1830), филозофска Европа је све више постајала заточеник политичког примордијализма.

Моћ оличена у једном човеку и цивилизаторско ширење граница постали су политичка пракса а бонапартизам и папизам политичка свесадашњост које се, најзад, укотвила у европски политички идентитет. Биће то уједно и почетак процеса прећутног оправдања историје насиља којој Европа дугује значајан део сопствене биографије, постајући тако и утицајни пример за ваневропске хришћанске заједнице.

Институционални хуманистички ум заменили су појединачни бранитељи хуманистичког идеала, а политичко доусавршавање Европе имаће антиподни квалитет спрема филозофске Европе. Најзад, док европски пут у пост-хришћанство, као утопијски циљ, није завршен, процес успона европске политичке патологије са споном бонапартизма и папизма догодио и понавља се као антихуманистички рецидив. Утолико се Европа није ослободила транзиције али се убедљиво удаљила од хришћанства, следећи Волтерову оштрицу критике („Задавићемо хуљу” - тј. религију) искључиво засновану на антихришћанском пориву.

2.

Синдром бонапартизма и папизма биће одлучујући и за европску политику на Балкану; подржавање католичке Француске, па Аустрије, те Аустро-Угарске монархије - потврда су историје овог двоједног синдрома политичког тоталитаризма. Баш зато, „српско питање” и јесте парадигма европске политичке патологије. Тим пре што су Срби хуманистички идеал разумевали као исходиште хришћанске филозофије док је Европа свој историјски смисао тражила у досезању политичког идеала. Не чуди, онда, захтев Наполеона, 1806, да Porta заврши свој обрачун са српским одметницима.

Политички парагматизам је пресудно утицао да се Европа одриче сопствене територије (уступци Турској, која је Балкан односно јужну Европу запосела у освајачком походу) не би ли, коначно, и у условима урушивања отоманске империје (1918), оставила Турску на малом делу европског Балкана такође из политичких разлога. Истоветна еквилибристика остала је до данас, као што је и антихришћанство Европе доследно сачувано.

Европа није подржала национални устанак Срба 1804, који су покушали да сруше вековни вазални однос под турским назадним

феудализмом, управо због тога што је папска курија (као политички симбол римокатоличке Европе) средњовековну инвазију ислама прихватила као корисно зло, надајући се пропасти православља као изворног хришћанства у судару са исламом. Штавише, из разлога сметње продирању руског православља до граница са грчким православљем (што и омеђује историју православног Цариграда односно мухамеданског Истанбула), Европа ће Турску на делу своје територије задржати и после Првог светског рата.

Разумљиво, двоједан тоталитаристички синдром (бонапартизам-папизам) имао је своје мене, иако су се два пола исте деспотије међусобно условљавала и уједињавала. Папа крунише Наполеона за императора 1804, после чега следи Наполеонов напад на Италију и држање папе у заточењу и то као обичног сужња од 1809. до 1815. године. Тако је, у ствари, симболично и завршен процес християнизације Европе а отпочела европеизација хришћанства.

Међутим, обједињавање воље за моћ биће остварено већ конституисањем Свете алијансе (Париз 1815, Ахен 1818) и њеним програмом, по коме, између осталог, европске силе преузимају на себе обавезу обезбеђења неповредивости граница (!) у Европи а католичку религију сматрају главном полугом тих обавеза. Следствено томе, 1870, папска империја узвраћа ударац и царским узурпаторима на светски престо оглашава примат о папској непогрешивости.

Али, претећи синдром бонапартизма је, као супремантна авет, кружио Европом и после абдицирања Наполеона I и повлачења на острво Елбу (1814) и његовог прогонства на острво св. Јелену (1815). Одблеска те злоћудне сенке, која истиче месијанску улогу вође, неће се ослободити ни Наполеон II нити Наполеон III, иако други као политичка карикатура а трећи као симбол колонијалистичке Европе. Ту „противуречност и маскараду” од идеологије правремено је окарактерисао европоцентрични хуманиста Александар Иванович Херцен: „Бонапартизам иде упоредо са смрћу. Његова слава је крвава, она се сва састоји од лешева. У њему нема стваралачке снаге, нема креативне делатности; он је потпуно јалов; све што је створио јесте - илузија”. Па ипак, речи овог племенитог човека и наследника свеевропске културе - који је предсказао догађаје пред француско-пруски рат као почетак општеевропских ратова - није имао ко да чује. Европа је сустизала свој политички циљ и сваки хуманистички идеал био јој је стран.

Колонијалне и меркантилне револуције европских земаља, укључив и Велику Британију, дезорјентисано су трошиле народе у племићским супарништвима попут надметања торијеваца и виговаца (18. век британског хегемонизма). У ранијим периодима револуције верских група поспешивале су међусобно требљење неистомишљеника, какав је то случај са ратом између гибелина и папских пристаха гвелфа (Италија светих злочинаца од 1150. до 1268). Тек са индустријском револуцијом (1760) и Француском револуцијом (1789) сукобе ауторитета у политици замењује идеја о универзалној деспотији када цивилизаторску вољу сведочи једино моћ. Зато су, тек уједињени, бонапартизам и папизам (као два упадљиво глобалистички програмирана система) могли да израсту до праксе стварања универзалне моћи. На теоријском плану Жозеф де Местр ће нас, 1819, убеђивати да су „папе гениј Европе” а маркиз Де Гобино ће, 1853, увести у политичку игру одлучујући фактор светског значаја - проглашавајући расу цивилизаторским кључем. На тим новим крилима, синдром бонапартизма и папства уписиваће историју Европе у историју насиља. То је и разлог што треба нагласити да нико толико тачно као православни теоретичари не показују да је хуманистички идеал осуђен на смрт. Један из те плејаде, Хомјаков, такво запажање излаже и у „Посланици Србима” (1860) када аналитично закључује да се „у целом свету бродови европских народа не дочекују као весници мира већ као весници рата”.

Јагму за светом (у чему предњаче Европа, па Јапан и Америка) не карактерише само европски империјализам него и европски етноцентризам 18. и 19. века. И заиста, Европа се не задовољава потчињавањем Азије и Африке већ озакоњује своју историју бешчашћа, па Бизмарк 1885. сазива Берлинску конференцију о колонијама. Па ипак, европско расистичку биографију најбоље илуструје лорд Палмерстон који је захтевао да „британски држављанин, ма где се налазио, треба да добије заштиту каква је некад пружана грађанима Римског Царства”.

Што се Европа све више позивала на мир она се све боље опремала за рат. Рецидив бонапартизма изнашао је само ново име: немачки милитаризам. И доиста: филозофска Европа се предала политичкој Европи, и могле су у свет да крену хорде аријеваца. Ово узрастање у политичку патологију Херцен је прецизно уочио тврдећи да се Немачка из „стуба филозофије” претвара у „стуб милита-

ризма”. Тако се и догодио потпуни крах хуманистичког идеала односно почетак Првог светског рата.

Срби су и у овом европском метежу, као и увек захваљујући свом православно-хришћанском упоришту, били на страни хуманистичког идеала осуђеног на смрт - истовремено потписујући самима себи колективно уморство. Борећи се на страни савезника, а у сукобу са изопаченим умом политички дезорјентисане Европе, Србија је изгубила 27% од укупне своје популације. Утолико се Черчилова оцена савезничког успеха на крају Првог светског рата најтачније односила на српски народ. „Победа је”, писао је он, „купљена по тако високој цени да се готово не може разликовати од пораза”.

Европско успење ка политичкој патологији јасно је показало да Европа своју цивилизаторску улогу види не у сусрету већ сукобу цивилизација. Тај неспоразум са другима Европу је, уистину, довео и до руба неспоразума са самом собом. Први светски рат је потврдио морални суноврат али, на жалост, и политичко уверење да је хегемонистички синдром једино измакао контроли, да колонијални програм није био ваљано постављен и да је сопствена жртва само колатерална штета на путу воље за моћ. Зато је трагедија из Првог обећавала еруптивну моћ деструкције у Другом светском рату.

Да Европа није била спремна да се лиши сопственог кала, сведочанство је њеног одељивања од хуманистичког идеала, коме није ни тежила. Последично, острашћену мржњу према моралним начелима, тај маљ већ рођене некрофилске цивилизације, песник немачког експресионизма, Алфред Кер, тумачио је слободом без границе. Зато су његови стихови, сем за Србе који су водили одбрамбени рат у име начела, у Европи дочекани као естетска а не историјска провокација. Због медиокритетског европоцентризма они заслужују да буду цитирани, али не мање и због тога што у историји српске поетике они никада не би могли бити исписани:

„Jeder Schuss ein Russ
Jeder Stoss ein Franzos
Alle Serben müssen sterben”

(из часописа *Die Fackel*)

3.

На плану језика, и културне надградње, зато је потпуно неупутно правити паралеле између Србије и Европе, пошто су сви европски културни обрасци испровоцирани или условљени политичким разлозима. Тумачити Вукову борбу за реформу језика, како то чини професор Аранђеловић потпуно погрешно, као уклапање Србије у демократске процесе у Европи израз је непознавања сопствене традиције. Борба европских народа за народни језик садржана је у свести обједињавајуће моћи народа уз помоћ језика, па тако и остварења политичких заједница чију целину одређују: народ, територија и језик. Уз то, у Европи је јачала тенденција да народни језик буде језик националних цркви (сходно геслу: Библију треба сви да разумеју) те да се уз помоћ народног језика потисне употребни латински у богослужењима.

Код Срба је богослужбени језик, од 863, у српско-словенској редакцији. Сви молитвени текстови, законодавни (Душанов законик из 1349, од чл. 1-135, и из 1354, од чл. 136-201, донет је на државним саборима у Скопљу и Серезу), филозофски (превод Дионисија Арепагита из 1371) или песнички текстови - писани су нормираним народним језиком.

На исти начин, ако је и тачно да се од Француске револуције језик друштвених промена поклапа са процесом потискивања филозофске мисли, онда је, такође, таква врста културног паралелизма потпуно погрешна. Српска револуција, како Ранке види српски национални устанак 1804, није имала удела у потискивању филозофије, као што ни други историјски процеси нису успоставили пресудан политички утицај на духовни лик српске културе. Модерни дух, карактеристичан за књижевност и филозофију, српски ствараоци откривају као духовну надградњу - иако се образују у Европи (Пожун, Сегедин, Пешта, Јена, Беч итд.) у којој политика као судбина утиче на све видове духовности и инструментализује их.

Утолико, залагање за промену карактера народа наместо наводног потискивања филозофије, што предлаже Јован Аранђеловић, иако је потпуно у складу са повременим европским културним менама више је но у нескладу са српском духовношћу. Нема потребе, сада из разлога политичког маркетинга, показивати на везе између Србије и Европе тек с догађајима с почетка 19. века, истичући „српску револуцију” као први и прави контакт са демок-

ратском Европом. Као што Вук (Стефановић-Караџић) није радио на демократизацији језика тако ни односи Србије и Европе нису могли да започну у добу европског националног буђења, јер ти односи нису - много раније успостављени - никада ни престајали. Ако су ти односи, услед следа историјских догађаја, понекад били и повремени или су се тицали само дела српског национа - они се не могу доводити у питање. Српски устанак, или револуција по Леополду Ранкеу, а исто тако ни Вуков рад на усавршавању српског језика - нису последица европске демократске атмосфере.

Уосталом, коегзистирање са идејама европства треба откривати у сусретима различитих духовних искустава а никако у тенденцији промена карактера народа (према идеји појединих српских филозофа и историчара), што је опасан политички опит од кога се и Европа удаљила. Најзад, Г. В. Олпорт нас подучава да „карактер наговештава дубоку и основну структуру личности”, те сходно томе треба потиснути револуционарне покушаје за променом људске природе.

Вукова реформа српског језика је аутохотна и припада традицији језичког препорода из потреба духовне надградње (што сведоче и слични покушаји Саве Мркаља и Гаврила Стефановића Венцловића). Тачно је, међутим, нешто друго: Вукову језичку реформу Европа је тежила да подреди својим политичким циљевима - пошто после безуспешних покушаја унијаћења Срба цар Леополд II (20. фебруара 1791.) издаје налог за оснивање Илирске дворске канцеларије са задатком израде илирског речника с латиничном графичком. У том кључу треба разумети и подршку Вуковој реформи коју је усмеравао бечки цензор „славенских књига” Јернеј Бартоломеј Копитар, а чији се програм састојао из језичко-културног одвајања Срба од Руса и сједињавање Срба и Хрвата који на јужнословенском Балкану припадају различитим духовним матрицама. Тај, пре свега, политички примордијализам Копитар јасно предочава (1827) ставом да „Српска православна црква, чувањем старог језика светог Саве, жели сачувати и језичку разлику између православних и католичких Јужних Словена, те би стога, више него икад, Беч морао подржати реформу Вука Караџића, јер се њоме та разлика поништава, а главна препрека на превођењу Срба у католичанство биће заувек уклоњена. Овим ће нам Београд, временом, сам од себе, пасти у руке”.

У оваквим околностима књижевна Србија није имала пречег задатка до да, у новим историјским околностима европске

политичке дезорјентисаности и турског политичког колапса, тежи заокруживању територијалне целине. Приговор анахроности, који износи професор Љубодраг Димић, јер, на пример, Албанци дижу револуцију 1835. а Срби сањају о обнови немањихке државе, апсолутно није валидан. Прво, приговор историјског анахронизма се са лакоћом може довести у везу са европском политичком историјом, а друго: нити Албанци дижу некакву грађанску револуцију по узору на Европу - нити Срби, који теже заокруживању државне територије, желе обнову немањихке државе, која је само једна од српских историјских држава. На исти начин се не може прихватити ни други приговор преузет из историје постмодерне а који Димић налази (за период Краљевине Југославије) у мултиетничком неискуству српског народа. Историја Срба је тесно повезана у коегзистирању са другима (Јермени, Грци, Јевреји, Цинцари или јужнословенски као и несловенски народи), и то потврђује историја културе српског народа. Напросто, принцип садашњости хендикепира истину, пристаје на политички диктат, који ионако сложену историју српског народа још више затамњава. То се, с посебном лакоћом, учачава и у Димићевој неодрживој тези, и то из више историјских и верских разлога, о наводном српском клерикализму.

4.

Синдром бонапартизма и папизма, који је Европу и довео до Првог светског рата, нашао је свог одјека и на Балкану. Овај назадни процес европеизације Балкана увек се догађао у историјски турским тренуцима и увек је свој напор дуговао политичкој патологији. Отуда је тај порив западног цивилизатора, који је дошао да од традиције отргне источног декадента, неговала и Аустро-Угарска када је установила нови светски поредак подизањем, 1915, у Добоју првог концентрационог логора у Европи за српску децу и цивиле. Само у априлу ове ратне године умрло је у овом логору 642 дече (то ће, подржавајући узор - небројено умножавајући жртве - Хрвати учинити у логору за српску децу и цивиле у Јасеновцу, између 1941-1945). У логорима Арада и Нађмеђера (1914-1918), Двојна монархија је наставила са истребљивањем Срба. По извештају Аустро-Угарског Црвеног крста, ова католичка европска монархија је, 1916, за Србе отворила 10 великих и 290 пратећих логора.

Феномен европеизације, као сложен процес, имао је и своје пропратне манифестације, па су уз силе ратне осовине једни стали из разлога преидентификације бонапартизма (Бугари) а други из разлога подражавања култног папизма (Хрвати). То је и разлог што ће се Срби, бранећи хуманистички идеал до саможртвовања (изгубили су 55% мушког становништва а претрпели штету од 180 милијарди франака), наћи на удару конвертитске ксенофобије (Бугари) и миметичке ксенофобије (Хрвати).

Већ, 1915. године, бугарска војска је жестоко нападала град Ниш, у коме се тада налазило седиште српске владе. Повлачењем онемоћале српске војске, претходним балканским ратовима, а заузимањем Сврљига и Ниша успостављена је бугарска окупација Србије. Великобугарску политику окупаторска управа је спроводила терором над становништвом, девастирањем споменика, уништавањем српских књига, променама назива места (што су, у сличним околностима, радили и Шиптари 1941, као што то програмирано чине и од 1999. под патронатом евроатланских снага) или завођењем бугарских прописа. Потпуна бугаризација се, између осталог сводила и на следеће бугарске одредбе: „Реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изустуи; ...Молбе, усмене или писмене, не смеју бити узете на разматрање ако су написане на српском језику; ...Забрањено је дописивање на српском. Цензура неће пуштати таква писма; ...Забрањено је давати српска имена новорођенчадима; забрањено је давати улицама српска имена”.

Верни сателити европског успона у политичкој патологији увек ће бити и католици Хрвати. Познати хрватски политичар Јосип Мишкатовић је, још 1876, писао како Срби у Хрватској представљају шибље, парлог, трње то јест „драчје” које Хрвати „из своје башче морају почупати”. У листу „Хрватска” је констатовано, 1914, да су Срби љуте змије „од којих си тек сигуран онда када им сатреш главу”. И вођа Хрватске сељачке странке, Стјепан Радић, моли се Богу 1914. (у свом листу „Дом”) за уништење „вашљивих Срба”. Штавише, иако песнички дилетант, али у духу у коме је писао и *Alfred Kerr*, исписаће он и химну у славу Хабзбурга и Царевине:

„Свима Дунав њиве топи,
Свима вјеру даде Рим,
Свима Исток крвцу топи,
Њемачка је узор свим”.

Транзициони европски пут ка идеалу грађанске етике, анти-хришћанске слободе и култа човекобожне цивилизације није понижено и унесређено биће, током Првог светског рата, претварало у биће спокоја но биће стрепње. Наедекватно осмишљавана критика изопаченог политичког идеала као аберације, уместо суочавања са етаблираним синдромом бонапартизма и папизма, обећавала је једино рестаурацију програма Свете алијансе.

Ревнитељи хуманистичког идеала спасавали су част Европе у транзицији али је нису успели ослободити политичког циља: воља за моћ је, надасве, прекрила хуманистичке гласове који су се залагали за Паневропску заједницу као поредак културе а не политички поредак. Ти први заговорници европског јединства (Д. Митриновић, М. де Унамуно, Х. Ц. Велс, А. Ајнштајн, Б. Шо), из 1922, полако су одлазили у други план, а политичке иницијативе су изнова обећавале усређивања народа.

Два су датума важна за транзициони период Европе, која је тражила свој нови, фарисејски, идентитет. Споразум у Локарну, 1925. (практично пакт о помирењу између Немачке и Француске), убеђивао је све у владавину мира. Управо основано Друштво народа, иако без убедљивих чинилаца, шепурило се прокламацијама типа: нема више страха за будућност! Чак је и Немачка, 1926, примљена у Друштво народа, а поздравну беседу Густаву Стреземану упутио је Аристид Бријан, министар спољних послова Француске. У том смислу врхунац одушевљења на европском континенту догодио се 1928, потписивањем Бријан-Келоговог пакта, чиме је рат стављен изван закона. Аристид Бријан и амерички председник Келог су се „одрекли рата као инструмента националне политике”, док су се, у ствари, сви спремали за предстојећи рат, иако је баш те 1928. и Бенито Мусолини поручивао да „фашизам није извозна роба”. Мусолинијеви ратни експеси на Крф па Етиопију - сматрани су, опет, колатералном штетом, па се Друштво народа претворило у дебатни клуб (слично Уједињеним нацијама у последњој деценији XX века). Политика је поново успоставила потпуну контролу над свим манифестацијама друштвеног живота, чиме је отпочела нова фаза империјалног комплекса Европе.

То је и био разлог што се ругајући европски дух служи хуманистичким идеалом, како би га, циљно, унизио. То најбоље потврђују уклањања политичких противника без видних друштвених потреса. Илустративан је пример убиства професора кривичног права Ђулија Матеотија, већ и зато што се савремена политичка историја (која још увек траје) не либи ликвидације неистомишљеника. Па ипак, иако је већ уморна хуманистичка и инертна филозофска Европа реаговала на ово убиство (почињено 10. јуна 1924.), и показивала на инспиратора (Мусолини) - папа Пие XI је ускратио пријем Матеотијевој удовици.

Истовремено јача и утицај папства на реституисању европског тоталитаризма. Папство се користи фашизмом за остварење својих циљева (ширење моћи) и 6. јануара 1928. доноси енциклику „*Mortalium omnium*” која „трајно поставља искључиви захтев папства на право црквене уније, упућујући захтев 'заблуделим синовима' да се врате у очинску кућу. Убрзо ће се папа и високи представници фашистичког већа и римокатоличког клера договорити, 1929, око стварања Ватиканске државе (*Citta dei Vaticano*), што ће народи Италије и Немачке, 1930, дочекати са политичком еуфоријом. Успех је био потпун а наде оримљеног народа испуњене. Чак ће и католички умеренак, Конрад Аденауер, те 1930, честитати Мусолинију на храброј одлуци што је папство претворио у државотворство.

Успон синдрома папства, на принципу спојених судова, тражиће друго својство сопственог феномена, односно вођу, то јест божански одабраног светског хегемона. То је и разлог што после потписивања општенемачког конкордата са Хитлером (1933) високи папистички клер истиче да је, тим чином, „Свети Отац” уздигао Хитлеров „морални углед”. Свето чудовиште и обожени сатрап склопили су најзад савез који је синдром бонапартизма и папизма довео до застрашујућег врхунца. на тај начин је и успостављен други транзициони круг Европе која је похранила хуманистички идеал.

Филозофска Европа је све више попримала ознаке тоталитаристичке Европе а папистички синдром је галопирао снагом апокалиптичке будућности. Католичка партија Центра узима судбину Немачке у своје руке. Вајмарској републици ова партија је дала 5 канцелара. Председник католичке партије Центра од 1922. је Вилхелм Маркс који није донео ни једну одлуку без сагласности папског нунција Пачелија. Синдром бонапартизма и папизма је, по свему судећи, остварио божанску осовину тек са нацизмом, па су зато ка-

толички духовници усхитно истицали да је „Христос генерални председник странке Центра”.

Последично, Србија, чије је опредељење за хуманистички идеал произишло из њене свеукупне духовне историје, нашла се опет на удару дела цивилизаторски расположене Европе. Реставрација програма Свете алијансе се, уз хитлеризам, срушила као инквизиторски маљ на православни српски народ, у чему је пресудну улогу имао Еуђенио Пачели (то јест папа Пио XII), односно „Хитлеров папа” - како у истоименој студији пише Џон Корнвел.

Пачели, односно Пио XII, није реаговао на Хитлерову изјаву да му Ватикан омогућава „борбу против међународног јеврејства”, а ратификација конкордата, прослављена у Берлину у катедрали св. Хедвиге, само је појачало осећање натприродне моћи папогерманског савеза. Чином сарадње је и отпочела ера „фаталне моралне померености” Светог Оца, који је благосиљао „убилачку расну мржњу” европског фирера. Баш зато успон европске политичке патологије у Другом светском рату треба сматрати смрћу хуманистичког идеала у европској политичкој еволуцији.

Хрвати су, опет, међу првима послушали молитвени глас свог папе (који је сопствени положај означио синтагмом: „Ја и Бог”) и стали под политичко окриље германског Месије. Њихов поглавник Павелић (под покровитељством Пиа XII и Хитлера), са хрватским усташама и хрватским кардиналом Степинцем, педантно је спроводио етничко чишћење Срба. „Масакре” које су хрватске усташе вршиле над око седам стотина хиљада лица (углавном Срба) одликовао је „несумњиви варваризам, који тешко да је имао премца у историји” (Џ. Корнвел). Ову застрашујућу цифру од 700.000 лица закраних у концентracионим логорима Хрватске помиње генерал-мајор СС трупа Ернест Фик у писму, 16. марта 1944, упућеном СС рајхсфиреру Хајнриху Химлеру.

У нововековном крсташком походу на Србе, у борби за право првенства у злочину, учествоваће и стари савезници препознатљиве европске силе осовине: Хрвати, Шиптари, муслимани из Босне, Бугари и Мађари. Ипак, по бестијалности и ритуалним убиствима римокатолици Хрвати су надмашили друге. У време Павелићеве квислиншке Независне државе Хрватске (1941-1945), између осталих, пострадао је 74.762 српске деце од чега је убијено 60.643. Деца су убијана на посебно зверски начин (што су Хрвати чинили и у верским ратовима у Европи - в. *Friedrich Schiller: „Geschichte des Dreissig-*

jährigen Kriegs”), надасве у концентрационом логору Јасеновац у коме је убијено 19.432 дече, од чега 938 беба.

Мађарски генерал Ференц Сомбатхељи следио је хрватски папски програм, па је у етничком чишћењу Срба, из јужне Бачке, само у једној рацији побио 3.809 несрећника, углавном Срба; том приликом убијено је и 326 дече: Срба 165, Јевреја 141, Цигана 10, Русина 10.

Хрватски погром Срба имао је све одлике католичке конквисте (што ће се поновити и у финалном етничком чишћењу Срба у Хрватској 1991-1995, само овог пута на челу са папистичко-америчком наместо папистичко-немачком осовином). Тако, католички жупник из Удбине, Мате Могуш, 13. јуна 1941. у молитвеној поруци истиче: „До сада смо за католичку вјеру радили молитвеником и крижом, а сада је дошло вријеме да радимо пушком и револвером. Иселит ћемо и истријебит ћемо српски народ у Хрватској”. У оквиру програма католичке конквисте, чија је једина свевремена одлика „фатална морална помереност”, Павелићев мнистар за богоштовље и наставу Независне државе Хрватске, Миле Будак, поручивао је 22. јула 1941: „Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остали ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате”.

6.

Иако су у Другом светском рату фашизам и нацизам доживели слом, извозом заштићених нациста преко ватиканских сјеменишта у САД (тзв. „пацовским каналима”), папизам се ослободио претеће денацификације. Папство је до следећег одабраника за глобалистичког хегемона наставило да реализује своју, наводно, самоантикомунистичку биографију. Европа се, нема сумње, није ослободила синдрома „светог чудовишта”, као што га је Америка, уцењујући га, инструментализовала. Своју неиспољавану љубав према оличењу вековне моћи, папистичком тоталитаризму, америчка конквиста је испољила у наклоњености према католичким бискупима и кардиналима. И они су били, попут своје европске браће у Христу, срасли у меру „фаталне моралне померености” фасцинирани фашизмом - чак је кардинал Хејес „примио са захвалношћу” четири фашистичка одликовања.

Неоспорно, евро-атлански савез је обдржавао синдром папизма у животу као што је гајио и синдром рековалесцентног бонапартизма. Том циљу је служио и Маршалов план (генерал Џорџ Маршал је од јануара 1947. амерички министар спољних послова), односно „Програм обнове Европе”. А како је Черчил, по сопственом признању, заменио „нацистичког непријатеља совјетским” онда нема ничега неприродног што му је, додуше само у почетном чину познате политичке фарсе којим је требало заплашити непријатеља, додељена улога настављача бонапартизма. На конференцији у Потсдаму (од 17. јула до 2. августа 1945) Черчил се конфронтирао са Стаљином, имао чак стратегију за продужетак рата не би ли „хришћанску цивилизацију” спасао од комунизма. Али, изгубивши парламентарне изборе, повучен је са конференције у Потсдаму 25. јула а преговоре је наставио нови премијер велике Британије, Клемент Атли.

Суштина потсдамске драме, међутим, настављена је сеобом европског политичког модела, и датум њене измештене историје је 6. март 1946. Тада ће Черчил промовисати нови тип агресије - хладни рат, објављујући га у америчком градићу Фултону, у присуству америчког председника Трумана. Европа, значи, није после Другог светског рата окончала своју транзицију, штавише претворила се у континент политичке стрепње. У њој, која је имала пресудних разлога да се саобрази култном хуманистичком идеалу, оличеном у вајмарском горостасу, надвладао је модификовани бухенвалдски синдром. Историја света је, тако, остала заробљена принципом воље за моћ. Европа, пак, остала је у стрепњи и антиподној распетости; она још увек не зна хоће ли се њена транзиција завршити као гетевско-вајмарска метафора хуманистичког идеала или као бухенвалдски, логорски, модел политике као судбине. Разумљиво, сви чиниоци ове драме увећавају неизвесност управо стога што припадају хришћанској цивилизацији, која се уместо христоцентричног пригрлила папоцентрични поглед на свет.

Како је Европа бранила хришћанску цивилизацију показује њен, скоро двовековни, транзициони пут, симболично ујашењен политичким идеалом као заменом хуманистичком идеалу али и периферизирањем интелектуалног и духовног порива. Са Хегеловом „Феноменологијом духа” завршава се спор између хуманистичког и политичког идеала. Политика је однела превагу а европеизирано хришћанство као квазихришћанство саставни је део јединствене ти-

раније са милосним (хуманим) лицем. Необонапартизам и неопапизам су, најзад, неразлучно појавни евро-атлантском осовином. Тим пре, обрачун са совјетијом, као црвеном злоћудном империјом, није означавао бригу за хришћанску цивилизацију но покушај обрачуна са православно руском цивилизацијом.

Занимљиво је, у последњем европском двовековљу, истаћи један детаљ из историје хришћанског душебрижништва, управо на примеру злоупотребе Версајског уговора. Тада су у Пољској, а на подручјима одузетим од Русије, почели погроми над половином руско-православних верника (а тамо је живело 7-8 милиона Белоруса и Украјинаца и то без оних који су у ранијим вековима, већ били поунијаћени). Карлхајнц Дешнер, тај упорни истраживач криминалне историје западног хришћанства и политике папа, с правом истиче почетак узлазне линије европске политичке патологије у међуратној фази. Наиме, „док је Ватикан непрестано хушкао против атеистичке Русије и комунизма и преплављивао свет стравичним извештајима о злоделима и неправдама комунизма над хришћанским верницима - - - у Пољској су се (између 1920-1930) „под његовим директним руководством одигравали најгори религиозни прогони које познаје нова историја”.

Очито, процес европске транзиције носио је у себи и русофобичну идеју коју је политичка организација папске цркве уградила у идентитет европске политичке традиције. Као што ће савременим берлинским документом (на једној конспиративној конференцији о доусавршавању Европе, 1998.) место Русије бити одређено перманентним одгуривањем у Азију, тако је Европа - желећи да Русе искључи из породице словенских народа - још 1867. уписивала Русе у „туранску расу”. Због европског одбијања да осуди такав расистички приступ Херцен је одбио да присуствује Конгесу мира и слободе у Женеви 1867. године.

7.

Необонапартизам и неопапизам напуштају тренд тражења вође окруњеним месијанским синдромом, изналазећи упориште у колективитету као глобалистичком хегемону. Натприродну моћ не поседује више магијски вођа већ натприродност одређује моћ колективне хипнозе. У том смислу и евро-атлантски савез и атланток-

ратија имају право на политичку наду, пошто се синдром вође показао штетним за исходите циља. Уподобљен систем необонапартистичком и неопапистичком тренду спасава идеју глобалистичке моћи од слабости и болесних амбиција појединаца (тзв. „Наполеонов комплекс“).

Учвршћивање атлантократије обележава последње две деценије европске политике. После конкордата са Хитлером (1933) нема мањи значај такозвани Реган-Војтилин план, утврђен на Аљасци 1984. године. Обновљени пуни дипломатски односи између Ватикана и САД, 10. јануара 1984, успостављање је нераздвојне блискости између најстаријег политичког ауторитета Европе и политичког ауторитета Америке. Прва посета једног папе Белој кући (папа Војтила тј. Јован Павле II), 1979, у време председниковања Џимија Картера - а у организацији америчког политичког стратега Збигњева Бжежинског - обнова је понуде папе Пија XII који је САД наменио улогу средњовековног царства, у коме би папа имао улогу војног курата западне алијансе. То царство је, у председничкој изборној трци, 1976, Картер обелоданио новим политичким курсом: „заменом политике баланса политиком светског поретка“. Успостављено царство је, 1990, у Организацији уједињених нација, Џорџ Буш Сениор најавио као „нови светски поредак дуге ере мира“.

Северно-атлантска војна алијанса (НАТО), по свом статусу одбрамбена алијанса формирана као заштитна формација Европе од црвене империје, представљала је најважнију спону старог и новог континента, али и јединствену војнотехнолошку моћ старе Европе. НАТО-фаланга је постала препознатљиви, заштитни знак старог континента представљајући „највитаљнији део Европе“ и војну силу какву ова никада у својој историји није имала. Уједно, биће то једина војна формација у историји света која има и своју „парламантарну скупштину“, чије је одлуке ОУН претварао у сопствене резолуције. Штавише, по овом накарадном правном моделу и Савет Европе има „парламантарну скупштину“.

Кад је нестанком Берлинског зида НАТО запао у кризу идентитета, Европа му је помогла у реструктурирању - и то уз помоћ подгревавања кризе друге (Брозове) Југославије. Ова војна алијанса је - кршећи сопствени статут а уз помоћ Немачке која је кршила сопствени устав - први пут војно интервенисала бомбардујући Југославију. Први пут обрачунавајући се са Србима у Републици Српској (1995), други пут жестоко бомбардујући уранијумским пројектилима

Србију и делом Црну Гору (1999). У ствари, били су то први ратови уједињене Европе.

НАТО, који је смрвио међународно право, унизио чак и програмирани хуманизам двадесетог века и изложио руглу европски хуманистички идеал - гради „нову стратегију” (како је половином јуна 2003. амерички секретар одбране Доналд Рамсфелд детаљно обавестио своје колеге из 19 земаља чланица) као и „Нову Европу” уз помоћ седам држава у овој војној заједници. Разумљиво, Рамсфелд нас не подсећа да су свих седам америчких сателита „Нове Европе” (Бугарска, Румунија, Естонија, Летонија, Литванија, Словачка и Словенија) такав исти статус имали и у новом светском поретку Адолфа Хитлера.

Није без значаја да је успон транзиционе Европе (додуше решене да напусти Де Голово начело: „Европа Европљанима”) започео америчким инсталирањем војне алијансе НАТО, као што није спорно да велике реформе НАТО-фаланге прате мале реформе „старе Европе”. Очито да су нова и стара Европа у раскораку, пошто Европа није рачунала да своју транзицију продужи великим реформама трансатланске алијансе.

Реформе америчке европске армаде су усмерене, пре свега, на дејства изван старог континента. Један прекршен принцип (у случају обрачуна са Србима на европском Балкану) уистину је отворио врата свим употребним реформама чланица НАТО-пакта. У том смислу Европа предлаже хуману НАТО агресију на Кубу (што би наводно представљало долазак слободе и демократије, по узору на трећу, прелазну Југославију, или Авганистан, или Ирак). Нова Европа, чини се, мора бити спремна за ефикасну реорганизацију НАТО-армаде, јер њена садашња реформа предвиђа да ова *полуга мира*, у сваком тренутку, реагује и на најудаљенијим тачкама широм планете. Нова Европа, уз НАТО, види шансу да стари континент опере сопствену наци-фашистичку биографију проналазећи диктатуре широм света; „Стара Европа”, пак, не би да пропусти шансу ревалоризације колонијалне политике али демократским путем.

Међутим, стара Европа би да оконча драму сопствене транзиције и уплови у историјско претрајавање уз помоћ изграђене грађанске етике, обзиром да је хришћанску етику, осудивши је на смрт, давно загубила. То се најбоље уочава у амбивалентном европском ставу према хришћанском делу Балкана (Косово и Метохија), где је само од доласка НАТО мировних снага Уједињених нација (од

1999 до 2000) порушено 115 српских православних цркава, извршен 5771 напад на Србе, убијено 976 Срба а киднаповано 1136 особа, углавном Срба и мањим делом неалбанског становништва.

Истозначно, стару Европу је уморила американизација њене новије биографије и употребна улога у хуманим агресијама, које су је сводиле на силу моралне мизерије. И за ову лакејску улогу најкарактеристичнији пример представља судбина сатанизованог српског народа. Дакле, следећи сопствени и наметнути расистички програм, стара Европа нема више снаге да носи паклено бремене хашке конквисте, пошто више нико не зна како да аргументе архитеката Трибунала у Хагу претвори у европску политичку корист. Јер, када главни тужилац овог правног монструма, Карла дел Понте, одбија поступак против НАТО-агресије на Милошевићеву Југославију - недвосмислено произилази да за Европу нема нимало оправдања, па ни олакшавајуће околности, што је, па америчкој директиви, бомбардовала своју сопствену територију. Такође, када Карла дел Понте (10. новембра 1999.) тврди, на нивоу кажњивог огрешења о логику и истину, да на Косову и Метохији има 529 масовних гробница (где су похрањени Шиптари које су Срби, наводно, етнички очистили), а да је њен тим истражио 195 таквих гробница - а потом завлада апсолутни тајац по овом питању, онда доиста Европа поприма лице некрофилске културе. Будући да не сме, из разлога политичког прагматизма, да призна сопствене лажи које је производила, Европа је упала у замку да сем што је у своју биографију уписивала стварне масовне гробнице (на крају прве половине 20. века) у своју биографију уписује и лажне масовне гробнице (на крају друге половине 20. века).

8.

Спор између хуманистичког идеала и политичког идеала није за Европу завршен само победом политичке воље за моћ, већ победом конвертитске (антитеистичке) биографије која би да из европског памћења културе избрише све трагове европског исконског идентитета. Нова, политиком подјармљена, Европа хоће да поништи све културне пориве старе Европе, па тако и њена стварна достигнућа у напору хришћанске онтологије, филозофије, историје, индивидуалних права, екстратериторијалности знања, јеретичког

идеала уметности или неговања хуманистичке мисли упркос политичкој пракси. За разлику од нове, стара Европа не жели унисоно лице, што јој, као свом протекторату, одређује амерички тоталитаризам.

Између осведочено вредноване традиције и проамеричког епигонства Европа је еквилибрист који има илузија да нешто може да брани, иако у стварности све више тоне у политички и културолошки популизам. Еквилибристички вирус прети да Европи одузме сваку аутохотност, духовност, науку, уметност и културни идентитет. Освета новог континента (некад европеизирани Америке) састоји се у наметању сопственог политичког и културног модела старом континенту (Европи): дилетантизам се намеће као политичка мисао, популистички шунд као култура, неопаганизам као религија. Америка не крије више империјална својства као што диригује технолошки оптимизам, импровизацију хришћанства и милитантни хуманизам. Зато се Европа брани од насртаја на њену објективно вредновану филозофску мисао (Сантајана јој одузима смислену еволуцију) не схватајући да ју је премрежало царство осредњости. Када је прагматична и када се одриче своје најраспрострањеније цркве (на Берлинској конференцији, 3. и 4. јула 1998, Кинкел је узбуђено викао: „Европа није хришћански клуб”) Европа не увиђа да се већ подредила квазиезотеријском неофитству. Еквилибристички пољуљана она више не стоји иза сопствених институција које анулирају импортоване невладине организације кажњивог интелектуалног нивоа.

Нема сумње, инвестирајући све у тријумф моћи и власти (због чега јој се европеизација Америке враћа као американизација Европе), савремена Европа убире плодове обезбожења Бога и онечовечења човека. Неопрезно се одричући стваралачког у име потрошачког погледа на свет, Европу је сустигла прошлост, само овога пута у тријумфу њеног другог лика. Већ подељена, по америчком популистичком рецепту, на стару и нову - Европа сопствено уједињење гради на сопственом разједињењу. На тај начин и покушај обнове уједињења има непредвидљиву извесност тим пре што обнову форсира политички поредак а на културни поредак. Наиме, папство сматра да уједињена Европа подразумева уједињену религију и тражи да „хришћанство” има своје место у Уставној повељи Европе.

Питање: да ли еквилибристика учвршћује или разупире Европску унију - определиће примат пројекта реструктурирања старе Европе односно заснивања нове Европе. За сада, проблем нове старе Европе представља НАТО-homunculus око чијег програма евроатлантски родитељи немају исте ставове. Иако је НАТО конзензусом прихватио америчку тврдњу да опасност по безбедност Запада више није у Европи (што значи да се ствара евроазијски НАТО чије је ширење лако предвидети према Кавказу, Каспијском мору и централној Азији) - војна фаланга се није расформирала, па се европска еквилибристика свела на политичке модалитете. Прво, Стари континент (Европска унија) ће војна дејства организовати и ван окриља НАТО (какав је случај са конгоанском мисијом европских армија, почетком јуна 2003, из састава ЕУ у операцији „Артемис”) и друго, Стари континент не подржава, безусловно, акције НАТО агресије.

Дакле, Европа би већ у поробљеном Ираку (на кога су инвазију извршиле САД и Енглеска без водеће европске иницијативе) радије НАТО означила као „мировни” градитељски корпус но као окупациону снагу. Али, обзиром да се НАТО обавезао на самиту у Прагу (новембра 2002.) „да ће се оспособити за брзо реаговање где год је то потребно”, европска еквилибристика нема пуно шанси да се ослободи америчке НАТО доктрине: превентивне хумане агресије.

Сва је прилика да ће Европа наставити своју транзицију, тражећи пут изласка у постхришћански свет и пут остварења нове биографије у постхуманистичком свету. Жонглирањем сопствене обавезујуће припадности и ослобађајуће одговорности у оквиру НАТО-пакта, Европа једино потенцира своју политичку улогу (Евроа *versus* Европа) али и не остварује политички ауторитет. По свему судећи НАТО-авантура неће донети очекивану политичку катарзу па ће нова стара Европа све више личити на стару нову Европу.

Свеукупни спор савезника поводом НАТО-праксе свео се на административне промене војне алијансе а не и на ступање политике „нове Европе” на историјску сцену. *Ergo*, седиште генералштаба НАТО остаће и даље у Монсу код Брисела, али ће регионални генералштабови бити смањени: њих 20 свешће се на три у САД и три у Европи. Од 13 мањих центара за командовање активних ће бити само шест, од тога једна половина у Европи а друга у САД. Европа једино може да буде задовољна учинком што ће њена одговорност за НАТО биографију све више удаљавати из централног дела. То је и начин да се агресивна НАТО плима сели на рубне државне зајед-

нице, нове или будуће чланице ЕУ - с обзиром на то да ће, сем НАТО-полигона и база у колонизираним земљама: Македонији, Хрватској, Босни, Румунији, Бугарској и Албанији, један од мањих центара за командовање бити инсталиран и у окупираној Србији - као логистичка подршка НАТО-бази („Бондстил”) на Косову и Метохији.

9.

Да нова стара Европа, у својој двовековној транзицији, не може да се ослободи реформаторског духа који је враћа у будућу прошлост - потврђује њен карактер најстарији политички ауторитет, папство. Утолико и мене које красе садашњи европски политички тренутак сведоче постојање само старе нове Европе чију садашњост сустижу прошлост и „новосредњовековље”. Новина је у томе што је, у последњим деценијама двовековне транзиције, синдром бонапартизма и папизма добио и симулациони, алтернативни облик: папо-бонапартизам. Иако не представља историјски преседан (с обзиром на традицију папоцезаризма) папо-бонапартизам у сопствену политичку доктрину уноси нови квалитет.

Папа Јован Павле II наступа као доктринирани миротворац, екумениста и глас савести човечанства, што су све и полазишта ватиканске дипломатије. Разуме се, иза овакве методологије лако је прикрити такозвани „Наполеонов комплекс” и стварне политичке циљеве.

Вечито на путу, мисионар на ратом захваћеним просторима, чест гост и домаћин водећим политичарима, бизнисменима и утицајним представницима различитих религијских искустава - овај естрадни хришћанин је први папа који покушава да промени у свести света представу о ватиканској држави и цркви као завереничком злочиначком удружењу. Истовремено, папа критикује и разумева сексуалне конвертите, интелектуално немоћне перверзњаке и политичке дебиле. У дослуху са одлучујућим тајним службама и стратезима светског хегемонизма, папа и креативно учествује у стварању темеља глобализма, како би се његов утицај перманентно ширио. Као што су мултинационални фундаменталисти магнетно прилепљени за Вашингтон, он је култно везан за Ватикан, али његову верску територију константно увећава. И папа Војтила, као и

представници евро-атланског тоталитаризма понавља речи о поштовању људских права и међународног права - не држећи се нипошто тога у политичкој пракси.

Иако су се, на пример, распад Југославије и грађански рат у њој, према изјавама лорда Карингтона (1993), Џејмса Бејкера (1995) и Ричарда Холбрука (1996), догодили због мултилатерарног проглашавања независности Словеније и Хрватске и њиховог признања од стране Немачке - заборавља се мировна иницијатива Ватикана, који је Меморандумом од 24. децембра 1991. позвао потписнике Хелсиншког споразума да признају сецесионизам ове две, њему блиске и оримљене, бивше југословенске републике као самосталне државе.

Залажући се за људска права (разумљиво из којих су традиционално искључени Срби шизматици), папин саветник за питање избеглица, С. Томаз, још је 1992. изјавио да су „Срби нацисти који хоће да успоставе чисту расу”. Антисрпску конзистентност папа ће потврдити и залагањем (1993) да се „новим иницијативама” заведе мир у Босни, на што ће се надовезати чикашки кардинал Бернардин (1995) тврдом да су „НАТО бомбе оправдане”. Слично, у лакој денверској комуникацији, папа је, опет, упутио речи незадовољства председнику Клинтону („Требало би да бомбардујете Србе”). Приврженост новом европском и америчком поретку паписти су подржавали једнодушно иако се сам папа (због неочекиваног степена србофобичне монструозности и новог ватиканског холокауста над Србима) није одрекао молитвеног вапаја: „Мој Боже, шта смо учинили” (прва реченица у папином писму Бутросу Галију, још 6. марта 1993).

Уклапање у нови европски поредак света папа је јавно демонстрирао децембра 1992. када је (допуњавајући и надограђујући јеванђељске истине) инаугурисао „Нови катихизис”, са 2865 заповести тј. упуштава. Илуструјући предност идеологије мондијализма наступио је, маја 1995, са позиције политичког екуменизма. Наиме, енцикликом „Да сви будемо заједно”, римокатолицима се, у садашњим условима, даје у задатак очување хришћанског заједништва на праву некаквог првенства иако то место, у историји хришћанства, не може припадати папистима. Исто тако, папоцентризам и европоцентризам су донели одлуку о почетку европске историје, па Европски музеј у Бриселу (основан наопаке 1999) историја Старог континента почиње 812. годином. То није само истицање

латинске Европе Карла Великог већ и брисање православног хришћанства из европске историје.

Западни примордијализам папска курија је покушала да наметне и највећој православнохришћанској земљи, па је римски понтифекс (1991), хитро, за посткомунистичку Русију именовано 6 бискупа. Доказујући оно што се доказати не може (повећан степен католичких дијацеца у доба комунизма!), папа Војтила је појачавао своје присуство у Русију, основајући 4 нове дијацезе фебруара 2002. године. Заузврат, Русија је одбила да изда визу пољском бискупу (Јежи Мазуру) одређеном да управља дијацезом у Сибиру и Сахалинској области. Овај чин милосрдног екуменизма Жан Луј Торан, шеф ватиканске дипломатије, образлаже такође хармонизацијом међународних односа и међународног права (вероватно имајући за то потврду у демократском анектирању територија српског сатанизованог народа), па каже: „Подижући апостолске администрације на ниво бискупија, папа није желео да учини било какав акт насиља према православнима већ да само католицима у Русији омогући да имају основна верска права”.

Ревитализујући бонапартизам црне интернационале (па тако и програм Пиа XI и Пиа XII) Јован Павле II је учинио све да ревидира историју. Искористивши антикомунистички капитал престао је да буде само пион савременог америчког тоталитаризма, истовремено спасавајући Ватикан од уцена због конкордата са Хитлером, откада и почињу антијеврејски прогон, стварање концентрационих логора и агонија католичке Пољске. Као експонент тајних служби цркве („*Opus Dei*”, „*Pax Cristi*” - наследнице папске међународне тајне организације „*Intermarium*”), европских езотериста („Малтешки витезови”) и светског хегемона (америчка „*ЦИА*”) - папа Војтила је успео да избори место арбитра између силе у успењу (САД) и силе у развоју (Европске Уније), осигуравајући Ватикану двоједан политички ауторитет. Следећу линију евроатланског глобализма ширио је темеље идеологије универзалне моћи, па је у борбе демократског империјализма уписивао и наводне жртве од комунистичког терора. Скривајући у потпуности необичне биографије (а с циљем ревидирања историје) милитантних хуманиста с круницом у руци посветио је кардинале: мађарског - Миндшентија, хрватског - Степинца, украјинског - Слипија, чешког - Берана и пољског - Вишинског.

Похота за влашћу условљава папистичко подржавање колонијалне олигархије јер моћ права - кад је већ папо-бонапартизам изгубио својство љубави троједног Бога - папство види као *право моћи*. Оно ће увек бити на страни моћи. Док је трајала политичка клацкалица два блока (СССР - САД) папа Војтила је увек близу испољеног права моћи, те је зато ватрено подржавао диктаторе (Пиночеа у Чилеу, Сомозу у Никарагви) и диктатуре (у Гватемали или Салвадору). То је и разлог што 900 пострадалих свештеника (од 1968) који су, противећи се диктатурама, били на страни народа - никад није ни споменуо.

Са променом светске политичке карте и новим програмом унилатерарне силе, папа Војтила је на време уочио кризу НАТО-пакта и предвидео активно учешће атлантократије на Балкану. Користећи слабости српске провинцијалне политике, која је стварала нова и будила стара непријатељства, тачно је оценио да Ватикан мора бити на антисрпској страни - ако хоће да учврсти сопствени политички кредит. Сатанизација и полом Срба дао му је за право. Зато и не чуди што је на време баш папа Војтила отворио врата србофобичним злочинцима, уграђујући у глобалистички апетит за Балканом подршку Ватикана. Најзад, у фази такозване „Степинчеве ренесансе” он 1983. именује Фрању Кухарића за кардинала чиме је - како сведочи словеначки бискуп Вјекослав Грмич - порастао утицај усташа у Ватикану.

Настављајући са извршавањем задатака, ревидирањем историје европског бешчашћа и амнестирањем зликоваца, папа Јован Павле II користи европске услуге америчком империјализму како би се са Ватикана скинуо наци-фашистички ореол. То га је - и поред паркинсонове болести и тешког артритиса - довело у Бања Луку, у наводној мисији мира и мисији опомене народима у Босни и Херцеговини да заборава прошлост (ратна пустошења, зверства и страдања) у име будућности. Једном речју, папа - промотер лепе будућности се решио да прочита лекцију конзервативним Балканцима.

Али, пастиролошка посета папе, 22 јуна 2003, уз гламурозну најаву доприноса помирењу католика, муслимана и православаца, имала је важнији циљ: одржати мису на стратишту, обавити беатификацију Ивана Мерца, и тиме ставити тачку на прошлост, па тако

и на хрватско-католички концентрациони логор Јасеновац, о чему се већ постиже договор да у њему није страдало преко 600.000 Срба већ око 40.000 антифашиста, Јевреја, Хрвата, Цигана и Срба. Символично, папа придикује да су сва стратишта иста и да будућности не припадају бројке неголи нове идеје. Уједно, тако ће екуменско-миротворачко-демократска посета римског понтифекса забравити злоћудну прошлост, па и масовно учешће хрватског клера у покољу Срба током Другог светског рата, међу којима су и фратри самостана Петрићевац (иначе место папиног ходочашћа). Зато војник црне интернационале, папа Јован Павле II, приликом пастиролошке посете није поменуо многобројне јаме Голубњаче, концентрационе логоре са Србе на острвима и копну тзв. Независне државе Хрватске, ни Јасеновац ни логор за децу у Сиску или Јастребарском - којим је руководила часна сестра Берта из реда „св. Винка Паулинског”.

Папа је у јуну 2003, дошао у Бања Луку и као носилац добре вести (спрема беатификацију сарадника окупаторске аустроугарске власти, надбискупа Јосипа Штадлера) али и као носилац божанских дарова: у фрањевачком самостану Петрићевац, код Бања Луке, обавио је беатификацију др Ивана Мерца који није ни био клирик католичке цркве, већ цивилно лице. Мерц је само рођен у Бања Луци 1896. а живео је у Загребу, где је и умро у 32. години. Није био проповедник племенитих хришћанских идеала али је као ватрени паписта основао Хрватски орловски савез (забрањен 1929, годину дана после његове смрти), организација која је окупљала католичку омладину што је - заједно са крижарима - утемељила хрватски усташки покрет Анте Павелића.

Зашто се вође свих светских римокатоличких удружења и чланова ватиканске цркве одлучио за Петрићевац, као место свете радње милосности, праштања и љубави? Само из уверења (попут глобалистичких идеолога и НАТО-варвара који су сатирали Србе 1999. бомбардовањем 78 дана, посебно у дане Васкршњих празника) да једно од основних права моћи јесте право на патолошку уравнотеженост односно право на изједначавање целата и жртве. Наиме, из католичког самостана Петрићевац су усташе њих 12, опонашајући Исуса Христа и његових 12 апостола - предвођени фрањевачким жупником фра Томиславом Филиповићем (каснијим мајором и управником логора Јасеновац, где је ово чудовиште у људском облику стекло надимак: фра Сотона) кренуле у масакр над српским становништвом. За само десет сати, 6. фебруара 1942, у селима Дра-

кулић, Мотике, Шарговић и руднику Раковац поклали су 2730 Срба, од којих 500 деце.

Нечувени погром над недужним српским становништвом почео је запоседањем рудника Раковац, у коме је крампом побијено 37 радника, а врхунац бестијалности збио се у школи, поред рудника, где је 60 дечака и девојчица искасапљено пред очима учитељице Маре Суњић која је након тога полудела. Кољући ужаснуту децу фратар Филиповић се обраћао осталим језуитима-ушашама: „Усташе, ово ја у име бога покрштавам ове народе и ви слиједите мој пут”. Овај геноцид, остварен током десет сати 6 фебруара 1942, починила је „Друга тјелесна бојна” поглавника НДХ Анте Павелића. Предводник папистичких крсташа био је, по чину капелан, 22. годишњи фра Томислав Филиповић (световно име Мирослав), који је у логору за Србе, у Јасеновцу, узео ново име и презиме: Вјекослав Мајсторовић.

О овом масакру биће обавештени Немци (како у свом дневнику сведочи Глеза фон Хорстенау) и папа. Провинцијал Босне, фра Ањел Кајић, обавестио је Свету столицу о покољу и учешћу фра Томислава Филиповића. Штавише, у тужби упућеној Светој столицу (пошто су се после покоља муслимани и католици спорили око тога ко ће да насели поседе Срба) и муслимани су описали ове усташе и фратре који су се, после клања невиних жртава, вратили у самостан Петрићевац и тамо веселили, јели и банчили до зоре.

Нема човекоугодног дела у оваквој екуменској мисији римског понтифекса, као што у том чину, сем политичке моћи, нема ничег хришћанског. Папа-промотер лепе будућности, зато, на прагу XXI века показује да по њему правац брода нове старе Европе мора бити путоказ старе Европе. У таквом, двовековном транзиционом кључу хуманистички идеал није само осуђен на смрт. Над њим је извршена европска казна.

11.

Има ли наде за Европу поринуту у кал синдрома бонапартизма и папизма, и хоће ли је глобалистички изазов просвећених варвара најзад учинити препознатљивом једино по програму инструментализованих вођа и светог чудовишта? По свему судећи, ново и унисоно идеолошко лудило, Европа Јанусовог лица не жели више да

прати. Ако и не може да заустави апокалиптичну цивилизацију може да у тој некрофилији не учествује. А то је већ важан почетак за Европу која је у транзицији напустила хуманистички идеал, али њу није напустила филозофија наде. У таквом свету синдром бонапартизма и папизма односно танатоса нема изгледа у будућности, у којој ће Европа препознати и своје христолико лице.

То, онда, значи да су поруке хуманистичке и филозофске Европе, бар оне у XX веку, прешле праг сопственог времена и направиле стигму у политици нашег доба. Није немогуће, по свему судећи, да доусавршавање Европе неће доживети свој крај а да почетак нове старе Европе треба препознати у француском и немачком противљењу повлашћености америчке нације. Јуна 2003, Савет безбедности УН је, уз уздржавање Француске и Немачке, усвојио Резолуцију на основу које се Американци у „мисијама одржавања мира” широм света унапред ослобађају судског гоњења Међународног кривичног суда, чак и када за то има основа. Истозначно, на плану одбијања кооперативности са америчким империјализмом, белгијски закон са „универзалном надлежношћу” (који дозвољава домаћим судовима да и странцима суде за ратне злочине) послужио је белгијском адвокату Јану Фермону да, још у мају 2003, поднесе суду у Бриселу тужбу против двојице америчких генерала. Тачније, он је у име деветнаест Ирачана, које је описао као жртве америчких касетних бомби и напада на амбуланте и цивиле, утужио Нормана Шварцкопа и Томија Френкса. Додајмо и то да су се, доскора, на листи међу туженима налазили и бивши председник САД, Џорџ Буш Старији и амерички државни секретар Колин Пауел - што чак и као симболичан чин показује да је у Европи на помолу буђење оног духа права који је деценију анихилације Срба био преспавао.

Несумњиво, време свеопште претње је допринело да политичка еквилибристика поприма својства политичке одговорности; страх почиње да мрви европску вољу за моћ као што разум смелије одбија изопаченост као природно стање. Тај процес суочавања Европе саме са собом, такође, потпомогнут је америчком еврофобијом која и јесте најважнији чинилац европског политичког уозбиљења.

Ослободити се сопствене злоћудне биографије за Европу има значење успостављања одговорности у политици. Само тако разумност и корисност неће бити у колизији нити ће биће живота бити биће стрепње. Стара нова Европа одбијала је да се суочи са сопственим калом и расистичком препознатљивошћу, без обзира на политичка искушења која су је разупирала. Нова стара Европа (посебно у последњој деценији XX и првој деценији XXI века) жели да створи утисак да је превазишла пут транзиционе ретроградне еволуције - иако политичка садашњост указује да Европу и даље пристиже политичка прошлост.

То је и разлог што филозофска Европа изналази најразличитије околности како би правдала или критиковала друштвену праксу, али одбија да се суочи са чињеницом да је и сама напустила хуманистички идеал као *spiritus rector*. Али, зашто се то догодило? Очито, у страху да не буде слушкиња теологије, филозофија је постала слушкиња идеологије. Баш зато, иако другом приликом изречени, ставови Едмунда Берка и даље поседује снагу актуелности. Његова критика „памфлетиста атеизма”, или „хаоса лакомислености и окрутности свих врста злочина” не потврђују само да су европски транзиционизам и евроатлантократија слични синдрому испуњења воље за моћ (што бонапартизам и папизам у својој суштини и јесу) - колико да продужетак моћи доминантних нација над целином националних берзи гази хуманистички идеал као папирнату стварност. Време „софиста, економиста и калкуланата” - како би Берк рекао - заувек је „угасило славу Европе”.

Није ли, онда, тачно да у систему нерада и моралне калежи тријумфује политички ум који није ништа створио иако јесте успоставио европско биће стрепње. Том бићу, одгурнутом из симфоније у танатоидну цивилизованост, обраћао се само хуманистички ум - који једини, још увек, за Европу може имати значење преображаја, ако она има снаге да се ослободи сопствене политичке биографије. Да је то тачно уверава нас хуманистичка мисао чији збиљски лук остаје упркос политичкој одлуци и егзекуторима хуманистичког идеала.

Према томе, Бергсонов интуицизам, Буберова антропологија и социјална етика на принципу „Бити с другим”, Бреншвиков дух као интелектуална акција, као и Блохова филозофија наде односно

потреба отпора човековом зверињаку пошто је свет постао *bestiarium humanum*, или Мунијеов персонализам што би да се огледа у акцији спасавања човека од комформизма и технолошког оптимизма - перманентна су критика политике привремености и преживљавања. Одбрана смисла постојања зато не трпи демо(но)кратију наводно отворених друштава која ратификују економију доминације, политику догматског рационализма и интерес етике за хедонистички ирационализам - упркос људским судбинама. Управо стога, а насупрот демократији као „владавини брбљиваца”, Фромова хуманистичка оријентација утврђује идеју „здрог друштва”, које почива на човековој храбрости да се одупре ауторитарности („да буде свој и за себе”) - јер биће, усавршено у антагонизму, може спасити једино свест о надначелу *homo homini homo*. Тако ће Европа, чија је друштвена мисао убила Бога, ослободити човеке заробљеног политичком судбином - а он ће, слободан, знати шта му јесте вредносна вертикала и зашто слути духовну монаду.

ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ

ЕВРОПСКИ СТАНДАРДИ И ЈЕЗИЧКО-ЕТНИЧКЕ ГРАНИЦЕ НА ТЛУ БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Југословенска ратна драма крајем 20. века није подједнаком жестином захватила цео простор државе и све југословенске народе. Она се, у ствари, одвијала само на простору на којем се говори српским језиком, у другој терминологији: на простору штокавског наречја словенског језика. Језичка подручја: словеначко и македонско, али и хрватско кајкавско и чакавско, остала су ван сукоба. Поприште ратне драме било је у Босни и Херцеговини и у оном делу Хрватске који је био насељен претежно Србима, односно на територији бивше Републике Српске Крајине. То су они крајеви који, према дијалектолошким картама, припадају једном ширем подручју централног и западног Балкана који се назива подручје новоштокавских говора. А да штокавски представља један и јединствен, недељиви, словенски језик, то је у лингвистици и филологији одавно утврђено.

Довођење у везу трагичних догађаја са сфером филологије упућује на то да осим разматрања геостратешких питања граница на Западном Балкану треба створити простор за разматрања и питања етничког и језичког идентитета и интегритета популације која пролази кроз ратне сукобе. Другим речима, у поимању тих догађаја треба обратити пажњу и на идеје из сфере филологије које су посредно или непосредно утицале на настајање проблема. Ти проблеми су старији од Титове и Туђман-Милошевићеве ере; они имају дубоке корене у империјалној политици, највише отоманској, аустроугарској и совјетској. У данашњим условима глобално вођење политике, проблем идентитета језичко-етничких заједница на подручју бивше Југославије, посебно на штокавском језичком подручју, показује се као не само српски, хрватски, бошњачки или црногорски проблем, него као европски и светски проблем. У сагледавању и решавању тога проблема треба се ослонити на принципе и критерије европске филологије. У доба успона националних филологија у Европи, у 18.

и 19. веку формирано је основно филолошко мерило да се народи разликују по језику, које мерило и данас важи, а оно међу Словенима има још старије корене који воде до Светога Саве и светих апостола и просветитеља Ћирила и Методија. Према овом мерилу на поменутом подручју Балкана могло би да има онолико народа колико стварно има живих језика. Уочи разбијања Југославије важио је став да на подручју једнога језика који се некада звао српски а од Титових времена српскохрватски/хрватскосрпски постоји четири народа са државно-правно признатим статусом народа: Срби, Хрвати, Муслимани и Црногорци. После разбијања Југославије испало је да та четири народа имају не један него три „међународно призната језика”: српски, хрватски, босански (како је назван језик Муслимана који су од 1992. преименовани у Бошњаке); питање озваничења и четвртог, црногорског језика постало је актуелно са покретом за осамостаљење Црне Горе.

Ако се има у виду да сви европски језици носе име свога националног порекла и да то име чувају као једну од темељних тековина европске културе и цивилизације, поставља се питање шта се то збило са овим, једним, европским језиком, језиком српским, који, по филолозима, спада међу најстарије језике? Тај језик је почео да губи идентитет и интегритет када је био изложен разним преименовањима. Тиме је губио идентитет не само језик, већ и народ који га је створио.

Народи ван европских стандарда

Одмотавање клупка проблема почиње питањем: како су од популације која говори једним језиком постала четири народа? Да ли се формирање ова четири народа одвијало на стандардни начин, карактеристичан за друге европске народе? Понудићу кратке, конкретне одговоре на ова питања.

а) Као најстарији и најбројнији народ међу поменутим народима, Срби су у време успона европских националних филологија (18. и 19. век) а и касније, све до стварања Југославије, били на путу да се организују као модеран европски народ на основу јасних филолошких критерија о етничко-језичком идентитету, односно на основу језика којим говоре. Богата књижевност на њиховом језику која је носила различита професионална обележја,

успешно је изграђивала појам о јединству народа у којем је настајала. Дуго се одолевало идејама наметаним из центара империјалне моћи да су Срби само православци, тј. да нема Срба римокатолика и муслимана. Чак и Србима православцима званично није признавано њихово национално име него су за Аустрију они били Илири, а за Отоманску царевину само посебан српски милет (вера). Тек у доба озваничене владавине атеизма, дакле, у социјалистичкој Југославији, у једном тоталитарном режиму, и међу Србима је победио став да су они само православци. Тако су се и они нашли на странпутици, заједно са другим својим сународницима, већ однарођеним. Исцрпљени и поцепани ратовима у 20. веку, они су, под идеолошко-политичким притиском и диктатом, пристали да из свог корпуса искључе чак неке православне делове популације, на пример, Црногорце. Срби, дакле, нису успели да се конституишу на принципима језичког идентитета као други европски народи. Одричући српски национални идентитет деловима народа који говори истим језиком као и они, јер другог језика немају, Срби су прекршили европске стандарде.

б) Хрвати су у исто време успона европских националних филологија били идентификовани на основу хрватског језика (чакавског и кајкавског наречја). Међутим, подстакнути интересима поменуте империјалне политике, они су занемарили ове своје народне говоре и књижевност на тим дијалектима и прогласили штокавско наречје односно српски језик за свој књижевни језик, језик својих школа и установа. Дајући српском језику хрватско име, они су то име проширили као ознаку националне припадности на све католике који су тим језиком говорили. Тиме су прекршили европске филолошко-етничке стандарде, јер су хрватско име са једног етничко-језичког ентитета пренели на други језичко-етнички идентитет. Они су тако постали народ са три различита матерња језика (чакавски, кајкавски и штокавски). На тај начин проширили су хрватски политички простор и пробудили незајажљиве амбиције да хрватизују популацију на целом српском језичком подручју. Хрвати, дакле, нису народ конституисан по европским стандардима. Њихово национално тело није јединствено у језичком погледу. Део данашњих Хрвата, који су то по субјективном опредељењу, прецизно: Хрвати штокавци, објективно не припадају хрватском етничком корпусу.

в) На основу чињенице да је у прошлости имао самосталну државу Црну Гору, део српског народа на територији ове државе, на

почетку Титове ере, а на стаљинистичкој доктрини о нацијама, проглашен је за посебан народ - Црногорце. На основу историјских права по којима су Црногорци проглашени за народ на много места у Европи, а нарочито у Немачкој и Италији, много би да се промовише мноштво нових народа. По европским стандардима, дакле, ни Црногорци не могу да буду посебан народ, други и друкчији од Срба, јер за то немају потребан критеријум разликовања у етничко-језичком погледу. То не значи да овај део српског народа нема свој историјски идентитет, као што га имају и Баварци, и Сицилијанци, и Норманђани и други. Они чак имају право и на посебну државу уколико такву желе, али немају посебан језик и не могу бити посебан народ.

г) По европским стандардима ни популација од око 2 милиона становника муслиманске вероисповести српског језика, који су у Титово време били проглашени за народ, а њихово име је писано великим словом М (Муслимани), не може се сматрати посебним народом. Кад би се и други европски народи формирали на основу вере, као Муслимани српскога језика, европска етничка слика била би посве другачија него што је данас. По европским стандардима ова популација може да буде схваћена само као верска заједница која, по тој основи, има одређени културни идентитет. Име Бошњаци, које је та популација узела за себе 1992. године, још више је искомпликовала ситуацију. Испало је да становници Босне и Херцеговине, који нису муслиманске вероисповести, и нису Бошњаци, а да су Бошњаци (дакле Босанци) муслимани српског језика на Косову и Метохији, или у Рашкој области, који су аутохотно становништво на тим подручјима и немају везе са Босном.

У исто време када се крајем 20. века распадала југословенска федерација распадала се и федерација Чехословачка. Разлаз Чеха и Словака нису пратили никакви дубљи потреси. На питање: зашто су се Чеси и Словаци лако одвојили, а простор српског језика је захватила ратна драма, није тешко дати одговор. Чеси и Словаци су јасно одредили своје језичко-етничке индивидуалитете концем тридесетих и почетком четрдесетих година 19. века, и то у складу са европским стандардима. После тога, опредељење да ли ће живети у заједничкој држави или ће формирати посебне државе, постало је питање њихове слободне воље. Да су Словаци којим случају прихватили Чешки језик, а запоставили свој, или обрнуто да су Чеси то урадили, и код њих би морало доћи до сукоба око делова народа и територија. Чеси

и Словаци су се, међутим, језички дистанцирали у културном препороду прве половине 19. века, баш у исто време када се у Загребу јавио илирски покрет који је замутио ситуацију на подручју западног Балкана, односно српског језика или штокавског наречја. Са илирским покретом и његовим настављачима европски стандарди у филологији (дакле, мерила у погледима на језик и национални идентитет) били су порушени. Одступање од тих стандарда имало је као резултат патолошко стање на простору српског језика које је довело до стварања Југославије а на крају и до југословенске ратне драме. Родоначелници илирског покрета изричито су признавали да је језик који су они звали илирском био, у ствари, српски. Њиховим настављачима на хрватској страни, међутим, то није сметало да исти језик прогласе хрватским.

Ставови којима се одступа од европских стандарда

Корени свих ових проблема потичу од два погрешна, неприципијелна и неодржива става, примењена на словенском Југу, која су довела до рушења европских стандарда на српском језичком подручју. Ти ставови се тичу односа језика и нације и вере и нације.

По европским стандардима Чеси су они који говоре чешким језиком и чији су преци говорили тим језиком без обзира на веру коју имају и на државе у којима живе, а Словаци су популација која говори словачким језиком. По истом принципу конституисани су и Мађари, Швеђани, Руси, Украјинци, Словенци, Шиптари и други. Основно обележје етничког идентитета у свим случајевима био је језик. Идентификовати језик, тј. одредити му идентитет, то је основни задатак који филолози и национални идеолози треба да ураде.

По европским стандардима, националним језиком једног народа могу да се служе и припадници других народа. Али они, при томе, не могу да му мењају име и идентитет језика. Велики део света данас говори и пише енглеским језиком. Али се енглеском језику не мења ни име ни идентитет. Такав је случај и са шпанским и француским. Име језика којим се свако може користити, по европским стандардима, увек је једнонационално и везано је за матичну нацију из које је потекао.

Тако, међутим, није било и са српским језиком. Над њим је извршено насиље. Томе језику је прво било наметнуто двонацио-

нално име: српскохрватски, па затим хрватски и српски, српскохрватски и хрватскосрпски. И то је било велико одступање од европских стандарда. Ниједан се други језик у Европи и свету не назива двонационалним именом. Став да су два народа, Срби и Хрвати, могли да створе један језик, а да притом остану посебни народи, одступање је од важећих европских мерила. Такође је одступање од стандарда да су исти језик, српскохрватски/хрватскосрпски могла да створе четири народа: Срби, Хрвати, Црногорци и Муслимани.

Демократско право је право појединаца и народа да одаберу језик којим ће се служити. Свако може да се субјективно политички и национално опредељује како и куда жели. Али у том понашању морају се поштовати одређени принципи и стандарди. Европа те критерије и стандарде има. Нико нема права да старим језицима измишља нова имена. Питање је само да ли ће та правила бити поштована и када је у питању српски језик.

До кривотворења језичке ситуације на подручју Западног Балкана дошло је када су језички критерији у одређивању националног идентитета замењени верским.

Српска филологија, са својим најистакнутијим представником Вуком Караџићем увек је штокавски језик дефинисала као језик Срба и није прихватала вештачку симбиозу са чакавским и кајкавским. Ова филологија није сматрала релевантним конфесионалне разлике међу онима којима је овај језик био матерњи. Ван штокавског подручја она није тражила ни Србе ни српски језик. У сличној ситуацији је данас и муслиманско-бошњачка филологија која је такође упућена само на штокавско подручје. Тако мора да чини и филологија која тражи оправдање за црногорски језик. Нема, нити је било Црногораца и Муслимана који су говорили чакавски или кајкавски. Хрватска филологија је у сасвим друкчијој ситуацији. Она сматра да хрватски језик обухвата три наречја: чакавски, кајкавски и штокавски. Таквом стратешком дефиницијом хрватског језика, ако би се она прихватила, пориче се да штокавски може да буде ичији други језик осим хрватски. Овај хрватски став не пориче само постојање бошњачког језика (промовисан је званично 1992), и црногорски језик (који још званично није промовисан), већ пориче и постојање једног старог европског језика, српског. Кратко речено, ако је, осим кајкавског и чакавског, и штокавски хрватски дијалект, онда српског језика ни нема. Тај став хрватске филологије о хрватском језику, од-

носно о штокавском дијалекту је геноцидан и, са европског становишта, такав не би могао да буде прихваћен.

Није спорно да данас и Хрвати (по осећању и опредељењу), поред чакавског и кајкавског, говоре и штокавски. Није спорно ни да се Хрвати штокавци разликују од Хрвата чакаваца и Хрвата кајкаваца. Али је спорно, односно отворено је питање: какав је однос између Хрвата штокаваца и Срба католика који су били и могли да буду једино штокавци? Срби католици и Хрвати штокавци - то је иста популација. Ако кажете да нема Срба католика, тек тада можете да кажете да има Хрвата штокаваца. И обратно: ако се каже да нема Хрвата штокаваца, може се доћи до става да има Срба католика. Управо то питање Срба католика и историја тога питања јесте кључно у решавању овог историјско-филолошког проблема.

О Србима католицима, нарочито онима из Дубровника и Далмације, Босне и Херцеговине и Славоније, о њиховој култури, књигама, новинама, часописима и институцијама, учешћу у политичком животу итд. постоји доста литературе. У књизи *Сто најзнаменитијих Срба* представљено је неколико таквих: Марин Држић, Циво Гундулић, Валтазар Богишић, Руђер Бошковић, Иво Андрић. Ови ствараоци би били у врху сваког европског народа, као што су и у Срба. Многи знаменити Срби католици нису ушли у овај избор од стотину као што су Петар Прерадовић, Нико и Медо Пуцић, Матија Бан, Иво и Лујо Војновић, дум Иван Стојановић, Иво Ђипико и многи други, више или мање познати.

Срби католици - то нису појединци који су примили католичку веру. Они су у прошлости чинили једну велику популацију српског језика коју је подела хришћанске цркве на источну и западну са политички одређеном границом задесила на њиховим огњиштима у јужним и западним српским земљама. Српски етнички простор је тако био подељен: један део српског народа потпао је под источну, а други под западну цркву, Тако су, раније од других европских народа, Срби постали вишеконфесионални. Срби римокатолици су веома рано стекли највећу титулу после папе у Римокатоличкој цркви, титулу Примаса Србије, који је под својом ингеренцијом понекад имао и 12 бискупија. Хрвати и Словенци титулу примаса никада нису стекли. И данас у Бару столује Примас српски, односно Примас Србије, али већ годинама то место заузимају Шиптари.

Похрваћивање Срба католика, као израз потребе империјалне политике пре свега Аустрије, трајало је вековима. Највише у том правцу учињено је путем лажног југословенства које је после пропасти илирске идеје успоставио бискуп Штросмајер. Штросмајер је још био жив када је Први хрватски римокатолички конгрес, који је одржан у Загребу 1900, заузео став да они који говоре једним језиком, хрватским или српским језиком, а римокатолици су, могу бити само Хрвати. То је био плод бискупове „југословенске ” идеје. Тај Штросмајеров став је био прихваћен од многих у првој Југославији, у другој он је и озваничен, а у трећој није био ревидиран. Тако је испало да су у југословенском периоду нетрагом нестали Срби римокатолици. И тек кад је тај процес похрваћивања Срба римокатолика доведен скоро до краја, многи су уочили да је он, са становишта саме Римокатоличке цркве, био нелегалан, односно да је био геноцидан. Испало је да сви народи на свету могу бити римокатоличке вере, али да то не могу да буду Срби. Који год је Србин у прошлости исповедао римокатоличку веру, он је сада третиран као Хрват. И који год Србин, у садашњости или будућности, буде прихватио римокатоличку веру, он ће се претворити у Хрвата. А ако је то тако - а тако је већ више од једног века - онда се доводи у питање суштина и интегритет Римокатоличке цркве. Ако су Срби католици морали да нестану, онда Римокатоличка црква није универзална (католичка) као што јој име каже; према Србима она, у принципу, а не само у конкретним случајевима, има геноцидан став. Пре него што свети отац папа дође у посету Београду - до које му је стало - Срби треба од Ватикана да добију одговор на питање где су нестали Срби римокатолици? Такође и да добију одговор и на друга, мање важна, питања као што је оно: зашто примас Србије није Србин и није председник бискупске конференције у Србији и Црној Гори?. Гордијев чвор проблема везаних за подручје српског језика није тешко решити ако се хоће да решење буде принципијелно и дуготрајно. Главно је да се коректно мора одговорити на питање о идентитету језика и о односу вере и нације. Тога питања треба да буду свесни сви одговорни чиниоци.

Проблем Срба муслимана је сличан проблему Срба римокатолика. И муслиманска вера је универзална. Ни она не тражи да се примањем ислама аутоматски мења и националност верника. То што се код нас тако десило последица је одступања од европских стандарда и резултат је погрешног становишта да се народ разликује по

вери. Мехмед-паша Соколовић, који је обновио Пећку Патријаршију поставивши свог рођака Макарија Соколовића за патријарха, могао је бити само Србин, иако је био муслиман и велики везир турске царевине. Меша Селимовић је имао јасну свест о свом српском пореклу. Ни његови истојезичници муслиманске вероисповести не потичу од неког другог народа. Они су објективно Срби, односно они су Срби по језику којим говоре, свеједно како се осећали и изјашњавали. Тај закључак утемељен је на европским мерилима и стандардима.

Питање историјског излаза

Мој одговор о историјском излазу и перспективама гласи: Треба ствари поставити на своја места. Тачније: треба ствари вратити на своја места. А то практично значи: да се треба вратити европским нормама и стандардима; да у решавању ових питања треба примењивати европске моделе.

У данашњој Европи, која се уједињује, може се десити да се усвоји неки језик као језик међусобне комуникације. Тај језик, вероватно, неће бити српски него, рецимо, енглески. Хоће ли му се при томе мењати име? У сваком случају, у Европи ће се и даље говорити, писати, стварати и сањати на различитим језицима: немачком, француском, шпанском, италијанском, руском, пољском и другима. Наравно да ће се говорити и писати и на српском. Тим језиком у свету данас говори око 20 милиона људи; разуме га знатно више, пре свега словенског света. Историјске околности су учиниле да се тај језик данас више не зове само српски. Тако ипак не може да остане јер није у складу са европским стандардима. Докле год се не реши ово питање назива језика, ниједан од ова четири народа неће стећи стварне услове за „улазак у Европу”. За мене је једино могуће да се тај језик зове српски. А Европа ће и о томе моћи и морати на крају да каже своју реч.

Било би природно и у складу са европским стандардима да се језичко-етничка заједница српског језика (у другој терминологији: штокавског наречја) конституише и као једна национална заједница. Али и не мора тако да буде. Европом су у прошлости протутњали многи верски ратови; популације које говоре једним језиком, а различитих су вероисповести, опстале су на принципима верске толеранције, прерасле у модерне европске народе. Најбољи пример је

управо популација која говори шиптарским језиком и којој не смета припадност трима конфесијама, муслиманској, православној и римокатоличкој, да остане један шиптарски народ. Тај модел организације могао би у пуној мери да се примени и на популацију српског језика. Не видим да би при томе иједна верска или покрајинска подзаједница на тај начин била деградирана. Популација српског језика, која је била стављена у ситуацију да излазе тражи мимо европских модела, доспела у ћорсокак. Излаз за себе она може да нађе управо тамо где су га нашли сви други европски народи.

*

ИСТОРИЈА ПРОБЛЕМА око идентитета српског језика доста подробно је обрађена у мојој књизи *Увод у србистику* (прво издање 2002, друго 2003). Књига има 600 страна и у њој је наведена обимна литература. За ову прилику дајемо само кратак преглед неких кључних момената.

Две различите државно-политичке идеје за Балкан после Турака

Када је, аустријском победом над Турцима под Бечом (1683) дошло до одлучујуће промене историске ситуације на југоистоку Европе, на словенском Југу јавиле су две државно политичке идеје, српска и великохрватска. Прво је 1688. тадашњи српски првак и аустријски гроф Ђорђе Бранковић написао мемоар аустријском цару Леополду I. Главна идеја тог писма јесте да он поведе Србе у рат на страни Аустрије, а да им после протеривања Турака из традиционалних српских земаља Аустрија гарантује њихове етничке границе те да Срби буду једна од јединица Аустријског царства. Гроф Бранковић је у мемоару назначио да статус Срба треба да буде „попут Хрвата”. Аустријски двор је у почетку имао разумевања за предлог грофа Бранковића. Али, убрзо се предомислио и читаве 22 године га је држао у затвору, без суда и осуде.

Исти двор је затражио од Паула Ритера Витезовића, похрваћеног Немца, који је живео у Загребу, да сачини пројект стављања Балкана под аустријску власт. Витезовић је тај пројект сачинио и објавио га у књизи *Croatia rediviva* (1700; репринт издање

са упоредним преводом, Загреб 2000). Витезовићев пројекат полази од нестварне визије о постојању у прошлости Велике Хрватске на Балкану коју треба обновити. Велика Хрватска, по њему, обухватала је Белу Хрватску (Словенија, Истра, Хрватска, Славонија и Далмација) и Црвену Хрватску (Босна, Србија, Македонија и Бугарска). По Витезовићу, Хрвати говоре хрватским језиком, а хрватски језик се састоји од три наречја: чакавског, кајкавског и штокавског. Он је имао у виду избор штокавског наречја за језик те државе. Пошто Аустрија тада није успела да Балкан стави под своју контролу, Витезовићев пројекат је стављен *ad acta*. Када је Двор убрзо одбацио Витезовића, он се приближио хијерархији Српске православне цркве и написао књигу *Serbia illustrata*. За разлику од Бранковића који је био истински и природни заступник српске идеје, Витезовић је разне идеје заступао по наруџбини.

Између два пројекта, Бранковићевог и Витезовићевог, постоје суштинске разлике. Бранковић је Србе видео у њиховим језичко-етничким границама, Витезовићев пројекат је претпостављао брисање Словенаца, Срба и Бугара и хрватизацију целог Балкана помоћу српског, штокавског језика, дакле језика већине тадашњих становника Балкана. Такав његов пројекат је, сам по себи, био геноцидан. Савремена хрватска историографија стоји на становишту да је Витезовићев пројекат био великохрватски, али не каже да је био и геноцидан.

Филолошки критерији етничког идентитета

На посве други начин од Витезовића и аустријског двора, питање индивидуалитета европских народа, па и словенских, и оних на подручју југоисточне Европе, поставила је европска филологија, нарочито у другој половини 18. века. Главну улогу у том процесу одиграли су немачки филолози. Немци су тада живели у 38 разних држава и исповедали су три религије: католичку, протестанску и калвинистичку. Немачки филолози су јасно видели да, упркос државне и верске разједињености, постоји нешто што веома распрострањену популацију уједињује: то је немачки језик. А језик који једну популацију уједињује, истовремено је и раздваја од других популација које говоре другим језиком.

На истим основама на којима се развила немачка национална филологија развила се и словенска. Главни словенски филолози, Чех Јозеф Добровски, Доситеј Обрадовић и Вук Караџић, Словенац Јернеј Копитар, Словаци Јан Колар и Павле Јозеф Шафарик, били су аустријски држављани. Са својим немачким колегама имали су исте основне ставове. Оживотворењу тих ставова допринео је посебно Патент о верској толеранцији који је 1781. донео аустријски цар Јосиф II.

Утемељивач славистике Јозеф Добровски сачинио је 1791. у својој књизи *Историја чешког језика и књижевности* једну од првих систематизација словенских језика, а тиме и идентификацију словенских народа. Практично, сви словенски језици и народи у њој су нашли своја места. По Добровском српски и хрватски су били посебни језици. Српски језик, за који он употребљава израз илирски (како га је тадашња Аустрија и звала) идентификован је као штокавско наречје, а обухватао је поред бугарског, рашко-српског, босанско, далматинско, славонско и дубровачко наречје. Хрватски језик је идентификован као кајкавски. Ту систематизацију су касније прихватили и Копитар и Шафарик и други слависти који су је унеколико кориговали, али је у битноме нису изменили.

Србин Вук Караџић био је један од најзначајнијих европских филолога свога времена. Он се јавио у тренутку када су основни ставови европске и словенске филологије већ били успостављени, основне идеје већ изграђене. Он је практично био један од најизразитијих реализатора идеја Хердера, Аделунга, браће Грим, Добровског и Копитара. Најкраће формулисани, Вукови ставови су ови:

1. Срби су један од словенских народа;
2. Срби су сви који говоре српским језиком, по истом принципу по којем су и Пољаци они који говоре пољским, Чеси чешким, Немци немачким, Словенци словеначким. И Срба има разних вера, као и других европских народа, поименице грчког, римског и турског обреда.
3. Српски језик је исто што и штокавско наречје, које се састоји од три дијалекта: екавског, ијекавског и икавског. Српски језик се разликује од хрватског, односно од чакавског и кајкавског наречја којим говоре Хрвати.

4. Срби пишу ћирилицом (Срби православци) и латиницом (Срби католици). Оба писма треба уредити тако да словном знаку једног азбучног система одговара словни знак другог система.

Вук је радио и на овим основама. Он никада није био заступник српског и хрватског језичког јединства и борио се против те идеје илирског покрета, а касније Штросмајерове стратегије, до краја свога живота. Нажалост, каснија филологија у служби политике приписала му је управо оне идеје против којих се борио опраштајући му, заузврат, наводна застрањивања око српске идеје. Била је то злоупотреба филологије у интересу политике *Drang nach Osten*.

Злоупотреба филологије

После појаве националних филологија, посебно словенских, а такође и после почетне снажне афирмације Вуковог рада, никаква идеја о Великој Хрватској на Балкану у Витезовићевом смислу није више била могућа. Зато су његове пројекције оживљене на други начин. Уместо идеје о Великој Хрватској, понуђена је идеје о Великој Илирији. У Великој Илирији, тврдили су присталице илирског покрета, сви Илири, дакле, Хрвати, Срби, Бугари и Словенци, треба да усвоје једно наречје за свој књижевни језик. При томе се мислило на штокавско наречје. На тој основи они су наговорили Хрвате да напусте своје хрватско наречје (кајкавско) и да узму друго наречје (српско, штокавско) за свој књижевни језик. Већ после неколико бројева *Новина хорватских, славонских и далматинских* и њиховог подлистка *Данице*, које су се појавиле концем 1835. на кајкавском, Гај је променио наречје и издавао новине на „илирском” језику, односно на српском језику. Због тога су Шафарик и други убрајали Гаја и илирце међу српске писце. Аустрија, која се није одрицала својих пројекција, нашла је разлога да већ после седам година, 1843. забрани и илирски покрет и илирско име. Од тада - све што се дотле називало илирским, почело се називати хрватским. Назив илирски језик, који је био друго име за српски, односно штокавски, отада се све више идентификује као хрватски језик. Па је тако испало да два народа имају исти језик, али га другачије називају: једни га називају хрватским, а други српским.

Илирски покрет, који је у почетку био, бар номинално, јужнословенски, није проширен на Бугаре који су још живели у

Отманском царству. И Словенци су се здушно оглушили о идеје илирства? Илирском покрету приступио је један једини значајнији Словенац, Јакоб Фрас, који је под именом Станко Враз стекао име значајног илирског песника. Он је напустио свој словеначки језик и писао на језику Вукових народних песама и на језику дубровачких писаца. Исто је тако поступио и Хрват Иван Мажуранић; и он је напустио свој матерњи чакавски и писао је Вуковим језиком и језиком дубровачких писаца. На истом језику писао је Петар Прерадовић, који је рођен као Србин православац, али се покатоличио, а војничку каријеру завршио као аустријски генерал. За разлику од претходно наведених, њему је тај језик био матерњи. Тако је српски језик постао језик књижевности која се закратко назвала илирском, а после забране тога имена хрватском.

Српска и хрватска идеја југословенства

Отпор према илирском покрету, који се јавио међу Србима од самог почетка, добио је карактер једне нове идеје: идеје југословенства. Ту идеју су крајем тридесетих година 19. века обликовали прваци Матице српске, тада најзначајније српске институције, Теодор Павловић и Јован Суботић. Они су рекли: идеја илирства води ка поништавању особености појединих словенских народа, конкретно: Словенаца, Хрвата, Срба, и Бугара. Уместо идеје илирства треба неговати идеју југословенства. Та идеја подразумева и неговане посебности сва четири *југословенска* народа, као и неговане њиховог заједништва и узајамности.

Ова, *српска*, идеја југословенства живела је међу Србима све до 1913. Њен главни политички промотор био је кнез Михаило Обреновић, владар Србије (1842-1844. и 1860-1868). Сличан став имали су и његови наследници: кнез па краљ Милан и краљ Александар Обреновић. Српска идеја југословенства добила је још конкретније манифестације на самом почетку века, приликом прославе стогодишњице Првог српског устанка (1904). Тада је одржан *Први конгрес југословенских књижевника* у Београду, а следеће године и у Софији. На тим конгресима били су представници књижевника четири југословенска народа: Словенаца, Хрвата, Срба и Бугара. Водећи српски сликар Надежда Петровић почела је из године у годину да организује у Београду *Изложбе југословенских уметника*.

Забележена је посета краља Петра Првог Карађорђевића изложби из 1912. Када је улазио у словеначки салон, свирана је словеначка химна, када је улазио у хрватски салон свирана је хрватска химна, па тако и бугарска и српска - све у духу српске идеје југословенства. Љубомир Стојановић, најугледнији филолог и ондашњи угледни политичар објавио је у то време чланак под насловом *Четворна коалиција*; у њему је пројектовао политичку коалицију четири југословенска народа: Словенаца, Хрвата Срба и Бугара.

Убрзо после српске идеје југословенства, половином 19. века јавила се још једна идеја југословенства, другачија од српске, чији је родоначелник био бивши аустријски дворски каноник, а затим ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер. Штросмајер је по пореклу био Немац. Његова идеја југословенства је имала само заједничко име са српском идејом југословенства. Штросмајер је Словенце, Хрвате и Србе приказивао као један народ, Југословене. Бугаре он није укључивао у Југословене, већ само оне јужнословенске народе који су живели у Аустрији. У реформисаној Аустрији овај народ, по њему, требало је да чини једну њену јединицу са центром у Загребу. Штросмајер је, дакле, у нешто измењеном виду, настављао Витезовићев пројект унификације јужног словенства у духу католичком и, у перспективи, са именом хрватским. Без увида у ову Штросмајерову стратегију тешко је разумети историју бугарско-српских сукоба крајем 19. и у 20. веку.

Идентификовање народа по вероисповести под видом филологије

Екипа хрватских филолога, који су се развили око Штросмајера, а превасходно Ватрослав Јагић, изградили су филолошку концепцију која је била у сагласности са овом Штросмајеровом идејом. По тој концепцији Срби и Хрвати јесу један народ, са два имена Хрвато-Срби, или једним: Југословени. Јагић је морао да каже да су та два народа један народ, да би уопште могао да тврди да они говоре једним језиком: српскохрватским, хрватским или српским. У то време, другачији став не би прошао. И за Јагића заједнички језик Хрвата и Срба има три основна наречја: чакавско, кајкавско и штокавско, као што је имао и за Витезовића. А као што је произвољно наметао став да је и чакавски и кајкавски заједнички језик Срба и Хрвата, тако је произвољно одвајао хрватски кајкавски од

словеначког кајкавског. Јагић и њему блиски филолози и идеолози планирали су, међутим, од самог почетка да се овако установљен двоимени народ и његов двоимени језик поделе. Они су зато упорно инсистирали на следећим ставовима:

а) да се Срби и Хрвати, иако један народ, ипак деле по вери. Срби су православци, Хрвати католици (Муслимани штокавци су у 19. веку били маргинални чинилац, па се практично у тој подели нису ни рачунали).

б) Иако Срби и Хрвати имају један књижевни језик, они се ипак разликују тако што Хрвати пишу ијекавски а срби екавски (што никад није било тачно).

в) Иако Срби и Хрвати имају један језик, они се разликују по писму. Хрватско је све што је писано латиницом, српско је оно што је писано ћирилицом.

Иза ових ставова стајали су филолози који су се представљали као Вукови следбеници, тзв. „хрватски вуковци”. Ниједан од тих ставова, међутим, нема потврде у Вуковим делима. Они су очигледно антивуковски. Али их је требало пропагирати под вуковским знамењем да би се сузбио отпор оваквим ставовима. Отпора је ипак било са српске стране. Концем 19. и почетком 20. века у пуној мери је обновљена србистика на вуковским и славистичким основама. Од стварања Југославије, међутим, овај смер у филологији потиснут је.

У коме су смеру ишла настојања „хрватских вуковаца” најбоље се може илустровати на примеру Ивана Броза. Броз је био кајкавац као и Гај, као и Јагић. Он је на Вуковим ставовима и на корпусу Вукових и Даничићевих дела правио *Хрватски правопис* (1891). Овај кајкавац је, затим, иницирао скупљање народних песама по крајевима српског језика (штокавског наречја). Збирке, под називом *Хрватске народне пјесме*, на његову иницијативу издавала је Матица хрватска у раздобљу 1894-1941. (десет књига, тринаест томова). Најзад, Броз је почео, а после његове преране смрти његов ујак Фрањо Ивековић је завршио, *Рјечник хрватског језика* (1901). У предговору се јасно наводи да је тај речник рађен искључиво на корпусу дела Вука Караџића, Ђуре Даничића, Његоша и Милана Ђ. Милићевића, дакле искључиво српских писаца. У тачки 10. тог предговора се јасно каже да би се тај речник могао назвати и речником српског језика, али он је хрватски зато што су га правили Хрвати!

Брозов случај на најдрастичнији начин илуструје оно што су Вукови стварни непријатељи, који су се лажно представљали као „хрватски вуковци”, чинили на филолошком плану. Хрватски филолози су бескрупулозно узимали српски језик и српску књижевност и давали им хрватско национално име.

Југославија - отелотворење хрватске идеје југословенства

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (прва Југославија), за коју су се Срби војнички изборили током Првог светског рата, није настала на српској идеји југословенства, него на Штросмајеровој, хрватској, односно аустријској. Пуно је разлога што се тако десило. Констатација да је она прављена по Штросмајеровој идеји осветљава њену природу, а даје и објашњење за њену каснију судбину. Та краљевина је дефинисана као заједница једног троименог и троплеменог народа, Срба, Хрвата и Словенаца, а у првом њеном Уставу (1921) језик нове државе је назван српско-хрватско-словеначки. По свим тим одредницама она је одступала од модела по којима су дефинисани европски језици и европски народи. У првој Југославији, формираној на хрватско-аустријској идеји југословенства, али са владарском српском династијом Карађорђевића на челу, у изразитој предности није био ниједан од два филолошка програма: ни српски ни хрватски.

Тек од формирања друге Југославије, на чијем је челу био Хрват Јосип Броз Тито, пуну превласт је добио хрватски филолошки програм. Тада су у Загребу деловале две моћне институције: Југословенска академија знаности и умјетности (основана од Штросмајера 1867) и Југословенски лексикографски завод (основан 1950. на место Хрватског лексикографског завода из времена Другог светског рата). Први директор ЈЛЗ био је Мирослав Крлежа, књижевник леве оријентације и пријатељ Титов. Обе ове институције биле су, у ствари, хрватске од самог почетка. Здушно су радиле на спровођењу хрватског филолошког програма. Обе су, приликом разбијања Југославије, из свог назива избациле југословенско име и замениле га хрватским. Механизмима партијске и полицијске државе учињено је да њихову политику у науци, култури и просвети следе и друге институције, поготово српске.

*

Познат је епилог државе подигнуте на Штросмајеровој идеји југословенства чији је најистакнутији експонент био Јосип Броз Тито. Сви народи бивше југословенске државе нашли су се на неком новом почетку. Пожелимо им да у будућности не понове старе грешке.

Из Европе у последње време свакодневно стижу поруке за државе и народе Западног Балкана, чији далеко највећи део заузима популација која говори једним језиком, српским, односно штокавским наречјем словенских језика. Основни смисао свих тих порука јесте: да се морају поштовати европске норме, стандарди и модели. Било би пожељно да једном стигне озбиљна порука: да се и у погледу идентификовања језика, народа и њихових књижевности морају поштовати европски модели и стандарди. Изражавајући спремност да пружи помоћ, Европа би одступање од стандарда у овој области требало да схвати као свој проблем. И да у решавању тога проблема не примењује двоструке аршине, већ да допринесе да се он решава у складу са европским моделима.

ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ

ЕВРОПСКИ СТАНДАРДИ И

ЈЕЗИЧКО-ЕТНИЧКЕ ГРАНИЦЕ

НА ТЛУ БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Сажетак

Рат на простору бивше Југославије одвијао се практично само на простору српског језика (у другој терминологији на простору штокавског наречја). Језичка подручја: словеначко и македонско, али и хрватско чакавско и кајкавско, остала су ван ратних сукоба.

За подручје штокавског наречја до сада су повремено важили ови ставови: а) да га чини популација која чини један народ (Србе) јер говоре једним језиком; да је то популација која чини два народа са једним језиком (Србе и Хрвате); да је то популација која има један

језик а обухвата четири народа (Србе, Хрвате, Црногорце и Муслимане). Током ратних збивања концем 20. века наметнут је нови став: да ту популацију чине Срби, Хрвати, Црногорци и Бошњаци (Муслимани су од 1992. преименовани у Бошњаке) и да они говоре посебним језицима: српским, хрватским, и босанским; у току су настојања да и црногорски језик, по истом праву, добије исти статус. Идентификовање народа, као нигде другде у Европи, на овом подручју начињено је на основу вере, а не на основу језика; чак и на основу постојања државе.

Тај један исти језик Аустрија је називала илирским; тако су чинили и први слависти. У развијеној славистици победио је став да тај језик треба назвати српским, како га је звала најбројнија популација која њим говори. Затим је наметнут став да га треба звати двонационалним именом: српскохрватским, хрватским или српским, а у Дејтонском споразуму (1995) озваничена су и три назива за исти језик: босански, хрватски и српски. У хашком суду тај језик се ипак третира као један, али се користи традиционално име: босанско-хрватско-српски језик.

На овако замршену језичко-етничку слику популације која говори српским језиком (у другој терминологији штокавским наречјем) аутор гледа критички, са становишта европских стандарда. По европским стандардима исправан је став да се народи идентификују и разликују по језику којим говоре и којим су говорили њихови преци; један народ отуда може да има само један језик и да употребљава једно име за тај језик. Са истог, европског становишта, корени сукоба на тлу бивше Југославије налазе се у поремећеним идентитетима народа и њиховог језика, у тендециозним и произвољним преименовањима језика и садржаја онога што се новим именом означава.

Излаз из постојеће ситуације аутор види у доследном поштовању европских стандарда и кад је у питању идентификовање језика и кад је у питању идентификовање народа.

МИЛОШ ПЕТРОВИЋ

САВРЕМЕНИ СРПСКИ РОМАН И ИСТОРИЈА

Наш роман на крају „века изневерених нада” препознатљив је по високом домету самоосвешћивања и самосвести, која претпоставља стварање речи насупрот другој речи, односно заузимање става према стереотипима у тумачењу народне историје. Романописци су још осамдесетих година кренули у страсно трагање за правом историјом, која ће нас одржати ако смо у стању да је прихватимо. „И чак бисмо били врло поносни на њу”, вели Павле Угринов, јер је „много људскија, дубља и лепша”. И у просторном и временском одређењу а универзалном значењу, и у наративним и лирским ситуацијама, и у брисању граница између стварног и фиктивног, документарног и поетичног, и у ослобађању од старинског лиризма и украсних слабости видно је у савременом српском роману превазилажење клишираних слика народне историје. Још је Црњански поставио висок захтев да *прави* књижевник учествује у судбини свог народа, али да не улепшава историју јер ће то угушити стварну историју. У романима *Сеобе* и *Друга књига Сеоба* велики писац је предвидео српску драму двадесетог века: како се одвојити од завичаја а сачувати идентитет. Али и за ове романе, као и за друга дела „правих” књижевника о збивањима у прошлости важи чврсто убеђење Достојевског да чиста историјска димензија не постоји зато што је то истовремено и метафизичка димензија.

У српском роману на крају века уз супротстављање самољубивој идеологији интензивно је присутна тема: понављање зла, страдања и патње. За наш приступ теми неколики романи су веома индикативни.

У романескној грађевини **Добрице Ђосића** видна је дуга вертикала патње и страдања, почев од успона преровске породице Катић на тегобном животу надничара и сиротиње до сељачке војске у Првом великом рату и спаљивања цркве и сељака у Другом великом рату.

Посебан је случај Гвоздена, једног од јунака у роману *Далеко је сунце*, идеолошки означеног као колебљивца, што би требало да буде интегрални део менталне структуре српског сељака. Међутим, трагична кривица Гвозденова је што је сељак и што као такав шире гледа на страдалнички положај села и српског народа. Његов став - да село неће излагати насиљу окупатора по сваку цену - можемо данас хладне главе етички процењивати.

У трилогији *Време зла* Добрица Ћосић је заправо развио трагедију о идеолошком човеку, „великој несрећи за српски народ”, како је истакао Новица Петковић. У роману *Време власти* естетски је најпривлачнија жудња трансценденције, која покреће Ивана Катића после прихватања „херојства слабости” Мановог Ашенбаха ради обележавања властитог идентитета, то јест идентитета логорског човека. Код **Данила Киша** реч је о „идеолошки деформисаној историји”, о веку логора и масовних стратишта, о дугом каталогу смрти као у роману *Пешчаник*. И романописци после Киша, Пекића и Павића на стајалишту су да историја мрви појединце, нарочито оне који верују само у једну истину (Д. Албахари, Ф. Давид, С. Басара).

У својим романима *Смрт спаситеља*, *Сумња у биографију* и *Трг соли* **Радослав Братић** је уметнички луцидно пројектовао дуготрајно узнемирено стање свести због угрожености људске егзистенције уопште, а посебно због угрожености српског народа и честих „црних облака над Херцеговином”. Отуда Братићеви приповедачи и промовишу херцеговачко село Биш за средиште наше планете, што је сагласно са оним ставом Љубомира Симовића да центар света, па према томе и историјских збивања, није на једном месту него на свим местима. Нови роман *Трг соли* пун је изукрштаних слојева историје, традиције, предања, приповедања и прометејског трагања за смислом живота које се заокружује и згушњава у виталну патњу.

На плану индикација могли бисмо истаћи роман **Свете Лукића** *Пропаст краљевине*, у коме се укрштају приче око 27. марта и 6. априла 1941. године. Збивања у роману заснована су на историјском материјалу, али Лукић није подлегао стереотипу у тумачењу народне историје самим тим што је имао једну веома осетљиву камеру - око и ухо десетогодишњег дечака, приповедача мартовских и априлских догађаја, премда повремено аутор напушта угао дечака и осврће се на догађаје из удобније перспективе, из каснијих година

(1954, 1980, 1988). Догађања су везана за лик дечаковог оца, за лик смедеревског судије Бошка Илића, за секретара владе Жику Димитријевића, те кнеза Павла, Влатка Мачека, немачког амбасадора фон Херена, генерала Боре Мирковића, Душана Симовића... За карактер 27. марта, о коме још вегетирају поларизоване оцене, значајна је у роману слутња реалних последица, згушњавање у трагичан крај, у пропаст краљевине.

Света Лукић је на збивања бацао и посредно светло - језиком, а и диференцирао је ликове посредством језика. Лукић је портрете радио у сагласности са структурном целином романа. Портрет Жике Димитријевића остварен је тако да се у стасу и држању види један политичар који је остао „очувано сељаче”, чији видици нису магловити управо због његове антејске везаности за српске оранице. Отуда је Димитријевић могао да прими расветљивачку улогу у поимању 27. марта и 6. априла. Језик је остваривање онога чега има у свести. А код Драгише Цветковића има примитивности, мангуплука и осиноности као израза власти. Влатко Мачек је ухваћен, да тако кажем, својом кајкавском штокавштином, а генерал Симовић је реторичан и празан, жељан власти и збуњен догађајима којима није дорастао. Кнез Павле је образован, са енглеском звучном аромом, присебан и оштроуман. Писац му није наклоњен, али је објективан.

Младен Марков у романима *Истеривање бога*, *Псеће гробље* и *Укоп оца* показује да је тема страдања непресушна ако јој се приђе отворено, оштро и посредовано унутарјезичким планом приче. Послератно село М. Маркова је страдалничко село, остављено самом себи, без могућности, како вапије једна банатска старица, да свему томе нађе смисао: „Зашто си , Боже, дозволио да овако настрадамо? И зашто си припустио вакво време на нас паоре да останемо сами...?” Моравско село Пакашницу **Милосав Ђалић** је интензивно поставио у роману *Ђавољи пепео* да би приповедао о горућој теми, о нестајању сеоских породица после Другог светског рата. А „мними литерата” **Радован Бели Марковић** на подлози ћелијанских читуља отвара три „лимунације” у селу крај „заплетене воде Колубаре”. У Ћелијама и даље је симболичан лик Глишићев капетан Сармашевић, али вредност прозе је колико у језику толико у ширењу ћелијанске драме на српски простор.

Историја не ради у корист идеја које покушавају да у њу унесу смисао. Отуда на стављању речи на супрот официјелној речи инсистирају *Очеви и оци* и *Убиство с предумишљајем* Слободана Селенића, *Врата од утробе* Мирка Ковача, *Лагум* Светлане Велмар-Јанковић, *Миран злочин* Антонија Исаковића, *Дивље звезде*, *Деспот и жртва* и *Сабља грофа Вронског* Добрила Ненадића, *Хлеб и страх* Милисаве Савића, *Георгие-Српски плуг* Мирослава Савићевића, *Треће пролеће* Драгослава Михаиловића, *Судбине и коментари* Радослава Петковића, *Нит михољског лета* Николе Милошевића, *Леп дан за умирање* Моме Капора, *Опроштајни дар* Владимира Тасића...

Дело **Борислава Пекића** аксиолошки је значајно за однос историјско-метафизичко, с тим што превагу има метафизичка димензија. У делу *Године које су појели скакавци* уз три димензије које одређују простор, и уз време као четврту димензију, Б. Пекић истиче и пету димензију која научно није призната као димензија него као једна од емисија материјалности света. Та димензија је моћнија од прве две, дужине и ширине, јер може да их мења и да од времена направи хаос. Та димензија припада светлости и, парадоксално, њеном антиподу мраку. Из тмине се непрекидно тражи светлост, а то тражење светлости управо је критичка димензија. Пекић је одлучио, кад је говорио о себи, о свом делу, да надахнуће суочи са критичном интелигенцијом. У средиште таквог суочења ставио је духовну слободу као услов за све друге слободе и достојанство човека.

Најпре, Пекић је 1990. у *Повести затворског друштва* нагласио да је човек кажњен на слободу. Годину дана касније побољшао је овај филозофски став: *човек је кажњен борбом за слободу*. Бити човек то значи борити се сваким даном за слободу, а та борба има много варијаната, треба у маху пронаћи најбољу. На пример, која је права варијанта - 25. или 27. март 1941. године? Велики писац је заузео став: шансу да се избегне несрећа која је снашла наш народ пружао је 25. март, а „родољубиви” 27. март донео је српском народу велике несреће. У *Ходочашћу Арсенија Његована* Пекић се духовито поигравао паролем „Боље рат него пакт”.

У роману *Како упокојити вампира* наслов сваког од 26 писама Конрада Ратковског односи се на по једну велику вредност западно-европске цивилизације, са парадоксалним, Пекићевим закључком и оптужбом да је на тим темељима никао фашизам. И комунизам, додаће често. По њему, та цивилизација је запалила свећу са обе стране. Отуда и критика те цивилизације што није кренула супрот-

ним правцем, идеалистичким, него је систем Витгенштајн-Штајнбрехер завладао Немачком, па после и великим делом света. Балкан је, међутим, такође кренуо, по Пекићу, материјалистичким смером и отишао у комунизам, примењујући догму да је комунизам виша економска фаза капитализма. Тако није настављена, и то је несрећа Балкана, духовна традиција Византије. У једном од писама, када говори о Ничеу, Пекић тврди да Заратустре има много и у начину мишљења Фирера и каснијих фирера. То казује да је, такође, једна од тековина западне цивилизације довела до аријевске расе (Дарвинова борба за опстанак и Малтусова утвара пренасељености условила је, касније, теорију аријевске расе).

Интересантно је Пекићево мишљење о тоталитарном концепту истине и о полицији. По тоталитарном концепту истине, полиција прави истину, она се, дакле, прави, креира чак. О полицајцима је оставио неколико рељефних ликова, какав је пуковник Штајнбрехер, највећи од свих вампира. Права истина није ни потребна, полицији је потребна креирана истина. А којег ће нам ђавола, каже Пекић, истина која нас убеђује да нисмо у праву. Штајнбрехерова духовна копилад разбацана су широм наше „агресивне планете”.

У тоталитарној држави нема невиних, сви су криви, са изузетком неморалних и равнодушних. Али српска интелигенција не може да буде по страни, ван несреће која се дешава народу. Међутим, сам писац не би смео, став је Пекићев, да своју литературу „ангажује у било ком смислу”, литература није медиј пишчевих грађанских уверења.

Заузимање и искључиве тачке гледишта у крајњој линији је богаћење дијалога са историјом. **Милован Данојлић** је у роману *Ослободиоци и издајници* сажимањем збивања на једну сеоску породицу оживео српско село, његов менталитет, његов ненадокнадив духовити коментар дихтомије ослободилац-издајник. Својим двама приступима, *Приступ у кап и семе* и *Приступ у починак*, **Мирослав Јосић Вишњић** је кренуо у нашу новију историју, у документарну грађу коју преобликује у књижевну. У средиште првог романа поставио је судбину жене-логораша, а у другом је критички заострено пришао збивањима у деведесетим годинама. „Језа од голубњача”, како је писао Станко Кораћ, постала је у српској Далмацији трагична реалност. У роману „Прошао живот” сто година двеју породица **Јован Радуловић** баца у историјски контекст и у простор свога завичаја. После два покољења,

са последњим ратом нестале су породице Мочивун и Простран. А из српске Далмације нестао је и један народ.

Поступком изломљеног приповедања и укрштањем времена **Горан Петровић** у роману *Опсада цркве Светог Спаса* тему страдања и патње води од опсаде Жиче с краја 13. века до наших деведесетих година. Да ли су нам и данас потребни никејски прозори монаха Саве - еманципаторско је питање Горана Петровића и за даље кретање српског романа.

Самоосвешћивање и самосвест и на почетку новог века остаје прави предмет српског романа.

МИЛОРАД БЕЛАНЧИЋ

ДУХ И АГОНИЈА ПАЛАНКЕ

Доминантни културни модел у Србији последња два века може, најприближније, да се дефинише као - паланачки модел. Кључни политички модел у Србији последња два века може, такође најприближније, да се опише класичним (шмитовским) обрасцем, као облик диференцијације или дискриминације између пријатеља и непријатеља. Поставља се питање: у каквом односу, у том раздобљу, стоје *политичко* и *паланачко*? Другим речима: како се на овом балканском простору профилисао однос између начела *дискриминације* и начела *паланке*? Та питања су неопходна да бисмо разумели шта се то у најопштијим цртама догађало у XIX и XX веку српске културне и политичке историје. За то разумевање потребно је, наиме, схватити кључни узајамни однос (јер реч је о узајамном односу) између, с једне стране, паланачког духа и, с друге, политике схваћене као политика искључивости, деобе и дискриминације!

Једно је сигурно. Тај квази-метафизички однос је, у *одлучујућој* инстанци, подразумевао извесну симбиозу или функционално стапање и узајамно подстицање духа дискриминације и духа паланке. Сам тај спој је, по правилу, морао бити насилан, односно ношен великим притиском и снагом како обичајности тако и традиције, неговане на овом тлу добрих двесто година уназад.

Паланачки дух се, у мање-више свим историјским околностима, лако спајао и стапао ('синтетисао') са концептом који политику схвата као дискриминацију/диференцијацију између 'нас' и 'њих', односно као рат настављен другим средствима. Паланачки дух је, само, нудио и тражио да се задовоље његова културна и идеолошка мерила која унапред одређују садржај и правац могуће *дискриминације*. Симбиоза се схватањем политике као велике искључивости овом духу никада није тешко падала, напросто, зато што је он, на првом месту, морао бити дух недвосмислене хомогенизације која све спољашње, дакле, туђе и туђинско, схвата као непријатељску ствар.

Радомир Константиновић је, у *Философији паланке* (в. прво издање: Трећи програм, Бгд., 1969 год.), на можда најлуциднији начин демонстрирао ту логику на основу које је био и још увек јесте могућ *органски* спој између, с једне стране, политике као дискриминације и, с друге, културе као паланачке хомогенизације: „...нема зла у племену, зло је увек с ону другу страну брда”.

Па да, наравно! Нема зла у племену/јату или, што се своди на исто, нема зла код нас, зло се увек налази код *других*, а ако се, којим случајем, оно ипак нађе *код нас*, онда је то само доказ да и код нас има *других*, нама „туђих” и, према томе, „отпадника”, „издајника” итд., које онда, свакако, треба како политички тако и културно - елиминисати...

То је логика паланачког духа која, само на први поглед, делује као да је позајмљена од духа добро нам познатих политичких диференцијација. Наиме, стара идеолошко-политичка схема о спољашњем и унутрашњем непријатељу који се увек „уједињују” и које, такође, треба што пре елиминисати, има овде своју натуралистичку претходницу као својеврсни (антрополошки, обичајни) фон на којем, затим, успешно израстају различити ауторитарни или тоталитарни политички пројекти!

Ето, најзад, зашто се људство, ту где историјска деконструкција духа паланке није успешно ни започета, а камоли обављена, тако тешко одриче како ауторитарног, тако и тоталитарног поретка! Хомогенизујућа и затим нивелишујућа, редукујујућа снага духа паланке, напосто, стоји у обрнутој сразмери са снагом цивилизацијске или грађанске еманципације, то јест упућености на један сложени, комплексни модел демократских и животних вредности.

У два века културне и политичке историје на Балкану паланачки модел *зла* које треба тражити увек и само код других био је, без сумње, свудприсутан и зато је представљао савршено подобну структуру-дочека за 'меки' (бар у СФРЈ) тоталитарни поредак у другој половини ХХ века... Чињеница да је зло увек „с ону другу страну брда”, подразумева, наравно, да је на страни другог и другости требало, увек, тражити и - кривца за зло. Другим речима: шта год да се деси, криви су увек *други*, никада *ми*. Што, затим, подразумева да у основи свих паланачких односа са „другима”, почев од оних који су с друге стране брда, лежи једна *стратегија непогрешивости*: шта год да учини, дух паланке, једноставно (и заправо сувише једноставно!), никада неће погрешити.

Напросто: грешке чине увек други. И у крајњој линији: греша сама другост/разлика. Свака диференцираност је већ грешка, која повлачи за собом насиље, дискриминацију, полемос. Али то друго или та другост може бити присутна како изван нас тако и у нама. Свеједно, други ће увек бити онај с ону другу страну брда! Истина је дата само у поистовећењу, нас-у-нашем-идентитету, али у том идентитету који се увек тражи, а никад не налази. Што је онда право проклетство како паланачког духа, тако и духа политичких диференцијација. Укратко, непогрешивост је нужна, али - немогућа. Никакав тоталитаризам неће бити довољно тоталитаран да би могао да нас убеди у супротно.

Свеједно, за паланачку моралну и идеолошку непогрешивост под свим околностима важи теза да је она морала бити одлична структура дочека за тоталитарну непогрешивост! Када је у Југославији после Другог светског рата комунистичка доктрина ступила на власт и када је, затим, она запала у кризу, то је, у ствари, било догађање које се, само на први поглед, одвијало независно од духа паланке. Изгледало је, без сумње, као да ту имамо нешто потпуно ново, нешто што радикално поништава паланачко устројство друштва, што искорењује његове племенско-патријархалне корене...

Убрзо се показало да је паланачки дух, мада је у први мах био донекле потиснут, одмах нашао начина да се неприметно врати и затим синтетички повеже, стопи с духом доктрине непогрешивости. Био је то процес *повратка паланке* који је, само, кулминирао у последњој деценији XX века, на фону распада Југославије, сукоба и ратова који су уследили. Чини се да тај процес и данас траје!

Без сумње, за данашњи живот у Србији, на почетку новог миленијума, паланачки дух није само питање доброг укуса или извесног бонтона него је то и највећа претња или препрека која стоји пред младом, наступајућом, после 5. октобра, демократијом. Чини се да та демократија није сасвим добро упозната с том својом условношћу! Добро функционисање једне ('формуле') демократије могуће је тек на ('садржинском') фону сложене, диференциране, толерантне и критичке како политичке тако и културне обичајности.

Заиста, дух паланке је полазна и завршна тачка, *алфа* и *омега* нашег боравка на овим просторима последња два века. Хоћемо ли коначно успети да га уздрмамо? То питање је утолико важније што је тај дух, заправо, нешто много више од добре структуре дочека за политичку форму коју означавамо као *тоталитаризам*. Наиме, у

ситуацијама у којима предуго траје као, како би Константиновић рекао, „судприсутан”, тај дух, на неки начин, и сам по себи постаје - *тоталитаран*. Другим речима, он постаје „наш” *фашизам!*

А то је онда, такође, фашизам којем уопште није потребан једнопартијски систем! Њему је потребан, само, поопштен поглед преко плота и, према томе, потпуна (узајамна) контрола свега што је дато ту, у паланци и у њеном окружењу... То би се, најпрецизније, могло назвати „тиранијом увида у све”, односно тиранијом једне 'јавности' која је лишена комплементарне приватности. Сви смо 'наши'. Сви смо пристрасно заслепљени нама самима.

Али, такође, 'наши' су увек на фронту, кон-фронтирани са 'њиховим'... Тотална контрола је *полемична*, она је сам *полемос* на делу... Зато у њој никакве деобе нису могуће или, ако су већ могуће, онда су изведене до крајности могућег, до немогућег, до чисте свирепости. Образац паланачке како животне тако и политичке обичајности јесте образац беспоговорног јединства, слоге без изнимке која би се толерисала. Све унутрашње деобе и разлике су неслога која је за беспоговорну осуду. Политички плурализам је, наравно, 'бесмислица' иза које пламти рат, борба за јединство и, свакако, за примат унутар тог 'јединства'.

Дух паланке је авет пред-модерног, не-диференцираног, не-комплексног, редукованог, до зла бога једноставног (политичког и културног) живота. Њему, ипак, не смета да као такав, као авет или баук, кружи заједницом која се, међутим, захваљујући историјским ветровима, у различитим приликама, опредељивала било за капиталистички било за комунистички пројект. У основи, показало се да је паланачки дух тло на којем израста и вене како цвеће зла тако и цвеће добра. То је тло на којем вене свака биљка, укључујући и, понајпре, ону коју зовемо - *модерност*.

Још прецизније: паланачки дух је узрок *кризе* свих модерних пројеката, још пре него што су били или могли бити формулисани, а затим, и пре него што су нашли начина да се у пракси искушавају. Уједно, дух паланке је „темељ”, „база” или „тло” сваке модерности која се двеста година уназад код 'нас' (али: којих 'нас'?) могла да појави, макар и као слутња. Реч је, такође, о немоћи сваког модерног пројекта да с тим духом, с тим науком, изађе на крај. У многоме, та немоћ је очигледна и данас.

Паланачки дух има једно историјско анти-историјско осећање! Наиме, његова осетљивост за историју циља на оно вечно у историји,

дакле, на ван-историјско, ако не и не-историјско и против-историјско (в. *Философију паланке*, ст. 8). То је дух потпуног не-разумевања или, чак, против-разумевања модерне, отворене, наступајуће историје. Такође, то је дух сведеног, збијеног и, што је најгоре, колективно-нарцисоидног ('ми па ми') (*квази-*)*натурализма* који себе види као оличење највишег хуманизма! У ствари, то је дух свођења свега на једно-те-исто, на досаду паланачког узора *непроменљивости*.

Видимо, дакле, да је у основи дух паланке дубоко а-историчан и анти-историчан. Његова кључна улога је да буде кочница на точку времена. За њега је традиција понављање којим командује вечно и исто. Она је све друго само не отворена. Она искључује било какве реинтерпретације и редифинисања. Паланци драга традиција је партитура која се увек на исти начин интерпретира. Без икаквих иновација и импровизација. Ту је на делу досада једног-те-истог или једно-образног, која је, уједно, кључно 'начело' паланачког духа: устајалост. При том, сама логика једно-образности 'нас' унапред амнестира од сваке одговорности пред могућим-другим. Паланчанин је експерт за подругљиву не-одговорност.

Нема сумње да је тоталитарна утопија веома слична утопији затвореног паланачког не-света и против-света. Наиме, пре или касније, историја показује да ове две утопије имају дељиву и разменљиву судбину. И у једну и у другу уграђен је маханизам посрнућа и распада, контраиндикације и ентропије. Политички усуд паланке и паланачки усуд политике није могуће без „остатка“, до „краја“ утопити у некакво бесконачно (а-историјско) безумље. Једноставно: свему има крај, па то онда важи и за симбиозу или синтезу духа паланке и духа политичке дискриминације.

Паланка никада није могла да потпуно исцрпи, заведе или сведе све људске вредности и способности. Она је, увек, морала да буде *тесна* људској природи. Њен нарцисоидни белицизам је, на нужан начин, водио у скраћивање моћи људског мишљења и умовања. Та само-загледаност и само-довољност (аутаркија) која, међутим, објављује рат свему другом, на првом месту је морала бити забрана бачена на пројектовану (не увек и испуњену) универзалност људских вредности.

Зато апсорбовање свега вредног у паланачком центру света једноставно није могуће јер 'све вредно', најпросто, никада није, и нарочито не у модерности, идентично самоме себи, будући да је увек и сопствено - изневеравање. Затворени, самодовољни свет паланке је,

једноставно, у себи скраћен за то само-изневеравање које је увек, заправо, ход напред, продор у ново и друго.

Паралелно са симбиозом духа паланке и социјалистичког режима у Југославији после II светског рата текао је процес кризе установљеног поретка. Рађали су се симптоми отпора и слободе који нису били по вољи ни паланачком ни тоталитарном духу. У ствари, патријархални, родоначелнички, паланачки дух се осећао знатно сигурнијим унутар покровитељске тоталитарне утопије него на ветрометини цивилизацијске, грађанске, 'модерне' слободе. Зато се тај дух, фактички, увек залагао за конзервативне или, ако хоћете, 'још горе' алтернативе.

Постојећа симбиоза паланачког духа или импулса који су долазили 'одоздо' и октроисаних великих доктринарних прича које су, наравно, долазиле 'одозго' захтевала је темељну разградњу. Почев од те симбиозе никакво алтернативно решење није могло да се нађе или измисли. Јачање паланачких импулса, после фактичког слома СФРЈ и комунистичке идеологије на којој је она почивала, могло је да доведе само до нових облика хомогенизације и ауторитарне команде одозго. Уместо да 'меки' тоталитаризам еволуира на једини 'природан' начин, тако што би се трансформисао у 'леву', односно социјалдемократску опцију унутар вишепартијског (либерално-демократског) система, дух паланке је, подстакнут искључивошћу, сукобима иратовима које је и сам подстицао, одобравао само ауторитарне, искључиве, на хомогенизацију усмерене алтернативе...

У ствари, дух паланке је диктирао својеврсну транзицију од монополистичког концепта (партијски/доктринарно вођене) хомогенизације ка етно-центричком моделу који је, сада, личио на окупљање 'одоздо', из 'базе', иако је, заправо, медијски и политички био индукован 'одозго', из самих структура власти. Како је уопште био могућ тај погубни тријумф разобрученог духа паланке? Одговор је следећи: најпре зато што других ваљаних алтернатива није ни било!

Симптомалне појаве опозиционог и осло- бађајућег деловања у основи нису нудиле праву алтернативу овој наметљивој симбиози духа паланке и духа тоталитарне утопије. Најснажнија опозиција марксистичкој доктрини на власти била је и сама (радикално) марксистички оријентисана. Реч је, свакако, о *праксис филозофији*. Критика свега постојећег била је чувено гесло те 'опозиције' која се, ипак, уместо стварне критике (која, без сумње, није била могућа без спремности да се прихвате озбиљне консеквенце) бавила ређе својим нај-

важнијим речима: *пракса, револуција, отуђење, еманципација, човек...* Те речи, напосто, нису довођене у питање јер су оне имале статус неприкосновених метафи- зичких начела. Наравно, ту су биле још и речи чија значења су нудила 'привилеговани' предмет критике: *стаљинизам, бирократија, етатизам...* Али, двосмисленост ове критике морала је бити очигледна ако знамо да је те речи критиковао и сам официјелни марксизам.

Праксис филозофија се, укупном својом активношћу, с оне стране идеолошких интервенција којих је такође било, осведочила као својеврсна *метафизика субјективности* која, напосто, није била у стању да створи увид у властиту дискурзивну и доктринарну ограниченост. Она, једноставно, није успела да у себи изгради идеолошку *предострожност* која би спречила 'транзицију' марксистичког доктринарног кода у правцу национал-патриотизма као наступајуће, арогантне идеологије духа паланке. Та духовна позиција, једноставно, није хтела да зна за политички плурализам, тако да је и њен концепт *демократије* био радилкално-утопијски, а не либералан и плуралистичан. Најзад праксис филозофија је била критичар отуђења *грађанског света* као таквог. Зато је духовна сцена у Србији, почетком деведесетих година била потпуно *неприпремљена* за либерално-демократски преображај друштва.

Фрагментарни потицаји *одоздо* и *са стране* стварали су, у тим годинама, маглу сценске разноликости, симулацију опозиционог натезања око власти или, још боље, око начела духовне (идеолошке) субординације. Али, дисперзија старог доктринарног кода није имала за последицу десакрализацију саме велике приче као ауторитарног духовног постава. Успостављен је *квази-либерални* однос према могућим садржајима *велике приче* који се у начелу, па и у пракси, показао као својеврсна 'отвореност', али само *за потиснуте садржаје племенско-паланачког духа!* Спонтано рађање демократске опозиције у деведесетим годинама није могло да противуречи хомогенизујућој симбиози политике и културе у Србији него је и само тежило својеврсном удварању племенско-паланачком злодуху... Последња деценија XX века у Србији означавала је, само, тријумф духа паланке у једном друштву лишеном алтернатива.

Најзад, ми и данас живимо у раздобљу које још није раздобље укидања него, тек, у најбољем случају, децентравања и полицентричног распада паланачког духа! При том, сама паланка је утвара или злодух тог друштва које не налази свој пут до критичког, дијалогског,

цивилизацијског односа према самој себи. Тренутно расредиштење паланачког духа, зато, не искључује могућа нова окупљања, нове хомогенизације и, чак, можда извесно циклично кретање од усредиштења до расредиштења и назад. Тиме би се спонтано установила једна у исти мах распршена и сабрана стратегија политичког и културног наступа у коме би, онда, били сачувани фрагменти, структуре и механизми тог патријархалног Над-ја духа паланке! Зато се у Србији, данас, чини се, одвија пресудна битка против паланачког злодуха у агонији! Та битка се одвија како у политици тако и култури. И она се неће добити ако се добије само у једној од ове две, односно само у политици или само у култури.

Чудовишност саме агоније духа паланке на овим просторима субјектима могућих промена је, на жалост, још увек сасвим непрозирна. Она је непрозирна не само медијским него и политичким и културним апаратима датог друштвеног организма (још увек организма!). Напросто, та чудовишност (паланачке агоније) се не појављује у видокругу *дефинисаних* сметњи, тако да ће, у једном озбиљнијем облику, она постати сметња тек можда „сутра” (а у најпесимистичкој варијанти: „мало сутра”!).

Да бисмо могли да изађемо на крај са духом паланке, потребно је, на првом месту, знати о чему је уопште реч! Зато је поновно ишчитавање књиге Радомира Константиновића *Философија паланке* - која је, у исти мах, феноменолошки опис и критичко дешифровање злодуха паланке - за савременике дате пошасте у коју се изметнула „опште-људска еманципација”, зацело, нешто незаобилазно и хитно: нови почетак, овог пута без *радикалних* претензија, без трагања за неприкосновеним идентитетом или начелом, односно без кајања... Али са свешћу да је анатомија зла већ била на делу када смо „ми” (то прво лице множине које је лице самог рода/племена) дали предност чежњи за усредиштењем у не-свету чије друго или, боље, прво име је - *паланка*.

Философија паланке је права анатомија деструктивности паланачког духа, и можда једино филозофско штиво за које се без предумишљаја може рећи да је, у ових тридесетак и више година од како је настало, не само преживело него и (на нашу жалост!) значајно увећало своју актуелност. То није само - како неки мисле - левичарска и локална критика паланачког духа него, управо, универзална критика његове латентне или манифестне свудприсутности!

Искуство нам је паланачко, каже већ прва реченица *Философије паланке...* Локалне апологете и критичари свега постојећег делили су, међутим, заједничко уверење да нам је искуство епохално, светско-историјско... При том, епохални *топос* из кога се патетично распредало о судбини света морао је и даље да буде *топос*, место *из којег се говори* и које, управо, треба да ишчезне, да буде поништено или потиснуто у тамну позадину несвесног да би *сама ствар*, тј. светска историја могла да проговори својим *објективним* гласом. Па ако је праксис филозофија увек већ *заборављала* то место, то паланачко блато из којег је високим гласом говорила, да би уопште и могла себи да присвоји право на дискурс радикалног почетка (или: праксиса као метафизичког почела/начела), онда је тај заборав, иако је био савршено филозофски, уједно, био потпуно не-филозофски и заправо - како би сами филозофи рекли - прожет и ношен *доксом*.

Ми морамо да се вратимо *Философији паланке* ради нашег другог почетка! Једини 'грех' те филозофије био је напуштање позиције радикалног почетка и приче о највишим начелима. Показало се да је тај 'грех', уједно, и њена највећа врлина. То више није могло бити трагање за филозофијом с ону страну сваке доксе (мнења, класне или друге идеологије, позитивизма итд.), у трансценденталној чистоти неког самосвојног ума, већ смештање у сам епицентар расположиве *доксе*: локалног, ништавног у својој (балканској) особености, својој прекомерној „стилизованости”, мнења (митова, идола, идеоло-гије, национал-племенског заклињања итд.), свег тог блата у којем смо се, заједно с нашим прецима, ваљали последњих двестина година!

Перспектива и смисао се мењају зависно од доксе којој се обраћамо! Данас, из ове ретро-перспективе, сама ре-контекстуализација делује више него неопходно: шта нам је од свих тих лудости почињених на крају XX века остало с ове стране брда, на овом сувише брдовитом Балкану? Шта ако не фанатична, слепа вера да је све друго *болест* и *хаос*: један непријатељски, заверенички, болесно-луди, дакле, алијенирани хаос, који би хтео да унесе лажну светлост у наш тамни вилајет?! Остало нам је пуно рђаве савести, нарочито код оних, почев од дијаматовских и праксисовских, *стратег*а који су врло брзо преоденули стил „класне” и „опште-људске” еманципације у опанке и обојке националне слободе-од и слободе-да. Морамо нашу историју, последњих двестина година, да ишчитавамо у кључу ништавности и злохуде судбине за коју смо, међутим, на првом месту сами одговорни.

ГРАДИМИР Ј. МОСКОВЉЕВИЋ

СРПСКА РЕВЕРЗИЈА

- Антропологизам српске политичке историје у задња два века -

Година 1804. указала се као зора после бескрајне ноћи, први пут од 1389. односно 1459, а са њом и косовски мит, кобно угашен два века касније.

Али шта је у међувремену омеђило српску историју и њено национално биће, којим је то путем кренуо народ Немање, Душана и Лазара, односно новопробуђена нација великог Вожда?

Усуђујем се да наведем три темељна субјективна момента на које треба обратити пажњу.

1. Неспознање сопствености и другости, односно свести о себи и другима.
2. Измицање од реалног, тј. нерационално сагледавање оног што је Добрица Ћосић назвао *стварно и могуће*.
3. Одсуство континуитета или традиције.

Та три међаша обележила су успон и пад народа који је ка будућности полетео као Икар и зато завршио у пепелу.

По карактеристичним особинама које су стечене током четириповековног ропства Срби се одликују оним што се подраумева под појмом *раја*, дакле окренути су себи, лукаво подозриви према другима, неповерљиви, спремни да зарад користи погазе и сопствено достојанство. Та особина њихово понашање је рационализовала одговарајући на изазове рационалним, разумним реакцијама које су ишле испред емоционалних.

По менталитету пак, они су слични ирационалним динарцима, виолентни, склони митоманском самовеличању, са пренаглашеним егом, нетрпељиви према свему оном што није у складу са њиховим уверењима и мишљењем.

Ово *стварно* и замишљено *могуће* у личности Срба, одмах се уочава, противуречно је са објективно *могућим*. Рајински (рајетински) рационализам (карактер) са урођеним херојско-колерицим менталитетом врло је неповољан спој који психолошки лако води ка неу-

розама, а не ретко и ка психозама и ка цепању личности, како индивидуалних, тако и колективног бића у целини. Стога се понашање Срба, појединачно и колективно, може узети као рационално-ирационално, зависно, наравно, како од спољних услова, али, нажалост, и од тренутног расположења њиховог елитног дела са већ поменутих *расцепом* код олучивања. Резултанта овога је стална вртешка, хиперболични *circulus vitiosus*. При том су се периоди ирационализма смењивали са периодима рационализма (Вожд - Милош; Пашић, стари краљ Петар - супр. Апис, Александар Карађорђевић; Стојадиновић, кнез Павле - супр. генералска и комунистичка свита марта 1941, па све до 1945.; Милошевић, Шешел - супр. Стамболић, Добрица Ћосић, с тим што би даља упоређења за сада, због временске дистанце, била депласирана). Уз то, аналогија као историјски метод може да буде непоуздана, да укаже на сличности, али не да ове и објасни. Ово тим пре због објективних околности с краја осамдесетих година прошлог века (пад комунизма и Берлинског зида, крај биполарног света и најаву новог светског поретка) које смо дочекали неспремни и са трагичним неосећањем за реалност. И то управо због наведене наше противуречне особености која је погрешним реаговањем осујетила сваки национални програм за будућност, сваку стратегију. Уместо да је у том часу национални инстинкт наслутио спољну опасност, код Срба је дошло до унутрашњих сукоба (радикали - либерали, четници - партизани, космополите - националисти, итд.), тј. настављање сукоба започетог још од 1804. Истовремено, ово српско својство изродило је једну квазиособину; комплекс више вредности (а познато је да он произилази из своје супротности - комплекса ниже вредности) и стално супротстављање јачем, што упућује на синдром наткомпензације. Пројекција стварности се у таквим случајевима ритуализује у апстрактне фиксације, са дневним сањањем архајског Јунговог сна, уобичајена својственост, нажалост код адолесцентних народа.

Са доста опреза износим пример Црнаца који се пренаглашено ослобљавају са: *човече*, што је истовремено комплекс и отпор према расистичким алузијама белих робовласника на њихово ниже порекло, али и, због наглашавања, исто тако претераних, неких њихових физичких својстава, што алудира на Ничеово учење о *натчовеку*, иначе контрапродуктивно последицама по ега као и оно прво. Код Срба је то изражено у познатој анегдоти: *Ја теби војводи, ти мени сердаре, иако знамо ко смо...*

Срби зато ратују и супротстављају се силнијима (имали су част да униште три моћне царевине и једну краљевину: турску, немачку аустроугарску и бугарску), али им није пало ма памет да асимилују острво у Санџаку и Босни, да се једном за увек обрачунају са Албанцима, од којих су били јачи, али им то није био довољан изазов.

Одвећ самољубиви, а без јасног циља, били су највештији у томе да стварају непријатеље, а то је управо последица оног двојства између њиховог менталитета и карактера. То је довело и до разарајуће атхезије унутар српског националног бића; они се расељавају што даље од матице на север, запад и југ (исток их због страха и аверзије од вишевековног поробљивача не привлачи), мада непрестано певају епске песме о слози и непобедивости свог рода, као и о неодољивој припадности древној престоници у Крушевцу, што доводи до непрестаног смањења њиховог националног корпуса и асимилације у друге вере и народе. У супротном, они су све чинили да асимилација других народа у Србе буде што мања. Католици су вешто (некад и силом) присвајали православне, а Хрвати посебно дубровачке и приморске Србе, Мађари и Румуни такође, Турци Муслимане. Срби су, напротив идеалистички и утопијски србовали по енклавама све малобројнији, и утолико зачудо нерационално упорнији.

Зато је не ретко долазило до изопћења Срба из општих цивилизацијских стандарда. Наводим део писма Чедомиља Мијатовића, (1842. - 1932) посланика Краљевине Србије у Лондону, Пери Тодоровићу (1852. - 1907), политичару и новинару: '...ко од нас Срба може у истини да буде срећан кад погледа шта бива у Србији, и у Српству око Србије, и како је ниско пао српски народ у уважењу код других образованих народа?' (деталј после преврата 1903.).

Још раније у претходном веку Србе су називали *слободном заједницом убица*, а у тзв. анексионој кризи двадесетог века уведене су им санкције, да би се то поновило деведесетих година, са свим пропратним погрдама и сатанизацијом њиховом.

Наравно, да у антрополошком-психолошком смислу треба бити опрезан у тумачењу историје, па и српске. Са извесношћу се може тврдити да је сагледавање догађаја из прошлости у будућем времену другачије, тако да у извесном смислу будућност бојећи прошлост ову унеколико и мења. Један од примера могао би да буде прерастање паганства у монотеизам, када реликтни симболи првог у многоме утиче на друго, и сами се мењајући. Маргарет Миреј у *Култу вештица у западној Европи* и Џејмс Фрејзер у *Златној грани* тврде да је Јованка

Орлеанка изворно била припадница старог друштва девица вештица које су обожавале култ плодности, означен слављењем Дијане и Луцифера, при чему су обредно жртвовани мушкарци. Енглези су је и спалили као вештицу, али је црква успела да симболично преперсонализује њену улогу у врхунски религијско-национални патриотизам. Средњевековна католичка црква је инквизицијом гушила остатке паганске религије преиначавајући, тамо где је могла, култну традицију у хришћанска знамења. Истим методом користило се и српско ортодоксно хришћанство из времена Немањића са богумилима и прастарим обичајима које словенска племена беху донела са собом.

Сила Јин коју Тојнби, користећи источњачке термине, означава као нешто осојно, Месеца, тмину, оличена је у Дијани, док је Јанг Сунце, Луцифер, присојна и светла страна света. Међутим, за разлику од паганског схватања да се ове силе периодично и равноправно смењују као годишња доба, нове религије примат дају светлости над тамом. Срби су остали у реликтима паганског веровања, да се зло и добро, равноправно смењују, и да је то њихов усуд. После вишевековног ропства дошли су устанци слободе, иза албанске голготе победнички Версај, по краху Хитлерове окупације ослобађајући комунизам, иза Милошевићеве ере анархонационалистичког социјализма досовски либерализам *lesser faire*...

Србе као да није дотакао еволутиван смисао историје, где нове снаге мењају раније чињенице, дајући им савремена значења, што имплицира и има за последицу одређену генетичку детерминацију историје. Зато се може поставити питање: да ли је историјски развој случајан или је у историјском генетском днка ланцу детерминанан, тј. унапред дат, али и тако са континуелним прогресивним модификацијама?

Ова финалистичка тврдња унеколико објашњава историју Срба, посебно после њиховог ослобођења, почев од 1804. Маргарет Миреј каже да је предхришћански свет био прожет митском религијом плодности утемељеној на прастарим ритуалима, која се у средњем веку, а и до данас, појављују у облику разноразних секти црне магије. Црномагијски ритуал карактерише опет једно двојство: светлост као основу еволутивног живота оличеног у патријархату (Луцифер) и трпељивост према јачим силама природе и њихово умилоствивљење сталном плодношћу (Дијана), као култ рађања и трпељивости, али са прикривеном супротстављању и тежњи ка задржавању еотеричног матријархата. Не сасвим случајно Његош у

Луча микрокозма велича Сатану Луцифера, да би га потом одбацио, а у *Горском вијенцу* каже да је *Јунаштво цар зла свакојега, а и пиће најслађе душевно*. Овај енигматичан стих је умно указао на двојство између рационалног и ирационалног, својствено човеку уопште, али изразито карактеристично за Србе. *Нека буде борба непрестана, нек ад прождре, покоси Сатана...* Овај деструктивни етос, архајско сневанање ритуалне стварности, прожет је живећим реалитетом који га искључује, али је дубоко уткан у наше национално биће, повезан са паганским духом Дијане, уз то противуречно изобличен легендом о луциферској *борби непрестаној*. На изванредан начин у историјском трајању таква (не)одлика постаје митска, чинећи наш ход историјом злехудог путовања између земље и неба. Самим тим држава Срба постала је чардак ни на небу ни на земљи. И утолико оно зло што чини психоделични г. Хајд, ретко успева да осујети карактерни др Џекил.

Цитирам Владимира Јовановића (1833-1922): "За време туђинског господарства и домаће деспотичне владавине убијан је систематски у народу дух иницијативе, па је навикаван да без приговора одобрава свршене чинове и слуша заповести озго".

Тако, Милош ...свргава убиством Карађорђа. Тома Вучић Перишић 1842. тера Обреновиће из Србије, Војни министар М. Блазнавац 1868. уводи уместо апсолутистичко монархистичке власти уставну монархију, 1903. војни завереници на челу са Аписом убиствима мењају династију, 1918 Александар силом славних победа из Првог светског рата ствара Југославију, официри 1941. мартовским пучем одређују паклена страдања у будућности, и тако све до Милошевића и наших дана; судбину Срба не решава народ, већ истакнути појединци, што говори о рајинском карактеру народа и виолетном менталитету вођа. При том је видљиво да се појам *стварно* узима синонимно са *могућим*, независно од реалности постојећег стања и спољних објективних односа и прилика. А рационалност се пре свега огледа у разликовању ових појмова, што је процес који једино може да исходи кроз демократско сазревање народа, а никако блицкриг методом коме је руководилац *ad hoc* харизматична моћ исхитрене воље појединаца. Како се у том контексту мери и зрелост једног народа, Срби се налазе у периоду детињства или пубертета.

Традиција подразумева континуитет вредности и њихово дијалектичко сједињење и разрешење у напретку. Она, поред осталог, служи ради очувања оног најбољег из прошлости, али у узлазном смислу и модификовањем оног што је кочеће у њој. Срби, иако тра-

диционалисти, али само у архајском, стално сањаном, а недосањаном смислу, вучени менталитетом поштовања идола и израженим егом, негују једну утопистичку традицију која то није, јер је дисконтинуитетна. Историја код њих увек почиње испочетка и са магловитим, више ритуалним позивањем на мит, и зато је реверзибилна. Код Срба не важи правило да је историја *учитељица живота*. У једном изопаченом смислу она се култно овековечава, а привидни напредак зависи од воље моћног појединца, што Србе сврстава у ауторитативне народе у негативном виду, народе склоне поштовању једино ауторитета и диктатуре, која бар привремено доноси премоћ једне од двојних особина у њиховом бићу, најпре оне менталитетне.

То наглашено двојство у Србима рађа фениксну катарзу, да је све могуће; спаса нам нема, али опстаћемо. Још је Милош почео са негирањем свега што је било пре њега, а што смета његовом апсолутизму (при том косовски мит, ако вера, нешто апстрактно и неопасно, уздиже у религиозне висине), па тако и Вук, од њега зависан, у својим белешкама само једном и периферно помиње Вожда. Исто то раде касније Апис и Александар гасећи сећање на Обреновиће, комунисти са новоисторијом забрањују сваку прошлост пре њих, а Милошевић лукаво оживљава само, како је наведено, политички по њега неопасан косовски мит. Динарском менталитету је свагда била блиска идеја да се са победником, који је Феникс, историја поново рађа, али народ, који изиграва Феникса, најпре остаје без будућности, или му се она претвара у реверзибилну свесадашњост.

То стално одпочињање новог са ритуалним архајима, али без стварне подлоге прошлог, учинило је да код Срба историја усахне, а уместо ње оживи обредно паганска митологија, те је и *могуће* постало утопија у којој је *стварно* давало само привид отелотворења.

Нека стога не чуди да изузев Његоша у задња два века (а изузетак потврђује правило) Срби нису имали ни један прави национални еп. Непостојање континуитета у традицији учинило је да су као народ Срби постали хибрид, магично дрво са кореном и лишћем, али без стабла.

Шарл Дил у *Византијским сликама* наводи речи Латињанина Петра Пустиняка да су се Крсташи у велелепном Цариграду понашали као *лопови и разбојници*. Може се замислити како су се неколико векова касније понашале хорде примитивних турских азијатских племена у Србији нашавши у њој остатке византијске раскоши, а како су тек Срби у њиховом бестијању препознавали дивљаштво

ранијих крсташких витезова. Грци су овај шок преболели, али Срби, можда и због слабе аутохотне раније културе, нису ни до данас. Та психолошка катарза сигурно је учинила девијантним ратнички менталитет народа, осујећен у свом самопотврђивању. Будући да виолетни динаризам јесте уско повезан са нарцисуизмом, а овај је у основи деструктиван (Танатос је у његова диспозиција, па и сама Нарцисова смрт у врелу свог самообожавања), није изненађујуће да Срби не прихватају избежно већ га сами чине неизбежним (*Боље рат него пакт! Па, бомбардујте нас / Милутиновић у Ранбујеу/*). Утолико је сублимација која по Јовану Рашковићу повезује психоанализу са науком о култури, код Срба акцентно психоделичка, и бива утемељена на егу и његовој фантазији фиксације.

Слободан Јовановић је рекао: *Револуција је једна вера, и то је често чини јачим од сваке силе... У револуцији навек бива онако како хоће они најлуђи*. А Срби су одувек у овој двестагодишњој историји имали по неку револуцију, њихова историја је континуитет револуција, закључно са оном из деведесетих прошлог века, и несрећу да је предводе они највиши по функцији на власти, а менталитетом најлуђи.

Све до данашњих дана устук унутрашњег политичког рационализма у Србији резултира недостатком постизања националног консензуса. У преломним историјским тренуцима ако средишне националне идеје сви околни народи (Хрвати, Словенци, Албанци, Бугари, Мађари, Румуни...) знали су да збију своје редове, док Срби то никада нису успевали, јер су непрестано били нејединствени. Треба се сетити српских и немачких социјалдемократа пред Први светски рат. Немци су се приклонили вољи отаџбине Немачке, а Димитрије Тупцовић вољи интернационале. И после пада Берлинског зида, Хрвати су прихватили националну метаморфозу једног комунисте Рачана, а Словенци Кучана и Дрновшека, док је Милошевић (и социјалисти), као лажни националист, остао на линији интернационалног комунизма, независно од Ћосићевих и других упозорења.

Материјализација идеала Херберта Маркузеа као да је за пример имала Србина, Дон Кихота на коњу, који ће за века ратовати против ветрењача, да би само у тренуцима предаха његов ум наслућивао стварност, али никада је уистину не прихватајући.

ЉУБИША ЂИДИЋ

ВЕКОВИ У МИТСКОЈ КОШУЉИЦИ

Година 1804. у Србији није почела 1804. Она је те године изашла из памћења које се чувало за њено значење у митској ћелији заоденутој кошуљицом прозрачне и чисте народне епике. Колико је то памћење сезало у дубину, мери се свесрпским историјским незаборавом, односно свешћу о себи. У оној мери у којој се од парчади незаборава могла поново саставити историја. Чак и кад се народ у себи мења, мит се не мења. Историја се може заборавити, култура не. Атлантида је нестала и народом и историјом, чак и географијом, мит је сачувао.

Дакле, колико уназад треба тражити 1804.-ту и по којим вредностима је препознати кад је дошла?

Распрскавањем те митске ћелије било је могуће збрати материјал од којег се изгубљена и сањана држава могла поново правити: из моћне видовданске етике оживели су идеали у односу на слободу и односу на веру (за крст часни и слободу златну), правду и истинољубивост (немој, сине, говорити криво), љубав и част (па скочише зајно у Мораву), морал и честитост (треће ти је, беже, нечовештво), херојства и чојства, јунаштва и витештва (да се прича и приповиједа, док је људи и док је Косова - или: Помало је такијех јунака, ка што бјеше Страхинићу Бане, јер: *Нетко* бјеше Страхинићу Бане, а ту у томе *нетко*, све је скупљено: храброст и честитост, морал и унутрашња лепота, снага преображаја и поклањања, то је тај који је нетко)...

Све је то визионарила и срицала неписмена Србија уз гусле, једини свој писмени инструмент. Ако су из Пандорине кутије кад се отворила излетали зли духови, из ове кутије од јаворовог дрвета излетала је српска душа.

Врсни социолог народни или психолог имао би изузетног посла да разложи ову Вукову реченицу из 1824 године: „По тим мјестима у Црној Гори, Ерцеговини, јужној брдовитој Србији, а и у доњим крајевима око Саве и Дунава, и највише с леве стране Мо-

раве, имају и дан данас по једно гусле готово у свакој кући, а по једне особито на стану код чобана, и тешко је наћи човјека да не зна гудети, а многе и жене и ђевојке знаду...”

А Вук ће на нашу срећу (мада колективно стање духа и без тога остаје), Вук ће на нашу срећу забележити нека таква имена, која звуче као препознатљиви рефлекси у том огромном светлуцању у којем је организам народа чувао у соли свог бића њену искристалисану гранчицу. Лепо је знати за старца Милију, слепу Живану, Тешана Подруговића, старца Рашка, Вуковог оца Стефана и брата му Тому, слепу Степанију итд. Али значе ли они ишта више од Радета Неимара, зографа Макарија и других непознатих, јер су сва та чуда као што су Грачаница, Каленић, Љубостиња, каква су женидба Душанова, Мајка Југовића, Женидба Јанковић Стојана, Бој на Мишару, српски споменици које је неко морао направити. Ако је творац себе изједначавао народом, ако је то творство уједначавао у народ, да он пева, да он има свест о себи и својим вредностима, онда је колективни дух био малтер за његове историјске цигле, онда је колективни дух моћнији у кохезионој духовној физици. Наравно, свест о духовној аури је већ била сачињена: Вук ће је сву збрати у 30 слова своје нове азбуке респоређене први пут веома правилно у Пјесмарици јуначкијех пјесама.

Дакле, ако би српска политичка историја знала шта почиње 1804-том годином, српска културна историја нема ту границу ако се гледа у њену прошлост, српска културна историја нема ту границу ни ако се гледа у њену долазећу будућност.

Тако ће Србија растворити мит из своје моћне епике, а његов унутрашњи празнични звук звона распрскавати у прве покличе Карађорђевих устаника, у прве идеје нове државе. Макар да није знала где су јој физичке границе, а биле су тамо где су били Срби, макар да није знала где су јој све духовна гнезда, а била су тамо где су шумели последњи листићи њеног духовног стабла, Србија је одмах уложила у нову визију (данас бисмо рекли друштвено-политичку стварност) своју душу. Ону која је извирала из мита, а преко народне песме била разумљива сваком појединцу.

На правим никакву неодговарајућу паралелу, нити провокативну дигресију, америчка цивилизација се рађала у слично време, али погледајте, она у позадини није имала те вредноте, она је била дивља, без душе, и дуго, што се и данас осећа, то остала.

У једном свом есеју у отпору глобализацији, каже Љуба Тадић говорећи о култури која стоји наспрам техничке цивилизације, у бесмисленом бескрају светских збивања: „Њен људски смисао *одгајања* насупрот *разарања* представља гнездо отпора осионим господарима света...”

Сад је, додуше, свеједно да ли говоримо о Турцима на почетку нашег двовековља, а о Американцима на крају, видимо да историја која себе препознаје у култури јесте онај лек којим се спасава идентитет и свест о свом језгру и гнезду које се налази у културном *одгајању* (у добром контексту Љубе Тадића). У истом смислу каже Иво Андрић у *Гоји*: „Храмови и палате, каже Гоја, у свој својој величини и лепоти, у ствари су само догоревање и доцветавање онога што је никло или плануло у простоти и сиротињи. Јер у простоти и сиротињи је клица будућности.”

Та догоревања и доцветавања - овде мислимо на палате духа, а то су дворци чија су имена наслови наших народних песама - дуго ће трајати у нервном систему српског етноса. Кад су та догоревања и доцветавања запалила устаничку Србију („Црвен пламен за небо свезао” - каже Филип Вишњић), нама ће то бити драга ватра око које ћемо се грејати и дан данас.

Дакле, само поезија, која је чувала српско биће док није имало државу, као најузвишенији чин духовног спасења, поезија која је испевала и српску Библију, могла је туђој физичкој и социјалној материци да сачува свест о свом чеду, да чека тренутак кад треба да га роди. И да то у том тренутку учини.

И да организује његово друштвено биће: војно - устаницима, духовно - традицијом, правно - неписаним законима, привредно економски - патријархалном радном задругом. Чак кад буде добила Правитељствујушћи совјет и попечитељство, неписани закони ће још увек бити јачи, кад буде стасала за образовање, гусле ће и даље надјачавати прва школска срицања, кад не буде умела са новим временом, корумпираним, грамзивим, прљавим, позиваће се на стара добра времена часна, јасна, честита.

Јер, родно место српске митологије није у бајци, нити у претхришћанско паганском, нити у хришћанском памћењу. Оно је у њеној правој историји којом је живела. А феномен за њено памћење који се зове Косово, био је кадар да потре све пре њега и да подреди све после њега. И да тако косовско ћерање ћера све до Карађорђа. Као „гдно судилиште” у етно-нуклеусу српског народа!

Да нисмо имали Косово, вероватно бисмо били нека нормална нација. Овако нас и даље убија његова прејака реч. И онда и сада.

Тековине тог моћног наслеђа у косовској метафори, како га је видела поезија, траје у нашем свеживотном организму, друштвеном и психолошком, свесном и подсвесном, као мера односа према свету и себи самима. Погледајте: Косово је измислило небеску Србију, заправо то није производ Лазаревог државничког опредељења, већ је то опредељење поезије, народног певача (а можда је то друго име за други неисторијски чин: правдање пораза издајом Вука Бранковића).

Јесте Косово први праг Србије, како то ликовно објашњава Милић од Мачве, највећи српски историјски сликар, али јесте и Србија први праг Косова. То што не разуме драга стара Европа, и нови српски Европејци, не може нас заједнички спасити, јер се сводимо опет на оно што је рекао академик Тадић: кад они схвате народе који су се у култури *одгајили* (говоримо о учинку нашег народног епског генија), насупротив онима који то не признају *разарањем* (не помињем тог генија зла, јер нема разарања без тог генија), нови светски поредак ће се морати вратити и учити понешто како из српске народне поезије, тако и из Слова о Полку Игорову, Епу о Гилгамешу, о Роланду, о Кецалкоатлу итд. Без обзира што нас може силовати, наук за будућност неће добити.

У том светском допламсавању ми имамо свој огањ, изузетно чисте сагоретине, на заједничком светском хоризонту међу народима неће је помутити неки Бранковићи, то смо унутар себе платили, поменимо непотребно њих, нити неки Милошевићи, то смо споља платили, поменимо њих још непотребније. Убаштињујући се у ове садашње модерне европске токове, што је у реду, што је и те како у реду, добро би, дакле, било да и они нас мало честитије проуче. Како бисмо добили простор којим ће наша различитост дати допринос јединству различитости као заједничкој добробити. Јер смо ми и даље њима, а и они нама страно тело, јер те надградње нема. Иако пристајемо и на ново економско подјармљивање, забога зар то није тачно, ми остајемо тамо где и даље јесмо: не зато што другачије не желимо, већ зато што другачије не умемо. Не умемо да изађемо из себе самих, из своје митске кошуљице, или пак излазимо лажно.

Да закључим: од турских до америчких времена они могу да ураде све у освајању (освајење је право вука на овцу): било копитама

Сулејмана Величанственог или копитама кока-коле, али они нису савладали Филипа Вишњића, нису пронашли хемијску формулу коју бисмо кожу наших националних аждаја и аждајица продали по веома јефтиној цени.

Они који не верују да је ипак нама Мајка Јовросима богиња правде, нека пристану опет на наше жртве.

Ми ћемо их дати јер смо још увек део мита. Та иронија је наша чињеница.

Таква нам је историја кроз културу коју имамо у миту. Макар да није дужа од два века.

И опет ћемо распредену митску кошуљицу као стару рану, ушивати концем давно испреденим у историји, јер за модерне тканине изгледа још увек немамо тај нови разбој, ту индустрију која није од наше вуне.

ЗОРАН ОБРЕНОВИЋ

УГРОЖЕНО ОПШТЕ ДОБРО НАПОМЕНЕ О СРПСКОЈ ЕЛИТИ ДАНАС

Петог октобра није се одиграла револуција, ни либерална ни демократска. Петог октобра Србија је, под теретом страха од даљних санкција и политичких притисака, одлучила да позицију 'европске парије' (Кинкел, Олбтајт) трампи за позицију европског протектората. То је, како верују њени протагонисти, била одлука, која је у име опстанка народа и државе, морала бити плаћена пристајањем на ограничени суверенитет.

Отуда рушење Милошевићевог режима, имају ли се у виду међународни односи моћи, треба посматрати превасходно као промену геополитичке перспективе - као својеврсни геополитички преокрет. Прича о демократизацији и либерализацији друштва могла би, сходно овоме, бити третирана само као колатерални ефект, али само под претпоставком постојања много компетентније и респектабилније елите.

Текуће бесконачно понављање приче о правној држави, људским правима и слободама, лустрацији, итд. све више постају не оријентирани за демократску реконструкцију друштва, него нека врста идеолошки обавезујућег дискурса иза кога, под велом захтева за „политички коректним говором”, провирује лице цензора.

Овај дискурс је више у функцији прикривања него тематизовања болних проблема пред којима се налази српско друштво и држава. За српско друштво је далеко већи проблем што се део државне територије налази под окупацијом него што демократска култура у земљи Србији није на нивоу Енглеске. Међутим, у јавном говору, што не би било тешко показати, ствари стоје управо супротно.

Промена геополитичке перспективе присутна је у настојању да се прикључимо евро-атланским интеграцијама. То је, према изјавама водећих политичара, једно од кључних питања политичког опстанка народа и државе. Ово одустајање од суверенитета и државног субјективитета није видљиво само у моћи западних амбасадора да 'одлучују'

и о безначајним кадровским питањима државе Србије. Оно се показује и у томе што се у официјелном културном и политичком дискурсу насиље над Србијом и српским народом (од санкција до бомбардовања), прећутно прихвата као примерена казна за неуспелу „политику одбране српских државних и националних интереса”.

Након скоро три године владавине нове елите види се да резултати ове политике „додворавања” и стратегије укључивања у западне интеграције, ни у једном домену (економском, правном, политичком или државном) нису импресивни.

Напротив, Србија је, и као држава и као друштво, и даље тежак болесник. И то не само због спољних притисака, него много више због унутрашњих подела и непостојања базичног политичког консенсуса око основних питања сопствене будућности. Одсуство елементарног консенсуса око сасвим конкретних питања (прича о правној држави, демократији, плурализму итд. су опште приче које у том погледу много не помажу) претворило је Србију у слабо и анемично друштво способно само да, захваљујући владавини клијентелске елите, трпи понижења и извршава заповести великих сила. Унутрашња политика земље, то више не крију ни водеће политичке личности, скоро у потпуности је постала елемент спољне политике, а начело да сила има право, бар кад је у питању однос других према Србији, постаје званична реал-идеологија нове власти.

„Самоослобођено српско друштво” и даље је у стању дубоке неурозе и страха од будућности који се испољава у одустајању да се јавно артикулишу интереси државе Србије и њених грађана. Верује се да би то могло разгневити међународну заједницу. Зато се отворено проповеда да политика довијања и лукавства треба да замени политику поноса. ’Земаљска’ уместо ’небеске’ Србије. Свакако да у политици треба бити прагматичан и да лукавство, ласкање, подилажење, повијање и незалетање препоручују и водећи политички стратеги моћних држава (Бжежински) као незаобилазни елемент политичке вештине. Али то даје резултате само ако онај који „ласка” (као нпр. Милош Обреновић) зна тачно шта хоће. Да ли, међутим, можемо рећи да је то овде случај?

Како ствари стоје може се видети из следећег. Прво, свака фракција владајуће политичке елите у својој претензији на власт позива се, без много зазора, на моћне иностране тудоре. Тиме и сами признају да више репрезентују интересе великих сила на једном нестабилном подручју, него интересе грађана у чије име иступају. Затим у

односу на Друге, тј. стране силе и републике бивше Југославије, владајућа културна и политичка елита практикује непрекидну стратегију асиметричне симболичке размене.

У односу на интересе сопствене државе, та иста елита проповеда само највише моралне и идеал-политичке стандарде, док се према Другима односи тако што „с пуно разумевања” уважава њихове реалполитичке интересе. Оно што треба да важи за нас не треба да у истој мери важи и за друге. Тако симулирана „морална охолост” пати од недостатка политичке рационалности и симптом је слабости. За неке од водећих лидера ДОС-а деловање појединих невладиних организација (нпр. Фонда за хуманитарно право) као да је постало узор како треба политички мислити и делати.

Лако је уочити да се у расправи око српских државних и националних интереса, поједини водећи политичари и интелектуалци понашају крајње неодговорно - као да се овде ради о отвореној, непријудној аргументативној расправи самоослобођених грађана а не темељним државним интересима, односима моћи и „борби за очување државе”. Најзад, део нове политичке и културне елите ради на срамној разградњи републиканског политичког етоса без кога нема ни стабилне државе. Најсрамнији вид тога јесте текућа политичка и медијска кампања у којој се базичне вредности на којима почива свака политичка заједница као што су лојалност, патриотизам, родољубље... извргавају не само руглу и подсмеху, него кроз политички нимало безазлен режим асоцијација денунцирају као криминални и морално неприхватљив начин понашања. Тако су именице „патриота” и „патриотизам” постале варијације одредница „криминалац” и „злочин”.

Овај превентивно-цензорско-репресивни дискурс, у коме је сентимент љубави и осећај дигнитета денунциран, води слабљењу и елиминацији интереса за јавну ствар што је основа добро уређеног грађанског друштва, за које се, барем декларативно, сви залажу. То је, шире гледано, симболички комплемент процеса приватизације - нево прерасподеле друштвеног богатства: процес симболичког лишавања интереса за заједничко добро и свођење политике на домен дворских интрига и сплетки самопрокламованих демократа и у цивилизацијском погледу (веома омиљена реч у политичком новомовору!!!) европски оријентисаних интелектуалаца.

Ако се има у виду и онако недовољан степен заинтересованости за јавну ствар код поразом сломљеног, исцрпљеног и

апатичног народа, учинци овакве праксе могу бити катастрофални за будућност државе и народа. Уместо демократског друштва имаћемо непрекидну борбу за власт клијентелских политичких олигархија - чиме су изгледи да државу сачувамо од даље ерозије препуштени срећном случају и вољи других.

Одговор на питање шта Србија треба да учини у наредних неколико година теоријски је једноставан, но практично веома тежак. Теоријски се он може сажети у неколико општих формација - потребно је изградити демократску и правну државу са респектабилним институцијама као нужан услов политичке стабилности, привредног опоравка и постизања економског благостања без кога је „живот у достојанству” тешко замислив. Овоме треба додати и култивисање (неки говоре о редеофинисању) колективног идентитета и политичког етоса као одговора на питање ко смо и чему тежимо.

Дакле ова три елемента: ојачан политички легитимитет, економски напредак и обликовање модерног колективног идентитета и политичког етоса нужне су претпоставке опоравка друштва и јачања државног суверенитета и субјективитета. У којој ће мери ово бити остварено зависи од тога да ли постоје капацитети за артикулисање примерене политичке воље која се може ухватити у коштац са захтевима времена. На путу конституисања ове воље стоје многе, како објективне тако и субјективне, препреке.

Пре свега, реч је о геополитичким интересима великих сила који су на овом подручју, толико многобројни, разуђени и противречни да је свако доношење политичких одлука скопчано у великој мери с ризицима. Уз то, не само што границе данашње Србије нису извесне, него се, након десетогодишњег искуства, са сигурношћу може рећи да Србија није окружена „пријатељима” - чак ни у елементарном смислу те речи. И коначно, имајући у виду јасно изражену вољу владајуће елите у Црној Гори за одвајањем, није изванредан ни будући статус државе Србије.

У том смислу за Србију је главни приоритет уређење односа с најближим окружењем - јер је то један од суштинских предуслова политичке стабилизације овог простора. Из тога следи закључак: реални приоритет српске политике није Европа. Не зато што Срби неће у Европу, него што улазак у Европу врло мало зависи од Србије. Стога је нерационално исувише трошити и онако мале енергетске капацитете на нешто што није у домену наше воље, уместо да се концентришемо на обрађивање сопственог врта.

Друго, неопходно је постићи политички консензус у погледу будућег статуса Црне Горе без подлегања емоцијама као што је сад случај. Раскид са интегралистичком идејом југославенства, нажалост, у Србији добија свог мутанта у држању нове елите која свако позивање на сентимент као и на мотивационе и интеграционе потенцијале идеје јединства српског народа унапред дисквалификује као малигни национализам. Србија је у апсурдној ситуацији - до јуче је била спремна да се бори за јединство Југославије (велики део њене елите је и даље опседнут југоносталгијом - макар и из разлога конјунктурног позирања), а данас, иритирана Ђукановићем, веома лако диже руке од јединствене државе српског народа. Тако изгледа да је српској елити било важније мултикултурално него национално јединство. Ако дође до државног разлаза процес даљне дезинтеграције Србије биће тешко зауставити. Наиме, сваки ентитет у њој, тј. група моћника и узурпатора подржана од западних дипломатија, тежиће према уговорној теорији која је сад на делу, остварењу свог (или туђег) парцијалног интереса тврдећи да они, без сумње, најбоље знају шта је њихов интерес. Стога се питање евентуалног отцепљења Црне Горе не сме третирати само као државно, него и као важно национално питање. За то данашња владајућа елита није способна. Посебно ако се има у виду да је и она веома одговорна за јачање сепаратистичких снага у Црној Гори. Она им је, заједно са западним силама, дуго времена, стављајући своје уске политичке и партијске интересе испред државних и националних, давала подршку и демократску легитимацију.

Коначно потребно је прекинути с дугогодишњом дефанзивном и непродуктивном спољном политиком беневољентног само-одрицања и само-порицања. С демократским имиџом и симболичким капиталом који има, нава власт треба да изађе пред међународну заједницу с јасно артикулисаним циљевима и интересима српске државе - како у погледу будућег статуса Косова, тако и у погледу специјалних односа са Србима у Босни и Херцеговини.

Треба бити реалистичан - Босна може постојати само као међународни протекторат. Стога - остварење јединства Републике Српске и Србије мирним средствима, мора бити дугорочни циљ српске државне политике.

Имајући у виду горе наведене констатације и постављене циљеве, Србији је потребна способна, респектабилна и ауторитативна политичка и културна елита. Њу Србија сада нема. Власт без ауторитета и легитимитета нема потребну мобилизациону снагу да

извуче друштво са мртве тачке, а то је од изузетне важности у времену слома и пораза. Један од начина да се дође до компетентне и одговорне политичке елите, елите која би била у стању да изгради стабилне демократске институције и политички амбијент који ће омогућити привредни просперитет, јесу стални и убрзани демократски избори - који у овим околностима представљају својеврсну школу социјалног учења. Но, то није довољно. Поред тога, да би се могла водити успешна државна и национална политика, потребно је да владајућа елита поново открије значај солидарности са сопственом земљом и народом. Оно што изазива стрепњу то је питање да ли је за то данашња клијентелистичка (културна и политичка) елита способна.

Она свој утицај и моћ гради, с једне стране, на подршци западних дипломатија и игрању за њихове интересе и својој незајажљивој жељи за промоцијом и престижем, док, с друге, паразитира на ослабелим надама и апатији исцрпљених маса.

Стога је питање култивисања политичког етоса императив дана. Нигде се у свету не гради политичка заједница и држава на осећању срама, кривице или кајања како се то Србима споља, уз помоћ владајуће елите, хоће наметнути. Напродит, смер колективне политичке едукације, уз пуну свест о страхотама и бешчашћима прошлог рата, мора почивати и на јасној свести о томе да из чињенице пораза не следи да поражени није ни имао никакво право. То би била велика неправда и према себи и према другима. Стога је разумљиво да клијајућем духу подаништва смета косовски мит. Обнова етоса слободе и отпора, а не етоса савијања, чак и кад смо присиљени да у име опстанка то чинимо, треба да буде један од главних задатака свих оних којима је стало до ревитализације и обнове суверенитета и дигнитета Србије. Без такве свести није могуће изградити ни стабилну државу, ни респектабилне институције. Култивисање овог етоса је залог за будућност - утолико важнији уколико понуде да се понос и дугорочни интереси трампе за доларе постају све примамљивије за сиромашан народ и његову елиту огрезлу у психологији просјака.

ЕДИСЛАВ МАНЕТОВИЋ

КО СМО ТО „МИ“?

Увод

Миодраг Б. Протић је у својој беседи с пуним правом упозорио да „Не смемо деконструкцију заменити деструкцијом.“ Узевши ово упозорење к знању, важно је, ипак, питати се шта подразумева термин „наши“ у наслову овог скупа који гласи „Два века наше политичке и културне историје, 1804-2004.“ Предложићу да је одговор много комплекснији него што се чини на први поглед и да ту комплексност ваља прво истаћи а онда промислити у светлу двадесет и првог века.

У години која претходи обележавању двестогодишњице Првог српског устанка, у периоду у којем је претходила деценија деструкције, у времену када Србија одлучује хоће ли бити грађанска држава или држава Срба, нема важнијег питања од, Ко смо то „ми“? То питање је важно за сваког грађанина појединачно, за српску нацију, за све националне мањине, као и за будућност државе у којој сви горе наведени живе.

Ако се Србија *експлицитно* дефинише као држава српске нације, онда ће националне мањине врло тешко развијати *примарну* лојалност према њој. Уколико се, пак, дефинише као грађанска држава, онда је најважније да се изнађе формула по којој националне мањине не би могле легалним путем да захтевају сецесију. Ако се не пронађе адекватна формулација с којом ће бити задовољни и припадници националне већине и припадници мањина, држава неће бити стабилна. Нестабилна држава не може бити у интересу њених грађана без обзира на њихову националну припадност. Последњи ратови на просторима Србије као и они вођени у суседним државама то јасно указују.

Горе наведена дилема има правну и политичку димензију. Правна се своди на уставну формулацију, политичка на имплементацију. У формално демократској држави, обе димензије су суштински само надградња на фактичко стање у друштву. И право и политика треба да рефлектују вољу гласача. Воља гласача је, пак, променљива чак и по питањима која на први поглед делују непроменљива као што је национално осећање.

Променљивост националне само-идентификације грађана је на просторима бивше СФРЈ нешто уочљивија него у другим крајевима света. На пример, до скоро се знатан број грађана идентификовао са југословенском нацијом. Чак и интелектуалци који по природи своје професије имају знатно више времена да размишљају о неким на први поглед не-егзистенцијалним питањима, мењају своју националну припадност. Добрица Ћосић у својим мемоарима лепо наводи разлоге и даје историјску еволуцију својих националних осећања од Југословена ка Србину. Светозар Стојановић признаје да је код њега тај процес нешто каснио али основна структура процеса примене националног осећања врло је слична оној која се види код Ћосића.

Рећи да су некадашњи Југословени живели у илузији, и да је промена у њиховој националној само-идентификацији наступила зато што су напokon „прогледали,” једноставан, је због те једноставности примамљив, али ипак неадекватан одговор. Неадекватан зато што повлачи питање шта је илузорно у Југословенству а није илузорно у српству или национализму било које друге врсте. Ако нешто није илузија онда је реалност; реалност се, међутим, не подразумева, она се мора доказати.

На следећим странама ћу прво дефинисати неке појмове везане за националну проблематику. Због јасноће излагања дефиниција одређених појмова, као рецимо „национализам,” је потребна јер људи често имају различите дефиниције истих. У првом делу ћу се такође осврнути на неке теоретске поставке које разјашњавају моје виђење нације и национализма. У емпиријском делу рада ћу се ослонити на утиске и мисли Доситеја Обрадовића и Вука Караџића о српској нацији. У овом кратком раду ћу покушати да потврдим тезу по којој је нација стање ума; став који се још увек тешко прихвата чак и у неким научним круговима али који због практичних

импликација треба разјаснити. У неким научним круговима али који због практичних импликација треба разјаснити. У закључку ћу дати неколико конкретних импликација те тезе за српску нацију. Импликације нису само унутрашњо-политичке већ и спољно-политичке (види Стојановић 2003а: 8).

Терминологија и теорија

Две дефиниције национализма, које се међусобно не искључују, чини ми се да најбоље описују овај често злоупотребљаван термин. Прву, нешто дужу и комплекснију, дао је Hugh Seton-Watson. По Seton-Watson -у (1977: 3) национализам је: (1) „доктрина о карактеру, интересима, правилима и дужностима нације;” и (2) „организовани политички покрет који промовише *наводне* циљеве у интересу нације (курзив мој). Seton-Watson није случајно убацио термин „наводни” у своју дефиницију национализма; то је само потврда увек алертног научника који је критичан и скептичан према онима који тврде да знају шта је интерес њихове нације.

Ernest Gellner је био нешто краћи и знатно конкретнији при дефинисању национализма По Gellner-у (1983: 1) „национализам је превасходно политички принцип који држи да политичке и националне границе треба да се подударају. [Н]ационализам је теорија о политичком легитимитету...” Дакле, као најважнију карактеристику национализма он издваја специфичан циљ свих националних покрета. Тај циљ - подударање државних и националних граница - издваја националне покрете од других врста друштвених покрета.

Ernest Renan-ова (1994 [1882]: 17) дефиниција „нације” ми се чини најупечатљивијом: „Имати славну прошлост и заједничку вољу у садашњости; имати велика достигнућа иза себе и желети постићи иста опет, то је основни услов да би било нације.” Наравно, по Renan-у бити нација подразумева и погрешну националну историју (у Hobsbawm 1995: 12). Ово је субјективна дефиниција нације. Субјективне дефиниције су преовладале из два међусобно повезана разлога. Прво, зато што нико није успео да утврди нужне и довољне објективне идентификаторе нације. Друго, зато што све објективне дефиниције нације неминовно ускраћују право на национална

осећања неким групама које се осећају „националним” али немају „објективне” идентификаторе које по правилу прописују већ формиране нације. Као добар пример овог проблема могу се узети босански муслимани. Јесу ли они постали нација када су их други признавали таквим или када су почели сами да се опредељују као засебан национални колективитет крајем деветнаестог века? Много живота би се сачувало да се није инсистирало на објективним идентификаторима који намећу нације формиране само пар деценија раније.

Нажалост, и у Бошњачком случају се потврдила теза да националиста мора бити спреман да умре за своју нацију како би она била призната. Овај случај такође потврђује тезу да се 'нација' коју замисли национализам може препознати само као потенцијал, права „нација” се може препознати само *a posteriori*” (Hobsbawm 1995: 9). Национализам „ствара” нацију, а не обрнуто (Gellner 1994: 62). Наситанак српске нације такође потврђује Gellner-ов и Hobsbawm-ов став.

Шта је етничка група? Anthony Smith (1986) већ више деценија покушава да разјасни разлику између „нације” и „етничке групе” и да докаже тезу да нације имају етничке корене. До сада није успео да разјасни разлику између појмова „нација” и „етничка група” па сходно томе ни тезу о етничким коренима нација (Smith и Gellner 1996). Мислим да је Paul Brass најбоље уочио разлику између ова два феномена. По њему, нација је политизована етничка група (Brass 1991: 20).

Liah Greenfeld и Светозар Стојановић такође доприносе бољем разумевању не само термина већ и феномена национализма. Greenfeld (1992, 2003) је у последњој деценији написала две позамашне и добро прихваћене књиге у којима развија и разјашњава стару и скоро опште прихваћену тезу Hans Kohn-а (1948) о „добром” грађанском (*цивици*) национализму и „лошем” етничком национализму. Као и дихотомија између етничких и грађанских национализма коју она бескомпромисно заступа, Greenfeld је интересантна зато што њен третман национализма фокусира пажњу на однос између појединаца и колективитета. „Специфичност национализма, оно што разликује националност од других типова идентитета”, тврди она, „проистиче из чињенице да национализам лоцира извор индивидуалног идентитета у

„народу”, који је носилац суверенитета, централни објект лојалностим и основица колективне солидарности” (Greenfeld 1992: 3).

Најважнија разлика између две „гране” национализма, грађанског и етничког, је однос између национализма и демократије. Тај однос је комплексан зато што и национализам и демократија лоцирају суверенитет у народу и претпостављају „фундаменталну једнакост” између његових различитих друштвених слојева. „Изворно, национализам се развио као демократија. Тамо где су изворни услови тог развоја остали исти,” као у Енглеској која је по Greenfeld прва нација на свету, „и однос између национализма и демократије је остао компатибилан.” Али када је национализам почео да се шири из Енглеске, идеја о нацији сусрела се са другачијим друштвеним условима. У Енглеској је идеја проистекла из „структурног контекста” - припадници свих друштвених слојева су се већ донекле понашали као „политичка елита” и почињали су да „стварно” издржавају суверенитет. У другим земљама редослед је био обрнут - увоз идеје о народном суверенитету је иницирао социјално-политичку трансформацију. У тим земљама је нагласак све мање стављен на *суверени карактер нације* а све више на *јединственост нације*. „Тако је изворна еквивалентност између национализма и демократских принципа изгубљена” (Greenfeld 1992: 10).

Дакле, по Greenfeld, структурни услови су разлог зашто је у Енглеској, и њеној колонији Америци, национални принцип био и остао индивидуалистички - „суверенитет народа је проистекао из стварне суверености индивидуе. Људи су били чланови нације јер су стварно имала суверенитет.” У другим земљама, пре доласка националистичке идеје, људи нису имали суверенитет. Увозом идеје добили су само „теоретски суверенитет” који се ослањао на националну јединственост, различитост. Зато је код њих национални принцип посто колективистички. Проблем са колективистичким идеологијама, подсећа Greenfeld, је у томе што су оне инхерентно ауторитарне јер се колективитет интерпретира као феномен који има „једну вољу.” Неко мора да формулише ту вољу јер чланови нације понаособ немају суверенитет па не могу ни да учествују у формулацији националне воље, то јест националног интереса (Greenfeld 1992: 11).

Два типа национализма се не разликују само по другачијим интерпретацијама народног суверенитета. Национализми се разликују и по критеријуму чланства. У грађанским нацијама критеријум чланства је барем у принципу отворен и волунтаристички. Код етничких нација чланство је наследно. Чланство нема везе са индивидуалном вољом већ са „генетском карактеристиком” (Greenfeld 1992: 11). Наравно, Greenfeld (1992: 12) не мисли буквално на генетске карактеристике већ на уобичајене идентификаторе етничких нација - као што су језик, обичаји, територија, и физичке карактеристике - којима националистичке елите дају скоро генетски значај.

Greenfeld не примењује теорију модернизације механички на националну проблематику. Она се ослања и на Ничеов појам „огорчености” (*ressentiment*) који је касније елаборирао Max Scheler. „Огорченост” се развија код националних елита, то јест „очева нације” када покушају да примене оригиналан национални модел (енглески) у својој средини. „Огорченост” је психолошко стање проистекло из љубоморе (*envy*) и мржње (*hatred*), као и немогућности да се ова два осећања задовоље. Разлог љубоморе је осећај да су субјекат и објекат у основи једнаки. Разлог мржње је спознаја да и поред теоретске једнакости између субјекта и објекта, субјекат не може стварно постати једнак објекту јер је социоекономска структура друштва различита. Због „огорчености” према објекту, „национални очеви” трансформишу вредносну скалу национализма који копирају - уместо пропагирања индивидуалистичког и грађанског национализма, почну да пропагирају колективистички и етнички национализам (1992: 15-16). Као примере првих етничких нација Greenfeld узима Немачку и Русију.

Дакле, добијамо два типа национализма са два различита критеријума чланства (види табелу 1). Постоји и трећи тип национализма али је он врло редак, скоро аномалија. Пример трећег типа је француски национализам који је грађански и колективистички. Индивидуалистички национализам мора бити грађански (Енглеска и САД), али грађански може бити колективистички (Француска). У већини случајева, колективистички национализам узима форму етничког партикуларизма. Етнички национализам је увек колективистички (Немачка и Русија). (Greenfeld (1992: 11). Greenfeld (1992:

12) наравно наглашава да су ово само „идеални типови,” и да је класификација аналитички корисна.

Табела 1

Грађански Етнички

Индивидуалистичко-либерални Тип I Немогућ

Колективистичка *ауторитарни* Тип II Тип III

Мислим да је њена класификација заиста користан аналитички алат, али само ако му се не импутира више но што јесте - интелектуална алатка која треба да помогне истраживачу када се сусретне са новом темом. Велика већина аналитичара, а што је још опасније и политичара, узимају ову дихотомију како би брзо и ефикасно категорисали нације и основне карактеристике њених припадника а да никада нису ни изучавали нити боравили међу тим људима. Због тога што читаоци често не узимају озбиљно у обзир упозорење да је неки став само „идеалан тип,” свет приказују као подељен на мали број грађанских нација и огроман број нација које наводно имају исте суштинске карактеристике без обзира на њихову историјску, културну, економску, социјалну и политичку различитост. Свет се приказује, а често и схвата, као нешто што личи на црно-беле слике Kazimira Malevich-а. Због таквих је Edward Said (1997) и написао *Оријентализам*. Због таквих свака нација има свој Оријент. Срби су Оријент за неке, а други Оријент за Србе. Човека нигде нема, утопио се у безличну националну масу.

Поборници тезе о етничким и грађанским национализмима и нацијама нису само погрешно интерпретирани. Њихов аналитички приступ нацијама и национализму има један озбиљан проблем - искључују међународно окружење у својим анализама. Наиме, и ако они прихватају да је нација модуларни социјални феномен, то јест да је идеја о нацији негде зачета а потом се поступно ширила кроз свет, анализа се фокусира само на унутрашње факторе како би се објаснио развој одређене националне мисли и свести. Тако испада да је нека група, махом интелектуалаца, донела мисао о нацији из

иностранства у своје окружење и да је због својих личних психолошких проблема - аномије - и локалних социјално-економских услова помогла у стварању етничког концепта нације. Међународни фактор се ту већ изгубио и више се не појављује, као да нација егзистира у вакуму.

На развој нације, чини ми се, утичу и домаћи и међународни контекст. Мислим да је вредно поменути тај озбиљан методолошки проблем који и није неочекиван с обзиром да су поборници класификације често и некритични поборници старе теорије о модернизацији. И теоретичари модернизације су до скоро искључивали међународне односе при објашњавању зашто се неке државе развијају брже а друге спорије. Тек 1960-тих је дошло до неког помака. Почело је са питањем аргентинског економисте, Raul Prebisch-a (1963). Зашто се после Другог светског рата јужноамеричке земље не развијају? Prebisch је предложио да је разлог подела света на центар и зависну периферију. Тако је зачета теорија о зависности (*Dependency theory*) и тако је у темељу уздрмана теорија о модернизацији. Касније су и теоретичари модернизације почели да укључују међународни фактор у своју анализу, али нерадо.

Други, ништа мање озбиљан проблем са типологијом национализма и нација је што се формативни период нације сматра одређујућим Greenfeld (1992: 21, 25), рецимо, делује несигурно колико формативне године детерминишу будућност нације. Али, ипак, закључује да пошто је за демократију неопходна једнакост грађана, етничке нације нису предиспониране да прихвате или развију демократију. Да би постале демократске, етничке нације можда морају да „промене свој идентитет” (Greenfeld 1992: 10).

Пример српске нације, која је по многима типичан пример етничке нације, указује да је национализам и нација знатно комплекснији феномен. Предложићу да су два најзначајнија оснивача српског национализма и српске националне свести, Доситеј и Вук, имали опречна виђења српске нације и да од онда није престала борба српских грађанских и етничких националиста.

За разлику од Greenfeld, Стојановић (2003а: 10) значење национализма најјасније уочава у контексту сукоба националних пре-

тензија. Он прави разлику између два типа национализма. „Први: кад се предност даје једној нацији над другом иако обе имају *подједнако право на такву претензију*. И други: кад се предност даје нацији која има *мање право или чак уопште нема право на ту претензију*” (курзив у оригиналу). Стојановић сматра да само национализам у другом смислу треба вредновати негативно.

Својом дефиницијом национализма Стојановић уводи како међунационалне односе тако и међународне односе у поимање национализма и вади нацију из вакуума. Својим приступом се такође укључује у вишегодишњу дебату о начинима дистинкције између „доброг” и „лошег” национализма. Док једни тврде да је грађански (или либерални) национализам позитиван а етнички негативан, други пак свим национализмима стављају негативан предзнак. Стојановић сматра своју дистинкцију ближом реалности јер и етнички и грађански националисти често дају предност својој нацији без обзира имају ли право на одређену претензију. Чини се да је Стојановић у праву. С обзиром да се разликовање између грађанског и етничког национализма од скора све чешће проблематизује у литератури о нацијама и национализму, онда та дихотомија губи на значају и као мерило „доброг” или „лошег” национализма.

Међутим, ни Стојановићева подела није без проблема. Наиме, не постоје општеприхваћени принципи а камоли права по којима би могло да се на објективан начин одреди да ли нација има право на одређену претензију. За сада ту проблематику решава сила, то јест право јачег. Свестан овог проблема Стојановић (2003а: 13) већ више година позива на доношење „Универзалне декларације о обавезама према државама” која би поред *Универзалне декларације о људским правима* регулисала права и дужност нација и националних мањина као и међусобне обавезе држава. До сада, колико је мени познато, то питање није нико директно покушао да реши.

Стојановићева (2003а: 9) критика дихотоматије на етничке и грађанске нације је вредна пажње јер он предлаже да прве треба преименовати у *културно-етничке* нације а друге у *државно-територијалне*. Тиме би самим називима приближили та два „идеална типа” стварности. Етничким нацијама би се нагласком на културу придодала већа комплексност и, што је још важније,

могућност промене, јер култура није статична. Реч је моћ. Термин може да одсликава стварност, а може и да утиче на њу.

Потребно је систематски објединити унутрашње и међународне факторе при анализирању нације и национализма зато што идејом о суверенитету национализам ствара једну нову друштвену и међународну реалност. Националиста даје суверенитет припаднику своје имагинарне нације и од њега прави политичког чиниоца и „стварну” нацију. Зато су Greenfeld и други у праву када тврде да су национализам и демократија уско повезани, како концептуално тако и историјски. Међутим, националиста такође захтева суверенитет за своју нацију. Тиме нација постаје међународни чинилац. Оба суверенитета су потенцијална. За мали број људи и за мали број нација суверенитет је стварност. Много чешће је нација само теоретски суверена (Krasner 1999). Врло су ретки примери где је члан нације суверен.

Доситеј, Вук и српска нација

Љубодраг Димић (2003) је у свом излагању поменуо да постоји теза по којој је нација стање ума. Доситеј и Вук, оснивачи српске националне мисли, потврђују ту тезу. Гледајући исте људе који се нису само-идентификовали као нација, Доситеј и Вук су покушали да дају своје виђење форме и садржаја српске нације. По неким питањима су се слагали, а по неким нису. Обојица су били свесни да за народ национална идентификација нема значаја. Људи једноставно нису имали националну свест. Доситеј и Вук се нису у потпуности слагали шта треба да карактерише српску нацију. Апсолутно се нису слагали по питању садржаја српства.

Анационална популација

Читајући Доситеја види се да је народ имао флуидну само-идентификацију са унакрсним и вишеслојним колективним идентитетима. Он је правио разлику између националног, верског и регионалног идентитета; за његове савременике ови идентитети нису били тако јасно раздвојени. Поврх тога што се народ који је Доситеј

означавао као Србе осећао припадником своје вере - католичке, муслиманске или православне - он се такође само-идентификовао са регијом у којој је живео. „Срби се по различитим краљевствима и провинцијама различито називају: по Србији Србијанци (не Сервији, нити Сервијанци: ово су страни народи од Грка узели, зато што Грци немају „б”), по Босни Бошњаци, по Далмацији Далматинци, по Херцеговини Херцеговци и по Црној Гори Црногорци. Свуда једнако говоре, савршено се и лако разумеју, сем што се мало у провинцијалном нагласку разликују и по где које речи, које су у Турској од Турака а у приморју од Италијана преобукли и присвојили” (Обрадовић 1961б: 280). Интересантно је такође напоменути да док је Доситеј врло прецизно записао како се популација само-идентификовала по вери и по регији, нигде не помиње да су имали националну свест.

Доситеј је био врло свестан да он и народ који је он означавао као Србе функционишу на два различита концептуална нивоа. Он је био национално свестан, али је знао да они нису. „Бога вечного и праведного примам за сведока да не говорим ни из какве злобе, ни из пристрасности, но срце ме моје боли: колики поштени и чистосрдачни народ у Далмацији, Хрватској и Славонији, једнога народа и језика, и који у истога *Исуса* спаситеља верује, мрзи се, укорава се, гони се и један другом љуту неправду чини! Зашто? За пост: ко пости среду, он је *Ркац*, а ко суботу, он је *Буњевац*” (Обрадовић 1961а: 333). Веровао је да се апелом на разум стање може променити. Није предлагао прекрштавање или оснивање нове религије јер, „Прошла су сад она фанатична времена кад је свака немирна глава нове законе измишљала и излегала!” (1: 334). Једноставно је предложио толеранцију. Сматрао је да ако би се људима само рекло да веру не чине обичаји, завладао би мир. Доситеј (1961а: 334): „Ваља народу јасно дати да позна: да чисто православе и православно благочестије нимало не састоји се у којекакви обичаји... [...] Зато ко пости, нек се чува да никада не укори и не осуди онога који или не може или неће да пости...”

За Доситеја су верске институције биле разлог међусобне толеранције људи које је он због заједничког језика сматрао припадницима српске нације. Често је понављао: „Не раздељујте се и не

мрзите се између себе за цркве Грчку и Латинску. Црква је Христова, а нити је Грчка нити Латинска...” (Обрадовић 1961а: 539).

И Вук је био свестан да људи које је он идентификовао као Србе немају националну припадност. Али, за разлику од Доситеја, он је ипак тврдио да има људи који се осећају припадницима српске нације. Тврдио је да се три од пет милиона Срба самоидентификују као Срби. Остали се само-класификују или према религији или према регији у којој живе (Караџић 1849: 114). Неколико реченица касније чини се да тврди како је само-свесним Србима примарна само-идентификација верска; једни друге су звали „кршћани” и „хришћани,” а не Срби и Хрвати. Са тим се Вук никако није слагао. Подсећајући како има католичких и калвинистичких Мађара али опет се зову Мађарима, и како се Немци католичке, лутеранске и калвинистичке вере ипак сви зову Немцима, није му било јасно зашто се Срби римске вере не желе звати Србима (Караџић 1849: 114-115). Тврдио је да су Срби који не желе да се идентификују са његовим виђењем српске нације једноставно „изгубили своје народно име” и покушао је да објасни како се одвијао тај процес (Караџић 1849: 117).

Нема чврстих података о томе како су се људи сами осећали. Нажалост, мора са ослонити на оно што су њихови савременици писали о њима. Извор је индиректан и зато проблематичан. Оно што мисле интелектуалци, из чијих записа добијамо какву такву слику о народу, је ипак боље него ништа. Доситеј и Вук пружају доста доказа да се не може тврдити да је народ у њихово време имао националну свест. Једна врло интересантна анегдота коју је забележио В. Јагић, по казивању Антуна Мажуранића, потврђује ово из уста једног мештанина Оребића. 1841. путовали су Вук, Људевит Гај и Мажуранић Далмацијом. Разговарали су о језичким дијалектима и етимолошким коренима, и интервјуисали мештане. Вук је тражио доказе да је језик којим мештани говоре српски. На питање коме народу припада и којим језиком говори, мештанин из Оребића одговорио је „Далматинац и говори нашки.” Нешто касније досети се па каза да говори „словински.” „Онда ће Вук к њему дохрамати и пита га зна ли још језик српски - он каже да не зна - онда Вук: разумијеш ли како ја говорим? Разумијем - е то је србски - разумијеш ли дакле? Разумијем - Јесте ли чули господо? А Мажуранић: А јесте ли ви пријатељу чули што о хрватском језику? - Та као неби! Та то је оно што

ми не пада одмах на ум. И ми смо Хрвати и говоримо хрватски” (Поповић 1973: 101).

Временом су људи научили како се зове језик којим говоре и вероватно су негде прочитали или чули којој нацији припадају. У Доситејево време, па и у Вуково, назив језика којим говоре им изгледа није био много важан, а национална припадност још мање. Још је интересантније да су српски „национални очеви” били свесни тога, и то су без увијања јасно записивали. То их, међутим, није спречавало да мукотрпно раде на формирању националне свести код народа.

(...)

ЛИДИЈА БОШКОВИЋ

МИТИЗАЦИЈА ИСТОРИЈЕ

- Филип Вишњић, крфски *Забавник*, Рајко Петров Нога -

Два кључна појма нашег скупа јесу *политичка историја* и *културна историја*. Стога ће овај рад ићи за тим да покаже како се политичка историја, односно историјски догађаји поимају и артикулишу у књижевности, и то у трима чворишним тачкама јубилејом одређеног дновековља (1804-2004)¹: Први српски устанак у делу Филипа Вишњића - кључног певача устаничке усмене епике. Први светски рат у *Забавнику* „Српских новина” - уређиваних и штампаних у избеглиштву на Крфу 1917/18. године и догађаји с краја XX века у већ етаблираној збирци Рајка Петрова Нога - *Недремано око*.²

I

Наслов рада јесте *Митизација историје у књижевности*, па би на почетку требало рећи шта се под *митизацијом* подразумева.

Постоје, наиме, два типа мишљења: *митско* и *појмовно* и она се, између осталог, разликује и по представи о времену. *Митско* поимање времена заснива се на цикличности и реверзибилности. Ови механизми манифестују се кроз представу да је сваки догађај само понављање (варирање) нечега што се одиграло на „почетку” времена (*in illo tempore*) - дакле, догађаји „с почетка” су модели и парадигме за сва каснија дешавања. Мит, према томе, представља изванредан фонд ситуација које се у нешто измењеним, али и даље пре-

¹ Прецизније би било да је насловна тема гласила: *Политичка и културна историја 1804-2004 или Последња два века наше политичке и културне историје*, јер су и културна и политичка историја Срба много дуже од два века, што не следи из нашег наслова! Међутим, крај јубилеја - двестогодишњице Првог српског устанка - „провукла” се оваква формулација.

² Збирка *Недремано око* (СКЗ, Београд, 2002) добила је ове (2003) године две најпрестижније награде: „Виталову” и награду „Меша Селимовић”.

познатљивим облицима, непрестано враћају. При том, догађаји који се понављају кроз време (аналогни догађаји) имају иста симболичка значења и исти смисао.

Додајмо још да мит поседује две фазе - стваралачку, космогонијску и рушилачку, апокалиптичну - и да свака од њих има сопствене прамоделе, односно архетипе. Овим двама фазама одговарају и два типа јунака: „позитивни” и „негативни”,³ или, да се послужимо митским сликама: демијург (бог или културни јунак који ствара свет) и Аждаја (змај, змија...) који прети уништењем.

За разлику од митског, *историјско време* је линеарно и иреверзибилно. У њему је сваки догађај уникатан и непоновљив, мотивисан специфичним узроцима и јединственом констелацијом политичких енергија и снага. У историјском времену све се дешава само једном и значење сваког догађаја је специфично и засебно.

Политичка историја, наравно, рачуна с историјским временом. Међутим, у књижевности се и историјски догађаји уклапају у већ постојеће митске матрице, односно јединствени историјски догађаји доживљавају се као инкарнације и актуализације митских прадешавања. Ово „уписивање” историјских ситуација у архајске моделе и њихово тумачење у складу с митским симболичким значењима означимо термином *митизација историје*.

II

Указаћемо најпре на три основна митска слоја присутна у српској традицији, односно на три типа „времена” и три комплекса ликова и догађаја који тим слојевима одговарају.

Најархаичније, најопштије и универзално распрострањено митско време јесте *време стварања света*. Космогонијском чину креирања претходи борба између демијурга (бога творца) и Аждаје, односно победа демијурга над Аждајом.⁴ Овај митски догађај уједно

³ Етичке категорије (*позитивно, негативно*) припадају *модерном* мишљењу, у митском кóду њима одговарају опозиције *горње/доње, птица/змија, своје/туђе...*

⁴ „Аждаја је (...) модел морског чудовишта, примордијалне Змије, симбол Космичких Вода, Мрака, Ноћи и Смрти, једном речи, аморфног и виртуелног, свега онога што још нема никакав ’облик’. Бог је морао да победи и раскомада Аждају како би Космос могао да угледа светло дана”, Миџа Elijade, *Sveto i profano*, Zamak kulture, Vrnjačka Banja, 1980, 22.

је и „најпродуктивнији”, што значи да се он кроз време најчешће актуализује: сваки сукоб *наших и туђих*, односно добра и зла⁵ пројектује се на поменути митску раван, па се борба против непријатеља доживљава као борба против митског пра-демона.⁶

У нашој књижевности је заиста много примера овакве пројекције, а један од најочитијих је, свакако, *Натпис на косовском мраморном стубу* Деспота Стефана Лазаревића, где се Турци, противници христољубивог кнеза Лазара и српске војске, именују „змајем” и „породом аспиде и гује”:

Као добри пастир вожд
мудро јагањце словесне приводи
да у Христу окончају славно
и да буду страдања венац
и учесници у вишњој слави.
Зато сложено и безбројно мноштво
заједно с добрим и великим господином,
храбре душе и најтврђи у вери,
као на лепи дворац и на опојни пир,
на непријатеља се устремише
и *правог змаја* згазише,
убише *дивљу звер* и противника великог
и *несити* ад који *прождире* све,
кажем вам, Мурата и сина његова
пород аспиде и гује,
штене василиска и лава, а с њима других, не мало.⁷

Сетимо се још и Његошевог *Горског вијенца*, где се Турци и потурице називају „ђаволом”, „змијом”, „седмоглавом аждајом”, „кугом”, „адом” или „врагом”, као у почетним стиховима пева:

⁵ Ово су такође термини и појмови страни митском мишљењу, али се и они „наслојавају” на митске бинарне опозиције *добро/зло, горе/доле, светло/тамно, соларно/хтонско, своје/туђе, сигурно/опасно...*

⁶ „Непријатељи припадају силама Хаоса. Свако разарање једног града одговара регресији у Хаос. Свака победа над непријатељем понавља победу богова над Аждајом”, Миџа Елијаде, нав. дело, 22.

⁷ Борђе Трифуновић је овај текст Деспота Стефана Лазаревића насловио као: *Натпис на косовском мраморном стубу* (Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, СКЗ, Београд, 1979, 145-146), а једини сачувани препис је под следећим насловом: *Ове речи су биле писане на стубу мраморном на Косову* (*Списи о Косову*, Просвета, СКЗ, Београд, 1993, 154-155). Све у оквиру цитата овде и даље у раду подвукла - Л.Б.

Виђи врага су седам бињишах (...).⁸

Други митски слој, ужи по распрострањености и млађи по постању од претходног, базира се на хришћанској новозаветној традицији.⁹ У овим оквирима митско време јесте *време рођења Исуса Христа*¹⁰ и *његовог страдања на крсту*, али и *време Јудине издаје*, о чему ће такође бити речи.¹¹

И, на крају, трећи и најужи слој искључиво је везан за националну баштину. У тим - српским - оквирима митско и духовно чвориште, односно „најјаче” време јесте *време Косовског боја*, али се у сличном кључу читају и неки други догађаји, пре свега, *Велика сеоба* (1690), а затим, у нешто мањој мери, и *стварање српске државе и цркве*, односно време Стевана Немање и Светог Саве.¹²

Историјски догађаји који постају грађа књижевних текстова по правилу се пројектују на неку од ових митских равни, и то је нарочито карактеристично за кризне, катаклизмичне моменте у историји народа или државе. С обзиром да смо се темом скупа ограничили на период од 1804-2004. године, процес *митизације историје* илустроваћемо, како је на почетку речено, књижевним делима која прате три преломне тачке српске историје у оквиру назначена два века: то су Први српски устанак, Први светски рат и српска страдања последње деценије минулог столећа.

⁸ Враг и ђаво могу се превасходно сматрати делом хришћанске традиције, али су они, свакако, изоморфни митској Аждаји (истих су функција, атрибута, просторног ситуирања...).

⁹ Хришћанска „митологија”, старозаветна нарочито, добрим делом се уклопила у архајске матрице. Специфично хришћански елементи су се, заправо, наслојили на претходну традицију и, наравно, модификовали је. Међутим, за разлику од најстаријег митолошког слоја, који прати дешавања у *пре-*времену (које, заправо, и *није време*), хришћански слој може се ситуирати у координатама историјског времена, новозаветни чак врло прецизно: Христ је рођен пре 2003 године!

¹⁰ Година Христовог рођења јесте и година „рођења” времена: те године је „постало” време, оно се од ње броји.

¹¹ Старозаветно време *Постања* такође је митско, али оно припада претходно описаном - универзалном типу (*пре-*)времена.

¹² Христ, Сава Немањић, кнез Лазар, Косовски бој, Велика сеоба,... јесу, наравно, и *историјске личности* и збивања, међутим, у овом раду о њима ће се говорити с обзиром на *митску* функцију коју имају у српској традицији и култури. Дакле, Косовски бој ће бити *митски* догађај...

III

Прва литерарна асоцијација на Устанак 1804. свакако је устаничка усмена епика - с Филипом Вишњићем као централном стваралачком фигуром. У сврхе наше приче - да бисмо показали како се конкретни историјски догађаји преносе на митску раван, смештају на одговарајуће архајске матрице и у складу с њима тумаче - не мора се ићи даље од чувене песме *Почетак буне против дахија*.

Вишњићеве песме могу се генерално поделити у две групе. Једну би чиниле песме које не певају о устанку. Њих, међутим, не разликује само тематско усмерење, већ и поетска начела на којима се заснивају. Прву групу карактерише изразито присуство митско-обредних елемената и представа (*Смрт Марка Краљевића, Опет свети Саво, Бајо Пивљанин и бег Љубовић*), а другу веристичко и хроничарски суво описивање историјских догађаја. Изузетак у другој групи јесте песма *Почетак буне против дахија*, где је удео митског знатно већи него у осталим песмама о Устанку. Штавише, у тој песми однос митског и историјског знатно је измењен у корист овог првог. Зашто?

Па једноставно. У њој се опева *почетак* догађаја који ће довести до обнављања српске државе након пада на Косову, односно до стварања нове српске државе. Описује се *почетак*, који сам по себи носи митски набој, јер директно асоцира *свето време стварања*. Вишњић, врсни познавалац и стваралац усмене поезије, засноване на митско-обредној матрици, овај моменат морао је препознати и причу аутоматски превести на митски план.

Који су први елементи који функционишу у кључу митских представа о времену и догађајима?

Погледајмо како Вишњић мотивише устанак:

Ту кнезови нису ради кавзи,
Нит' су ради Турци изјелице,
Ал' је рада сиротиња раја,
Која *глоба дабати не може*,
Ни трпити Турскога зулума.¹³

¹³ *Српске народне пјесме*, сакупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, књига четврта, у којој су пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу, Дела Вука Караџића, Српске народне пјесме IV, Београд, 1969, 100-114. Сви цитати су према овом издању.

Први разлог за дизање буне је, дакле, социјалне, економске, па чак и психолошке природе, што је у домену историјских реалија. Међутим они нису и једини:

*И ради су Божиј угодници,
Јер је крвца из земље проврела,
Земан дош'о, ваља војевати,
За крст часну крвицу прољевати,
Сваки своје да покаје старе.*

Ради су, дакле и „Божиј угодници” - свеци, који су у нашој усменој традицији попримили карактер и функције архајских, паганских божанстава, па иза њих стоји комплетан систем хришћанских и претхришћанских представа о Богу и боговима. Воља „божјих угодника” даје неку врсту легитимитета народном устанку: то је модел „понашања” који следи и понавља народ.

Свеци нису само „ради кавзи”, већ су први и завојевали:

*Небом свеци сташе војевати
И прилике различне метати.*

Дакле, војевање Срба против Турака почиње након светачке „војне” и оно је, сасавим у складу с митским виђењем света, понављање првотног и узоритог божанског (светачког) чина. Већ на почетку смо се, сусрели с митском логиком и начином организовања фабуле.

На крају, разлог да се диже устанак јесте и то што је дошло време „за крст часни крвицу прољевати, / Сваки своје да покаје старе.” Мотивом борбе и страдања за крст Устанак се директно повезује са Косовским бојем и косовским предањем,¹⁴ а покајање „старих” то само потврђује. Дакле, певач доживљава устанак као ситуацију у којој се понавља мотивација косовских јунака за сукоб с Турцима („за крст часни”), али и као могућност да се преци освете, односно да „друга постане судија”. Видећемо да је и ова смена („По Србији земљи да преврне”) један од начина на који се реверзибилни механизми активирају у песми.

¹⁴ Претходан стих могао би се сматрати цитатом, када би нешто тако постојало у усменој књижевности. У неколико песама косовског циклуса он се јавља у идентичном или благо варираном облику, што је Вишњић морао имати на уму. Упоредити, рецимо, песму *Цар Лазар и царица Милица*: „Идем, сејо, у Косово равнo / За крст часни крвицу прољевати / И за вјеру с браћом умријети”.

„Небеске прилике”, које преврат најављују, такође су везане за мит: оне се заснивају на представама о нетипичном понашању небеских тела или неуобичајеним временским појавама пред катаклизмичне догађаје. То су, заправо, наговештаји или сигнали „смака света”. У конкретном случају - о „смаку” се може говорити само из турске перспективе: слуги се пропаст њиховог царства.¹⁵ Интересантно је да су исте такве „прилике” претходиле и Косовском боју, само су, онда, природно, пропаст најављивале Србима:

*Кад су 'наке бивале прилике
Виш' Србије по небу ведроме,
Ев' од онда пет стотин' година,
Тад је Српско погинуло царство.
Ми смо онда царство задобили.
(...)*

*Сад су 'наке постале прилике,
Сад ће нетко изгубити царство.*

И „небеске прилике” се, дакле, понављају кроз време задржавајући исто симболичко значење: наговештај пропасти царства. Овде се, заправо, ради о космогонијско / апокалиптичном спрегу митских дешавања, јер се преплићу перспективе Срба и Турака (што је за Турке апокалипса, то је за Србе космогонија; кад пропадне турско царство, настане српско и обрнуто).¹⁶

„Прилике” више Србије уклопљене су у циклично, митско време на још један начин. Погледајмо како се оне јављају:

¹⁵ Турске пророчке књиге такође дају симболичку слику „смака света”:

Тако наши инџијели кажу:
Да ће ваше куће погорети,
Ви дахије главе погубити;
Из огњишта пронић' ће вам трава,
А мунаре попаст' паучина,
Не ће имат' ко језан учити;
Куд су наши друми и калдрме,
И куда су Турци пролазили
И с коњскијем' плочама задирали,
Из клина ће проникнути трава,
Друмови ће пожељет' Турака,
А Турака нигде бити не ће,
Тако књиге инџијели кажу.

¹⁶ Изгледа да су учестала помрачења сунца последњих година и громови у невреме нагостили нову „пром'јену” царстава на Косову, потврђујући да митизација историјских догађаја није без основе, како се то модерном човеку чини: преврати се понављају. Остаје нам само нада да до следећих „небеских прилика” неће проћи „пет стотин' година”!

’Ваку прву прилику вргоше:
Од Трипуна до светога Ђурђа
Сваку ноћцу мјесец се ваташе,
(...)

Другу свеци вргоше прилику:
Од Ђурђева до Дмитрова дана
Све барјаци крвави идоше
(...)

Трећу свеци вргоше прилику:
Гром загрми *на светога Саву*
Усред зиме, кад му време није,
Сину муња на часне вериге,
Потресе се земља од истока,
(...)

А четврту вргоше прилику:
Виш’ Србије на небу ведроме
Увати се сунце у пролеће,
У пролеће *на светог Трипуна*,
Један данак три пута се вата,
А три пута игра на истоку.

Очигледно је да „прилике” прате календарски, годишњи циклус: пролеће (*Од Трипуна до светога Ђурђа*) - лето, јесен (*Од Ђурђева до Дмитрова дана*) - зима (*на светога Саву*) - пролеће (*на светог Трипуна*). Циклус се отвара Трипунданом и њиме се затвара!

Историјско време је, како видимо, преведено у митски, циклични, реверзибилни кључ - оно је *митизовано*.

Нису, међутим, само историјски догађаји подлегли процесу митизације. Осврнућемо се на један необичан рад М. Ђ. Радошевића, који је, заправо, геофизички осврт на „прилике” из наше песме.¹⁷ Радошевић је, на основу података из времена Устанка, закључио да су се две-три деценије пре буне, дакле, у периоду кога је Вишњић био сведок, заиста јављале атмосферске појаве које одговарају опису „прилика” у песми. Међу њима су: јављање великог и сјајног ореола око Месеца условљено дизањем прашине у ерупцији вулкана Лаки 1783-ће; појава поларне светлости црвене боје у виду заставе, за-

¹⁷ М. Ђ. Радошевић, *Четири „прилике” у песми „Почетак буне против дахија”*. Геофизичко тумачење, Гласник географског друштва, свеска XXIV, Београд, 1938, 73-82.

бележена 1779; пресецање, „играње” Сунца услед различите густине ваздушних слојева и грмљавина 14. јануара уочи св. Саве 1801. године, о чему сведочи један необичан запис:

„1801 јануара 14 у очи светога Саве србскога тутањ многи и грмњава, и земља се тресе, и пукоше три грома, један удари на Бабића брег у кућу, а други у џамију Заимову, а трећи не знам ђе”.¹⁸

Ово „геофизичко тумачење” не помаже нам много у разумевању песме, али је драгоцено јер показује да су и природне околности и појаве подложне процесу „уписивања” у архајске матрице, односно пројекцији на неки од митских планова.¹⁹

У чему се још огледа моћ песме да догађаје подводи под митски кључ?

Погледајмо који су разлози пропасти турског царства.

Први и најочигледнији је то што нису следили Муратов завет:

Турци браћо, лале и везири!
Ја умријех, вама добих царство.
Него ово мене послушајте,
Да вам царство дуговечно буде:
Ви немојте раји горки бити,
(...)

Ако л’ мене то не послушате,
Већ почнете зулум чинит’ раји,
Ви ћет’ онда изгубити царство,
(...)

Цар умрије, а ми остадосмо,
И ми нашег цара не слушамо.

Кршење последње, тестаментарне воље, која је, при том, и царска у традиционалним друштвима сматра се великим огрешењем, а свест да су починили грех поседују и Турци:

И ми нашег цара не слушамо,
(...)

Свакојеке б’једе износисмо,
И на рају глобе навалисмо,
И гријоту Богу учинисмо,

¹⁸ Исто, 79.

¹⁹ Све и да није било оваквих атмосферских појава, песма би их „измислила”, следећи логику представа о „смаку света”. Међутим, оне су, након буне, извесно биле „увучене” у песму и тумачене као стварни предзнаци.

Други грех Турака јесте то што не слушају „старца Фочу од стотине љета”,²⁰ који зна како би ваљало поступити и који исправно саветује дахије:

Ал' ви тако немојте радити,
Него мене старца послушајте:
Ја сам глед'о у нашем инцилу,
Ово, паше, дуго бити не ће,
Него ће се пром'јенити царство (...).

Турци не само да не слушају онога који зна пророчке књиге, већ крше и правило сениоритета, односно поштовања старијег, што је додатни грех. Дахије најпре старца стављају у зачелје („Старца Фочу вргли у зачелје”), а потом му син, Фочић Мемед-ага, директно одриче послушност:

Мој бабајко, не слушам те стари.

Дакле, народни певач разлоге турској пропасти не тражи у некој историјској неумитности, у новој констелацији сила на политичкој сцени или у измењеном односу војних снага, већ потпуно у митском кључу: велика огрешења (прекршаји норми понашања) довела су до гашења царства. Уз то, ова пропаст судбински је предодређена (већ је садржина у инцијелима), што значи да њени прави узорци не леже у историјским околностима - оне само коинцидирају с унапред утврђеним током збивања. Ово је, наравно, логика страна модерном, појмовном мишљењу и историјском доживљају времена - једино мит подразумева циклично стварање и рушење.

На крају, како је вођа српског устанка - Ђорђе Петровић - моделован као лик?

Одмах ћемо рећи: по узору на (полу)митска бића повишених моћи и снаге. Он поседује атрибуте изузетног, змајевитог јунака - траг чува (привидна) метафора:

²⁰ Поред велике старости, сигнал да он исправно мисли и тумачи догађаје јесте и његова дуга брада до појаса. Представу да се у бради налази моћ, снага или плодност чувају бројне легенде (Самсон), фрезеологизми („Ухватити бога за браду”), фрагменти бајки („Колико вреди царева брада? - Три кише љетње!”), или, рецимо, правило да се спани не примају на Свету Гору!

Тко ће *љута змаја* преварити?
Тко ли њега спаваћива наћи?,

као и простор где се крију његове „моћи од помоћи” - „подруми доњи”:

Бјеше Ђорђе прије уранио
И отиш’о у *доње подруме*.
(...)
Чашу попи, а пушку потпраши,
Узе доста праха и олова,
Па изиђе својему обору
Међу своји дванаест чобана.

„Доњи подруми” су типично место где змајевити јунаци чувају своје чудесне, крилате коње.²¹ У овој песми, у складу с измењеним историјским контекстом, подрум је место где се чувају „прах и олово”, али је функција аналогна - њима Ђорђе савладава противника. На овом детаљу видимо и како се песма удаљава од мита - јунакова моћ више није натприродног карактера, већ се преводи у рационалан, појмљив кључ (у „цебани” је сигурност!). И поред тога, њено просторно ситуирање и даље је исто!

Крилатост змајевитих јунака такође се сачувала под маском метафоре:

Кад је Ђорђе Србијом завлад’о,
И Србију крстом прекрстио,
И *својијем крилом закрилио*
Од Видина пак до воде Дрине,
Од Косова те до Биограда (...).

У последњим стиховима Ђорђе је, заправо, описан као културни јунак - демијург: он је Србију *крстом прекрстио*, и он је успоставио границе *своје* територије, односно просторно га дефинисао (*Од Видина пак до воде Дрине, / Од Косова те до Биограда*), што је аналогно стварању. Уз то, његово дело асоцира, чак, и древног врховног бога српског пантеона, који је заштитник свога рода и велики ратник: за Световида се веровало да „на коњу ратује против непријатеља својих светиња”. Слично предање везано је и за Марка Краљевића, који је попримио Световидове атрибуте и функције: кад

²¹ Љиљана Пешикан Љуштановић, *Змај Деспот Вук - мит, историја, песма*, Матица српска, Нови Сад, 2002, 194.

дође време он ће „саб(рати) све Србље ...јуриша(ти) на Турке... и истријеби(ти) све душмане”.²² Аналогија с Карађорђем из наше песме више је него очигледна!

На крају, и то што Ђорђе у епилогу песме најављује да ће прећи „Дрину воду, племениту међу” коинцидира са одликама змајева и змајевитих јунака, који се по правилу позиционирају на *граници* (извор, језеро, пут, строп, бедем...) и способни су да је прелазе, односно да левитирају између двају светова који су њоме одељени.

Да закључимо: песма *Почетак буне против дахија*, иако богата историјским чињеницама и реминисценцијама, можда чак и најбогатија у целокупној устанничкој епизици, а свакако фактографски вернија од песама „старијих” и „средњијех” времена, у основи је структурирана на архајској логици и моделима: људски чиновници понављају божанске (светачке), време је организовано циклично (догађаји се виде као реактуализације ранијих дешавања), разлози пропасти („смака света”) траже се у прекршајима обредно-обичајних норми, а кључни национални јунак начињен је по узору на (полу)богове и митолошка бића.

Дакле, у Вишњићевој визији историја - која се чак одвијала пред његовим очима - добрим делом је *митизована*.

IV

Први светски рат, рекли смо на почетку, пратићемо кроз литерарну транспозицију у прилозима *Крфског забавника*, који је излазио од 1. јануара 1917. до 15. октобра 1918. године на Крфу, као додатак *Српских новина* (главни уредник Бранко Лазаревић).²³

²² Веселин Чајкановић, *О врховном богу у старој српској религији*, Сабрана дела из српске религије и митологије, књига трећа, СКЗ, БИГЗ, Просвета, Паргенон, Београд, 1994, 143.

²³ *Српске новине* биле су званичан државни лист и наследник првог српског магазина - *Новина Српских покренутих* у Бечу 1791. године. Оснивачи и уредници овог најстаријег српског часописа били су Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић. Неко време (1817) Вук Караџић мења Д. Давидовића на функцији уредника, а потом постаје један од главних сарадника, водећи управо у овом листу полемике с противницима. 1822. г. покреће се књижевни додатак *Забавник*, али часопис убрзо престаје да излази. Обнавља се 1834. г. под именом *Српске Новине*. Поново га је покренуо и уређивао Д. Давидовић. Од 1840. имају литерарни додатак. 1914. године, због ратних дејстава и мобилизације, селе се у Ниш, а 1916. на Крф.

Сарадници *Забавника* били су већ етаблирани песници и писци модерне (Јован Дучић, Иво Ђипико, Светислав Стефановић, Драгутин Филиповић, Милосав Јелић), али и млада генерација аутора која ће се афирмисати тек у оквирима српске авангарде (Станислав Винавер, Тодор Манојловић, Јосип Миличић, Аугустин Ујевић, Растко Петровић - под иницијалима Р. М. П.). Позиција ових других нарочито је занимљива, јер њихова каснија поетска усмерења као да су у супротности са оним што су штампали за време рата.

Крфски забавник карактерише препознатљива тематика (ратни мотиви, ситуације из збегова и, нарочито, сцене преласка преко Албаније),²⁴ чврста идејна концепција (наглашен патриотски и буднички тон) и, у вези с тим, изразита оријентација на националну традицију и митеме.²⁵ Све ово је, наравно, условљено конкретним историјским тренутком, односно позицијом у којој су се нашли српски народ, војска и држава. За наше истраживање битна је чињеница да су се актуелна ратна дешавања доводила у везу с митским ситуацијама страдања за крст и што се њихов смисао и значење тражио и препознавао у складу с тим.

Митски догађај с којим се Први светски рат превасходно доводи у везу јесте Косовски бој. У читавом комплексу митема везаних за Косово издвојене су две: опредељење за царство небеско и страдање за хришћанску веру. Рат на који су Срби осуђени и голгота коју подносе доживљавају се као понављање ових косовских праситуација. Тако, рецимо, др Миливоје Васић испред текста *Наш данашњи положај* има два мотоа: први, из *Јеванђељу по Матеју* (IV, 8-10) о кушању Исуса у пустињи, и други - фрагмент народне песме о дилеми кнеза Лазара пред бој. У овом раду Васић експлицитно говори о опредељењу Срба за царство небеско у неколико махова: 1389-те, 1690-те, 1813-те, 1912-те и 1915-те године! Дакле, историја се поима у митском кључу: као непрестано враћање исте, за Србе архетипске ситуације између неба и земље.

Потребом да се савремена дешавања вежу за косовску парадигму објашњава се чињеница да је Косово најфреквентнији топос у *Крфском забавнику*. Многи прилози са научним претензијама, мада

²⁴ У небелетрстичким прилозима честа је тема уједињење Срба, Словенаца, Хрвата и Македонаца.

²⁵ Др. Војислав Јанић: *Српске народне химне*, Тих. Р. Ђорђевић: *Срби и Света земља*, Тодор Н. Манојловић: *Наша стара и нова уметност*, др Влад. Р. Петковић: *Српска црква после Косова*, Фран Радешчек, *Српска народна песма...*

писани углавном есејистички, односе се на Косовски бој или на косовско питање: већ поменути рад др Милоја Васића, *Наш данашњи положај*, а потом и *Косовска битка: Видовдан, 15. јуна 1389 године* др Тих. Р. Ђорђевића, *Косово* др Ника Жупанића, *Из српске религије и митологије* (о песми *Смрт мајке Југовића*) др В. Чајкановића...

Литерарни прилози с истом темом по учесталости не заостају за њима. Поред појединачних остварења настају и читави циклуси песама о Косовском боју. Драгутин Ј. Филиповић објављује венац *Косовски божури* (*Кнежева клетва, Дервиш, Незнани јунак, Иван уходи Турке, Бошко Југовић...*), а Растко Петровић пише *Косовске сонете*²⁶ (*Југовић, Бошко Југовић, Милан Топлица, Косовска, Косовска ноћ, Јутро, У ноћи*).

Други митски модел у коме су аутори (и колективна свест) препознавали архетип сопственог страдања јесте Исусова Голгота. О томе речито говоре *Албански псалами* Жив. Девечерског, који већ у наслову спајају актуелно време преласка преко Албаније с библијском традицијом писања. Фрагмент једног од „псалама” послужиће нам за илустрацију:

„На водама албанским, на водама Смрти устависмо уморне чете. На рекама албанским Шкумби, Семени и Војуши устависмо се да одмарамо кости. Само нам кости још остадоше, кости, смрт и част на заставама славе...

Под врбама пободосмо кржаве заставе наше и сеђасмо несретни и тужни у сунчево подне без сунца, у дан радости божанске без радости. Сеђасмо ал’ не плакасмо и умирасмо ћутећи као што ћути велика туга, *као што ћуташе Велико Страдање на крсту Јерусалимском...*”.

(*На водама албанским*)

Песма Растка Петровића *Eloi! Eloi! Lama savahtani?* иде за истом логиком:

Ја чујем како јечи гора цела:
То сина кују, о, Господе, твога;
Крв капа трњем венчаног чела,
И две Марије ридају *крај Бога*

²⁶ Растко Петровић, који после рата пише искључиво слободним стихом (сем нешто мало пародије усмене књижевности), и који га је, штавише, заједно с Црњанским, етаблирао у нашој поезији, у *Забавнику* посеже за формално најстрожим обликом - сонетом, остајући потпуно у традицији песничтва модерне!

Распета. Вече пада изнад њега,
И већ су груди свијене у таму
Само са лица што црна ноћ бега,
И сузе жена што капљу по каму.

'Жедан сам!' Стражар диже сунђер жучи,
Завеса храма господња се здера,
Пламена муња земљу заопучи,
Грми врх гробаља крик мрца и звера:

То Христос умре, и ноћ наста црна,
А тај крст расте до у врх небеса,
Окруњен круном крвавога трна,
Окружен круном крвавога беса,

Носећ' сковане народе и снове;
Столећа у дну лију сузе горке,
И на њем жртве све уздижу нове;
Небу се дижу кржаве поворке,

И ми смо *опет распети*, о Боже,
Векови нашег трпљења су дуги,
Ил' зар праведник искупити може
Мучењем, оно што згрешише други?

О, правде, Боже, и милости твоје,
Та ваљда своје платисмо животе?!
Ми верујемо васкрсење, које
Носи смрт правде, ал' види сироте

Беднике наше, па док су још живи
Награде дај им, и мучења плоде.
Ми не тражимо да нам се свет диви;
Жедни смо само дома и слободе.

Смилуј се на нас и младости празне;
Сећаш се свога сина, кад је плако
Под бичевима незаслужне казне:
'О, Боже, зашто остави ме тако?!'

Пре него што се осврнемо на значења у песми, указаћемо на појаве које најављују смрт Бога (она је симболички еквивалентна „смаку света“): то су здерана „завеса храма господњег” (дакле, проломљено небо), муња, грмљавина и крици. Не уочава ли се овде аналогија с „небеским приликама” из песме *Почетак буне против дахија?*

А сада погледајмо како је Растко доживљавао страдања српског народа 1917-те. Прве четири, од укупно девет строфа, описују Исусову смрт на крсту; пета је нека врста временског спрезања и повезује Исусово време с временом Првог светског рата („*Столећа у дну лију сузе горке, / И на њем жртве све уздишу нове*”); а последње четири односе се на актуелну, савремену историјску ситуацију. Прве четири строфе постављене су, дакле, наспрам последње четири, а ова симетрија одговара идентичним симболичким значењима догађаја у њему описаних - Исусове Голготе и албанске Голготе! Дакле, српски народ понавља прво, највеће, архетипско страдање за веру, али понавља и ситуацију жртве!

Исусов очај на крсту и сумња у присуство Оца (*Eloi! Eloi! Lama savahtani?* - „Оче! Оче! Зашто си ме оставио?”) такође се понављају: овога пута песник сумња и очајава у име свог народа. Његова песма је, заправо, аналогна Исусовом вапају, што нам Растко сугерише насловом! Дакле, Растко Петровић, изузетно луцидно се поигравајући с метатекстуалним значењима, своју песму представља као понављање Исусовог вапаја Богу, а сопствено страдање и страдање свог народа као понављање Исусове Голготе - сасвим у кључу митског поимања света!²⁷

²⁷ Касније, када се „бура стишала” и када је рат прошао, Растко пева у сасвим другом поетичком, па чак и идејном (авангардном) кључу. Сетимо се да је само три-четири године након песме *Eloi! Eloi! Lama savahtani?* написао и објавио *Споменик путевима* због кога га је Синод православне цркве безмало екскомуницирао! У *Споменику* је Исус представљен у стилу паганских божанстава плодности и то као црнац:

Да, лирике
Наш Христ сад у врту
Округао и црн од маховине
- *Мушки му знак допре до колена* -
Са очима белим: то је *Црнац* на рту,
Кога је крстила због истине
Љубави цела васиона.
Пије и пије, ах *пије са морнарима*
Сам шпиритус и *милујући све жене*
Под дрвима прича о крвавим жадовима.

У том тексту (комбинација прозе и поезије) Растко Петровић се иронијски односи и према историји и херојима, предлажући да се подигне:

На цикличност и поновљивост позиције жртве, односно ситуације распетости указује и временски прилог „опет” у шестој строфи:

И ми смо *опет* распети, о Боже.

Распеће народа се, дакле, кроз историју понављало, а видимо - понавља се и даље!

Очигледно је да Први светски рат, као и Први српски устанак, подлеже *митизацији* и да се у делима објављеним у *Крфском забавнику* савремени догађаји по правилу пројектују на две равни: новозаветну и националну, косовску, из чега се онда изводе и одговарајућа симболичка значења и смисао страдања.

V

На крају - *Недремано око* Рајка Нога.²⁸

Исусова Голгота и косовске митеме, као фундаменталне митске равни и семантичка упоришта, присутни су и у поменутој збирци. Међутим, у њој је систем асоцијација, планова и значења далеко сложенији. Ного иде у дубину времена до Белог Вука, тотемског заштитника паганских Срба, а затим, у игру уводи и сеобе као модел митског понашања,²⁹ време стварања српске државе и цркве (св. Симеон и св. Сава) и време стварања српске азбуке и писма, односно конституисања српског језика (Вук Караџић). Све ове митске и митско-историјске равни међусобно се дозивају, преплићу и допуњавају, увлачећи у комплексу мрежу односа и значења и нама савремена историјска дешавања - програме и страдања Срба последње деценије управо минулог века. Он, уз то, инсистира и на

„Споменик Ослобођења ослободиоцима; Косовски храм косовским јунацима; споменик Освете; Споменик непознатоме војнику и један изгинулим у Албанији; и један рукописима изгубљеним у Русији; и измрцвареним поповима; споменик Захвалности Великоме Краљу; споменик Гордости Великоме Војсковођи (али ко је тај војсковођа? Да ли Путник или Мишић? Ја гласам за путника; просто гласам за путника и за пијаницу)”, као и споменик „за пилоте што одоше у авијатику и изгибоше из херојства из досаде и из навике”. При том, они треба да су од цвећа, снега или чак у покрету „на колима упрегнутим воловским што одлазе”! (Растко Петровић, *Сабране песме*. - Избор и предговор Светлана Велмар-Јанковић, СКЗ, Београд, 1989, 49-53).

²⁸ Рајко Петров Ного, *Недремано око*, *Триптих*, СКЗ, Виталова књижевна фондација, Београд, Врбас, 2003. Сви цитати су према овом издању.

²⁹ Парадигма српских сеоба је Велика сеоба 1690. Међутим, Ного не превиђа ни оне старије, чак ни најстарију - долазак Срба из Беле Крајине на Балкан!

негативној парадигми понашања - од Јуде до најновијих „разбратника”, о чему ће такође бити речи.

Преклапање временских планова и догађаја можда је најочигледније у песми *Даринкин рубац*, у којој бројни елементи указују на интертекстуалну игру с народном песмом *Косовка девојка*, чиме се директно асоцира и Косовски бој. То су, најпре, препознатљив простор (Жртвено Поље) и почетна ситуација (девојка на „разбојишту”)³⁰:

*На Жртвеноме Пољу
Нико до једна жена
Рано је оседела
Срећу је изгубила.*

Потом, мотиви позајмљени из епске песме (златни кондири,³¹ свилен рубац,³² копрена и аздија³³):

*Шта су ти два кондира
Оба златна и празна
Где ти је свилен рубац
Копрена и аздија,*

као и име јунака (Милан) и варирани епилог:

*Бор ми се осушио
Милан заборавио
Копреном и аздијом
Гизда се поезија.³⁴*

На крају, обе песме структуриране су на истом - дијалошком принципу, уз јављање „гласа” свезнајућег наратора - у *Косовци девојци*:

³⁰ У песми *Косовка девојка* почетна ситуација је девојка која „шеће по разбоју млада”, али пуних кондира („На плећима носи леба бела, / У рукама два кондира златна, / У једноме лађане водице, / У другоме руменог вина”) и пре него што је сазнала за погибију три српска јунака - Милоша војводе, Косанчић Ивана и Топлице Милана. Код Нога је почетна ситуација такође девојка на „разбоју”, али она одговара епилогу *Косовске девојке*: кондири су јој празни, а њен коментар је „Бор ми се осушио / Милан заборавио”.

³¹ „На плећима носи леба бела, / У рукама два кондира златна”.

³² У опису сва три јунака два стиха су константна: „На јунаку коласта аздија, / Око врата *свилен марама*” - додуше, ову мараму девојци не поклањају ни Милош, ни Иван, ни Милан/

³³ „На, девојко, коласту *аздију* (...)”, „На, девојко, *копрену* од злата (...)”.

³⁴ Два поседња - аутореференцијална - стиха („Копреном и аздијом / Гизда се поезија”) „причу” ситуирају у савремени тренутак! То је једини знак у тексту песме да се не ради о простој транспозицији мотива из *Косовке девојке*, односно да се песма не односи (само) на догађаје везане за 1389-ту! О наслову ће касније бити речи.

Уранила Косовка девојка,
Уранила рано у недељу (...),
а код Нога, већ цитирани почетни стихови:

На Жртвеноме Пољу
Нико до једна жена (...).

Формална и мотивска подударана двеју песама су, дакле, више него очигледна. Шта Ного постиже овим паралелизмом?

Свакако, он њиме успоставља аналогију између двају догађаја - оног на Косову 1389-те и овог на који се песма *Даринкин рубац* односи. На који то догађај или ситуацију упућује Ного? Из стихова песме то се не да ишчитати - у њима је избегнута свака конкретизација која не коинцидира с *Косовском девојком*: ниједан лик није именован (Милан је „позајмљен” из „протопесме”), а чак се и простор одређује само јаком асоцијацијом (Жртвено Поље је, свакако, или најпре! Косово).

Једини путоказ је наслов. Из њега закључујемо да је у Ноговој песми Даринка на „разбоју”, што ситуацију која до у детаљ асоцира Косовски бој пребацује на један нови план. Даринка је, очигледно, савремена српска девојка идентичне судбине као и Косовка девојка! Име Даринка упућује, уз то, на Даринку Јеврић, последњу Српкињу која је под заштитом УМНИК-а остала да живи у свом селу, у искључиво албанском окружењу. То додатно песму везује за последња страдања Срба на Косову. Међутим, Ного је веома вешто „Поље” именовано „Жртвеним” - убијајући једним ударцем две муве: најпре је истакао да се Срби налазе у позицији *жртве*, а потом, географски нелокализованом одредницом (Жртвено Поље!) он је отворио могућност знатно ширег контекста тумачења - песма „покрива” сва српска стратишта, а не само косовско!

Наслов, уз то, упућује на још једну митему: недвосмисленим асоцирањем „Вероникиног рупца”, што је мотив из новозаветне приче, у игри се уводи и Исус Христ, односно време његовог страдања и смрти на крсту. Вероника је девојка која је убрисала Исусово лице и том приликом је његов лик остао на платну. Овај (легендарни) догађај и његово симболичко значење призвани су насловом, али су експлицитно присутни и у стиховома:

Које сам по разбоју
Марамом утирала

*Сув печат једног лика
На њој је остајао.*

Односном заменицом у множини („које”), предлогом *по* („по разбоју”) и трајним обликом глагола („утирала / наспрам „утрла”!) Ного сугерише понављање и умножавање архетипске - новозаветне ситуације, што даље значи да се сваки пали јунак на Жртвеном Пољу може посматрати као мученик и страдалник за веру, јер иза сваког од њих „печат једног” - Исусовог - лика остаје на рупцу!³⁵

Да је Ного ово значење имао на уму сведочи и изванредна песма писана из онеобичене, „постхумне” перспективе - *Невесински иконостас*. У њој изгинула чета јединаца стаје с десне стране Христа:

Кад вишња светлост муње невидиме
У једнооком бљецнув апарату
На црну траку уписа на нам име
Кад с читуље се осмехнух у рату

Кад се у ледну кошуљу обукох
Када зачешљан примих целов смрти
Кад је јединке јединак повукао
Озго сам чуо Дођи мили и ти

У плавичастој кошуљици снега
Да нетрулежан други пут се родиш
Када *стадосмо с десне стране њега*

Који ће доћи по гори по води
Засијах у цркви невесинског рата
Из војничкога фотоапарата.

Ова песма уједно потврђује да Ного под Жртвеним Пољем није подразумевао само Косово!

Видели смо, дакле, да се у песми *Даринкин рубац* последњи догађаји из српске историје пројектују на митске равни које су фигурирале и у *Крфском завабнику* - на косовску и новозаветну и да се

³⁵ „Са рупца сја икона”!

савремена дешавања доживљавају као понављање архетипских ситуација страдања.

Ова логика на делу је и у песми *Балада о трамвају*:

Дремуцкају у *митском трамвају*
У несрећи раздрагани славски
Љуљају се у немом авају
Погорелци дуго ијекавски
Које Вишњи у *Вавилон* усу
Ти се и сад рађају *на пању*
Место своје носе *главу русу*
Обретену на усековању.

Комплекс митских представа овде је очигледно сложенији: уз косовски (*обретење* главе кнеза Лазара) и новозаветни мит (*усековање* Јована Крститеља),³⁶ јавља се и „митски трамвај”, који је хуморна и иронијска метафора вечитих српских сеоба. Песма се свакако односи на последње, по броју избеглих и највеће сеобе - на сеобу преко Дрине („Погорелци дуго *ијекавски*”), што Ного доживљава као понављање старозаветне ситуације прогонства и Вавилонског ропства.

Рекли смо да је збирка *Недремано око* изразито сложен преплет митских равни и значења између осталог и зато што инсистира и на реверзибилности не само позитивних, већ и негативних архетипских ситуација и чинова. Основни модел негативног понашања јесте Јудина издаја - модерни „разбратници” и „кривоклеци” само понављају његов чин:

Анђелима су подрезали крила
И Арханђела стрпали у жицу³⁷
А још се свећа није угасила
Ни прво слово спало на жицу
(...)
У проказању *кривоклеци* пишу
Да ће још једног за све да разапну

³⁶ Оба ова митска догађаја (митска у смислу архетипа, парадигме) додатно асоцира фразеологизам „рађање на пању”, који, с једне стране, подразумева одсецање главе, а с друге, позицију жртвеног јагњета. И Лазару и Јовану Крститељу одсечена је глава и обојица су жртве.

³⁷ Зна се чији је Арханђел Михајло светац заштитник!

И све за једног А кад се упишу
До Јуде нека себи омчу запну.

(*Тајна вечера*)

Наслов песме - *Тајна вечера* - јасног је упућивачког значења: на њој Исус прориче Петрово одрицање и Јудину издају, и они након ње следе.

Још један од ликова „негативаца” из новозаветне приче фигурира у Ноговој збирци. То је Варава - разбојник који је избегао заслужену казну, и на место кога је страдао Исус.³⁸ Овај лик, по природи карактера, почињеним делима и избегнутој казни, слуги се иза Варвара³⁹ у песми *Чрте и резе*:

За трпезом од вражде у разбратничком колу
Где сатера нас *Варвар што Небо контролише*
То смејем се кад ридам то радујем се болу

Ал слово лукаваго не умам да потпишем
Већ чрте у крст слаже ова сломљена рука
А крст се сам затвара у шапу белог вука.

„Варвар који небо контролише” је, наравно, онај чији долазак најављују „песме Сирена”:

Чуо сам песму Сирена
Најавиле су долазак
Бомби и пролећа.

Овде Ного посеже за грчким митом, налазећи у њему, захваљујући лексичкој хомонимији, архетип који понављају савремени догађаји: Сирене су својом песмом мамиле и одводиле морепловце у смрт, баш као што су сирене, чији нам је звук још у ушима, слутиле и наговештавале смрт под бомбама.

³⁸ Једном од двојице осуђеника на смрт требало је да буде поклоњен живот. Осуђеници су били разбојник Варнава и Христ, оптужен за јерес (судили су му Римљани!). Народ је гласао за Вараву! Он је поштеђен, а Христ разапет.

³⁹ Велико слово упућује на личну именицу или на „јак” појам.

У управо цитираној песми (*Чуо сам песму сирена*), из угла нашег испитивања, дакле, када је у питању процес митизације историје, нарочито је занимљива следећа строфа:

Видим се невидљивим
Све самљи Србљи воде рат
Знам ко ће на Кули
На Небојшиној
Када се све преврне
Звијезде похватати.

Видели смо на почетку да се догађаји у Вишњићевој песми *Почетак буне против дахија* уклапају у већ постојеће митске равни и моделе. Овде је сам тај догађај, дакле, Први српски устанак, и то према Вишњићевој поетској транспозицији, стекао статус митског прадешавања: Ного слути (или зна: „*Знам ко ће на Кули...*”) ко ће кад се „све преврне” „хватати звијезде” у тепсију, као што су их Турци хватали 1804-те!⁴⁰

Додајмо још да Рајко Ного своје време види на сличан начин као и Растко Петровић своје (Први светски рат): и Ногу се чини да је Бог окренуо леђа његовом народу, па понавља архетипску - Исусову сумњу:

Још сунце греје по навици штедро
И зрикавац се с нечујем римује
То дитирамби славе небо ведро
И кад нас онај озго не милује

Задремало је Недремано Око
Не огледа се дело у свом творцу
У ћуку ће се одморити соко
А син се неће познати у оцу

⁴⁰ И у песми *Тужбалица*, писаној у кључу карневалске инверзије и хаотичности (Покладе), Ного такође успоставља интертекстуалну игру с песмом *Почетак буне против дахија*: „(...) Гребенају мрку вуну Ни на једном главе не би / Тек марсовци кукуричу Учинили то сте себи / На крај света крајем века сија ова црна рупа / Где Милоша разапињу и Барабу с Христом скупа / На Небојши Јакшићевој слепом сунцу брију веђе / Забасо си награило у неслано месојеђе”.

Хоће ли деца која теби кроче
Док будан спаваш угледати с болом
Зато што си нас оставио оче
У твојој зени свој лик с ореолом.

Само, код Нога је очај горчи, јер су и његови сабратници окренули леђа и једни другима и Богу!⁴¹

*
* *
*

На основу предходних анализа видели смо да се у кризним „граничним”, катаклизмичним моментима које народ и певач преживљавају јавља по правилу иста реакција: дозивају се митски догађаји и симболичка значења у њима садржана. С „позитивним” архетипским обрасцима такође се успостављају аналогije, наравно, када се кризе превладају. О њима је у овом раду било нешто мање говора, јер је то наметнула природа текстова (једино се песма *Почетак буне против дахија* односи на *стварање* - остала дела се углавном тематизовала патњу, погибије, сеобе...), али сетимо се бар чувене паралеле између Исусовог Васкрса и Васкрса Србије након албанске Голготе.

На шта би могло указивати ово сагледавање савремености у светлу митских парадигми? Можда на људску потребу да свом ефемерном животу, патњи, невољи, па чак и радости да̄ неки дубљи, трансцендентни смисао - да нађе појединачно и колективно упориште у чврстим, непролазним, вишим разлозима. Можда се због тога *митизација историје* по правилу јавља у критичним ситуацијама, јер - теже је и потребније пронаћи смисао у страдању, него у срећи!⁴²

⁴¹ Упоредити песме *Челе Рашиовића* и *Писмо гроболомцу*.

⁴² С мање или веће временске дистанце, исти - трагични - догађаји бивали су опевани и разумевани и другачије, за шта су најбољи пример већ помињани песници авангарде, Растко Петровић, пре свега. Међутим, тада су невоље већ биле прошле: очигледно се другачије пева и мисли у муци и страдању. Уосталом, у авангарди и од ње егзистенцијална неутемељеност постаје основни доживљај (и највећи проблем!) појединца. Тешко је пронаћи упориште и смисао у пролазном!

САДРЖАЈ

Светозар Стојановић: Питања	7
Љубомир Димић Два века српске политичке и културне историје.....	9
Миодраг Б. Протић: Улога слике у модернизовању и европском промовисању српске културе.....	54
Милисав Савић: Писци - сведоци устанка	66
Јован Аранђеловић: Улога филозофије у европеизацији нововековне Србије	74
Ђуро Ковачевић: Два века модерне српске историје у знаку повратка у Европу	82
Предраг Р. Драгић Кијук: Доусавршавање Европе.....	102
Петар Милосављевић: Европски стандарди и језичко-етничке границе на тлу бивше Југославије	131
Милош Петровић: Савремени српски роман и историја.....	150
Милорад Беланчић: Дух и агонија паланке	156
Градмир Ј. Московљевић: Српска реверзија	165
Љубиша Ђидић: Векови у митској кошуљици	172
Зоран Обреновић: Угрожено опште добро, Напомене о српској елити данас	177
Едислав Манетовић: Ко смо то „ми“?	183
Лидија Бошковић: Митизација историје.....	196

ЗБОРНИК КРУШЕВАЧКЕ ФИЛОЗОФСКЕ-КЊИЖЕВНЕ ШКОЛЕ

Два века наше политичке и културне историје
1804-2004

Издавач
Скупштина општине Крушевац
Крушевачка филозофско-књижевна школа

За издаваче
проф. др Светозар Стојановић
проф. Мирољуб Несторовић

Уредник
Милош Петровић

Припрема и штампа
Графика Симић
Крушевац, Милана Марковића 36

Тираж 300

ISBN 86-903361-3-3

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94 (=163.41) (082)
94 (497.11) "1804/2004" (082)
323.1 (=163.41) (082)
930.85. (497.11) (082)

ЗБОРНИК Крушевачке филозофско-књижевне
школе : [два века наше политичке и културне
историје : 1804-2004] / [редакција Љубомир
Петровић ... [и др.] ; уредник Милош
Петровић]. - Крушевац : Скупштина општине
: Крушевачка филозофско-књижевна школа,
2004 (Крушевац : Графика Симић). - 222
стр. ; 24 cm

Тираж 300. - Напомене и библиографске
референце уз текст.

ISBN 86-903361-3-3

1. Петровић, Љубомир
а) Српско питање - Зборници б) Србија -
Историја - 1804-2004 - Зборници ц) Србија -
Културна историја - Зборници

COBISS.SR-ID 112630028